

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV BOHEMISTIKY

**TYPY ADVERBIÍ V JAZYCE BAROKNÍCH TEXTŮ
A JEJICH VÝVOJ**

DISERTAČNÍ PRÁCE

Autorka disertační práce: Mgr. Markéta Klimešová

Obor doktorského studia: Český jazyk

Vedoucí disertační práce: doc. PhDr. Marie Janečková, CSc. (FF JU v Č. Budějovicích)

České Budějovice

2018

Prohlašuji, že svoji disertační práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své disertační práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích 22. března 2018

Mgr. Markéta Klimešová

.....

ANOTACE

Adverbia jsou důležitou součástí vyjadřování dějových okolností. V disertační práci usilujeme o přehled typů adverbíí v jazyce textů, jejichž vznik spadá do 17. až 18. století, tj. doby baroka. Důraz je kladen na slootovornou stránku adverbíí a jejich významový vývoj. Sledovány jsou různé významové obměny barokních adverbíí a způsoby jejich užití i to, jak adverbia nabývají funkci jiných slovních druhů (zpravidla spojek nebo částic). Barokní adverbia jsou konfrontována jak se starším jazykovým stavem, tak s některými výsledky vývoje v češtině současné.

Klíčová slova: adverbium, barokní čeština, jazykový vývoj, proměny významu, přechody mezi slovními druhy

ANNOTATION

Adverbs constitute an important element in expressing circumstances. In our dissertation we try to present various types of adverbs in the language of texts which date back to 17th and 18th centuries (so-called Baroque period). The word-formation aspect of these adverbs and the development of their meaning are emphasized. Different semantic shifts of adverbs are observed as well as their usage with functions of different parts of speech (usually particles or conjunctions). The development of adverbs found in Baroque texts is compared both with older language period and with some results of their development in contemporary Czech.

Keywords: adverb, Baroque Czech, language development, semantic shifts, transitions between parts of speech

Děkuji paní doc. PhDr. Marii Janečkové, CSc., za konzultace k disertační práci i za vedení celým doktorským studiem. Zejména ale za velkou podporu, trpělivost a porozumění.

Za veškerou podporu děkuji své rodině, především svým rodičům.

OBSAH

ÚVOD.....	8
I. METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA.....	10
1 Metody a cíle práce	10
2 Charakteristika pramenů a způsob jejich využívání.....	11
II. TEORETICKÁ VÝCHODISKA.....	14
1 Adverbia (příslowce, cirkumstantiva nebo okolnostní slova).....	14
1.1 Hranice slovního druhu adverbium	14
1.2 Adverbia modální a stavová, tzv. predikativa	15
1.3 Tvoření adverbíí	16
1.4 Stupňování adverbíí.....	17
2 Adverbia v jazykovědném bádání.....	18
3 Adverbia v humanistických, barokních a obrozenských mluvnicích.....	26
4 Významové změny, spojovací funkce adverbíí a přechody adverbíí k částicím	28
5 Částice	31
5.1 Klasifikace částic.....	32
III. ADVERBIA V ČESKÉM DÍLE JANA AMOSE KOMENSKÉHO	35
1 Komenského deadjektivní adverbia	35
2 Komenského adverbia ze základů zájmenných (depronominální).....	58
3 Komenského adverbia ze základů číselných (denumerální)	62
4 Komenského deverbální adverbia	63
5 Komenského deadverbiální adverbia	63
6 Komenského adverbia ze substantiv a jmenných tvarů adjektiv	69
IV. ADVERBIA V DÍLECH DALŠÍCH BAROKNÍCH AUTORŮ	83
1 Deadjektivní adverbia	83
2 Adverbia ze substantiv a jmenných tvarů adjektiv	85
3 Významové posuny, vývoj a funkce vybraných adverbíí	87
3.1 Adverbium <i>časně</i>	87

3.2 Adverbium <i>konečně</i>	90
3.3 Adverbium <i>notně</i>	93
3.4 Adverbium <i>vlastně</i>	94
3.5 Adverbium <i>ostatně</i>	96
3.6 Adverbium <i>patrně</i>	97
3.7 Adverbium <i>valně</i>	103
3.8 Adverbium <i>příležitě</i>	105
3.9 Adverbium <i>dokonale/dokonále</i>	106
3.10 Adverbia <i>hotově, po hotově/pohotově, na hotově/nahotově</i>	107
3.11 Adverbium <i>právě/pravě</i>	110
3.12 Adverbia <i>rovně, zrovna</i>	113
3.13 Adverbia <i>díl, na díle, dílem</i>	119
3.14 Adverbia <i>dokona, dokonce</i>	122
3.15 Adverbium <i>v pravdě/vpravdě</i>	126
ZÁVĚR	128
SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY	132
PRIMÁRNÍ PRAMENY	132
SEKUNDÁRNÍ PRAMENY A SLOVNÍKY	133
LITERATURA	134
VYBRANÉ HUMANISTICKÉ, BAROKNÍ A OBROZENSKÉ GRAMATIKY	148
ZKRATKY	150
REJSTŘÍK ADVERBIÍ	162
SUMMARY	173

ÚVOD

Disertační práce se zabývá typy adverbii v jazyce textů, jejichž vznik spadá do 17. až 18. století, tj. do doby baroka, jejich strukturou, tvořením a vývojem. Adverbia jsou důležitou součástí vyjadřování dějových okolností, avšak dosud není k dispozici klasifikace ani souvislejší výzkum jejich tvoření a užívání v barokní, respektive střední češtině. Jednotlivé analýzy jsou pouze namátkové a dílčí.¹

V současné době stále neexistuje slovník střední češtiny. Zatím je k dispozici pouze *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*, v níž však nemůžeme hledat jako ve skutečném slovníku. Jedná se o lemmatizovaný lístkový archiv, jenž bude v budoucnu využit jako materiálová báze pro slovník.

Při třídění a rozboru našeho materiálu se můžeme opřít o monografii Z. Rusínové *Tvoření staročeských adverbii* (1984), v níž se nejedná pouze o slovtvorbu a vývoj adverbii ve staré češtině, nýbrž popisuje se zde slovtvorná historie adverbii vůbec. V *Historické mluvnici češtiny* (1986) A. Lamprechta, D. Šlosara a J. Bauera je podán popis vývoje slovtvorby substantiv, adjektiv a verb (s. 251–340), avšak kapitola o adverbii chybí.

Disertační práce vedle úvodu a závěru obsahuje čtyři kapitoly. Po úvodu a metodologické části (označená je jako I. kapitola) následuje kapitola (II.) shrnující teoretické aspekty slovtvorby a sémantiky adverbii a klasifikaci částic. Do kapitoly jsou zahrnuty jak teorie z lingvistických prací současných, tak některé poznatky ze stěžejních mluvnic humanistických, barokních a obrozenských. Většina těchto starších mluvnic je snadno dostupná ve zdrojích *Vokabuláře webového*. V některých případech jsou k dispozici také edice. Připomínány jsou i některé práce zachycující významové posuny slov a přechody mezi slovními druhy. III. kapitola pojednává o adverbii v českých spisech Jana Amose Komenského a ve IV. jsou předmětem zkoumání adverbia v dílech dalších barokních autorů – v této kapitole už se ovšem zabýváme pouze adverbii deadjektivními a desubstantivními. Nezahrnujeme adverbia depronominální, denumerální, deverbální ani deadverbiální. Důvodem tohoto rozhodnutí je mimo jiné i nízká četnost adverbii v některých skupinách (např. adverbia denumerální, deverbální). Ve IV. kapitole se zaměřujeme na podrobnější rozbor několika vybraných příslovcí, jejich funkce a změny či posuny významu v průběhu

¹ Např. Miloslava Vajdlová (2010) se zabývala příslovečnými spřežkami v češtině doby střední, jejich výskytem a užitím.

historického vývoje. Závěr obsahuje syntézu výsledků vylýnuvších z analýzy zkoumaných adverbíí.

I. METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA

1 Metody a cíle práce

Hlavním cílem disertační práce je podat přehled typů adverbíí v barokních textech, postihnout jejich vývojové tendence, a přispět tak k ucelenému pohledu na jazyk barokní epochy.

V práci je využito několika metod. Pro získávání dokladů z textu užíváme metodu excerpční. Doklady jsou typologicky roztríděny s využitím analogie, komparace a dedukce. Ve výkladech se nejvíce uplatňuje metoda analytická, v dílčích shrnutích a závěrech aplikujeme metodu syntetickou.

Primárně jsou adverbia rozdělena podle základů, z nichž byla utvořena. Historická slovtvorba adverbíí je velmi dobře propracovaná v již zmíněné monografii Z. Rusínové *Tvoření staročeských adverbíí* (1984). Např. velká část kapitoly o adverbíích deverbálních, jejichž počet je obvykle nízký, je věnována vývoji přechodníků. Vývoj některých z nich nakonec vedl k jejich adverbializaci. Tuto kapitolu zmiňujeme proto, že autorka pro svůj výzkum vývoje přechodníků bere v úvahu ještě i 17. století, tedy část období, které, pokud jde o adverbia, stojí v centru naší pozornosti. Rusínová připouští, že neexistuje velké množství slovtvorných prostředků, které by byly typické právě pro tvoření adverbíí ze sloves (ibid.: 82). Tvoření adverbíí ze slovesných základů lze tedy považovat za relativně omezené. Mnoho nového nepřinese ani výzkum adverbíí ze základů zájmených, jejichž slovtvorba je již historicky uzavřená. Proto jsme soustředili pozornost na adverbia deadjektivní a desubstantivní a v jednotlivých skupinách se zaměřujeme také na obsahovou složku adverbíí.

Podrobnější výklad významových proměn, funkcí a způsobů užití několika vybraných adverbíí, jež jsou součástí barokní češtiny, přináší poslední kapitola. Vycházíme především z materiálu. Snažíme se o to, aby určované významy a funkce adverbíí byly doloženy dostatečným množstvím přesvědčivých kontextů. Zajímavý a přínosný může být i vývoj dalších excerpovaných adverbíí. V jejich výzkumu je možné pokračovat v budoucnu.

Způsob řazení a popisu jednotlivých významů vybraných adverbíí v poslední kapitole je následující: Na začátku uvádíme významy historicky primární (dalo by se říci etymologické). Následují je významy přenesené a abstraktní, z nichž se postupem času vyvíjejí významy a funkce další, tj. společně s postupným vyprazdňováním

lexikálního významu přecházejí některá adverbia k jiným slovním druhům. Tyto doklady jsou řazeny v závěru výkladu významů. Doklady prezentující totéž užití jsou seřazeny chronologicky.

Předpokládáme, že ze sémantického hlediska je možné v barokním jazyce rozlišovat adverbia čtverého druhu. První skupinu představují adverbia, jež se do současného jazyka zachovala ve stejném významu i se stejnou funkcí. Ve druhé skupině jsou zastoupena adverbia, která postupem času zastarala a v současné češtině se už neužívají (např. *ochalebně*, *pochotně*). Třetí skupinu tvoří adverbia, jež najdeme i v češtině dnešní, ovšem v baroku (nebo ve starších vývojových fázích jazyka před barokem) jsou nositeli zcela odlišných významů (např. *rovně*, *sprostě*). Rozdíly se neukazují pouze při komparaci barokního materiálu s dnešním stavem, nýbrž i v rámci barokního jazyka se mnohá adverbia vyznačují rozmanitými významy. Čtvrtá skupina je reprezentována adverbii, jež postupným vývojem došla vyprázdňení svého příslovečného významu a v současném jazyce zpravidla fungují jako jiné slovní druhy (nejčastěji jako částice nebo spojovací prostředky). Třetí a čtvrtá skupina se nezřídka prolínají, některá adverbia patří současně do obou skupin. Polyfunkční je např. příslovce *patrně*, u něhož v barokním jazyce zjišťujeme několiký význam, avšak v současnosti má nejčastěji (ne však výlučně) funkci částice.

Uvedená klasifikace naznačuje náš synchronní, ale i diachronní postup. Ohniskem zájmu jsou adverbia v jazyce barokním. Studiu podrobujeme vývoj jejich lexikálního významu i gramatických (syntaktických) funkcí. Tzn., že mnohdy je nutné přihlédnout ke staršímu stavu, ale také si všimnout výsledků vývoje v češtině nové, byť charakteristiku výrazu v současné češtině na omezeném prostoru disertační práce nemůžeme vyčerpat. To však ani není naším cílem, třebaže bychom k tomu měli patřičné nástroje i dostatek materiálu (míníme tím např. velké synchronní korpusy psaného jazyka).

2 Charakteristika pramenů a způsob jejich využívání

Náš materiál pochází z primárních a sekundárních pramenů, tzn., že jednak jsme v několika originálních barokních spisech provedli vlastní excerpci, jednak využíváme doklady, které jsme nezískali přímo z originálu díla, ale máme je k dispozici zprostředkovaně odjinud. To se týká především *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* a diachronní složky *Českého národního korpusu* (ČNK), tzv.

DIAKORPu. Rovněž slovníky mohou někdy sloužit jako sekundární prameny, pokud je v nich konkrétní význam hledaného výrazu doložen kontextem.

Základním primárním zdrojem se stala úplná excerpce utvořených adverbii ze slovníku Huberta Rösela *Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J. A. Comenius* (1983). Obsahuje slovní zásobu z padesáti českých spisů Jana Amose Komenského, mezi nimiž nechybí díla náboženská, filozofická, historiografická, pedagogická, didaktická, ba ani beletristická. Jejich úplný výčet i s příslušnými zkratkami užívanými v Röselově slovníku a s dalšími údaji je uveden v seznamu zkratk. Komenský (zemřel 1670), ačkoli byl jako představitel jiného náboženského vyznání než katolického nucen odejít do exilu, je pokládán za zástupce první skutečně barokní generace (srov. V. Černý 1996: 277).

K ostatním primárním pramenům patří legendu připomínající Tannerův *Muž apoštolský. Aneb život a ctnosti ctihodného pátera Albrechta Chanovského* (1680), Hammerschmidtův historiografický spis *Historie klatovská v sedm dílů rozdělená* (1699), dále v překladu Jana Barnera spis prakticky odborný *Knihy hospodářské skrze dvojctihodného kněze Kryštofa Fišera z Tovaryšstva Ježíšova sepsané* (1706), legenda Jiřího Davida o životě sv. Vintíře *Medicus Hercinius. To jest: velkolesní hojitel a uzdravitel. Aneb život sv. Vintýře* (1713) a pozdější obdoba téže legendy od Johanna Adama Höffelega, *Strom vštípený při tekutých vodách. Svatý Vintíř* (1749). Excerpce byla provedena i v souboru českých kázání Ondřeje Františka Jakuba de Waldta *Chválořeč, neb kázání na některé svátky* (1736). Výběr těchto děl pro excerpce je motivován jejich žánrovou pestrostí a snahou o to, aby bylo zastoupeno co největší časové rozmezí. Excerpovali jsme v nich adverbia zhruba na sto stranách (přesný stránkový rozsah viz v seznamu pramenů).² Domníváme se, že tyto vzorky budou společně s úplnou excerpce Röselova slovníku (RW) a materiálem ze sekundárních zdrojů pro náš výzkum i naplnění stanoveného cíle dostačující.

Doklady získané vlastní excerpce konfrontujeme s doklady poskytovanými různými elektronickými nástroji. Zmiňovali jsme již *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny*, dále jen LD, jež je naším nejvýznamnějším sekundárním zdrojem. Mnohdy přihlížíme i k dokladům pocházejícím z děl humanistických. Využívanými elektronickými zdroji jsou rovněž některé verze korpusů obsažené v ČNK – DIAKORP

² V průběhu zpracovávání disertační práce jsme získali možnost využívat pracovní přeepsanou verzi souboru de Waldtovy *Chválořeči* a jednoduše tak dohledat všechny výskyty konkrétního adverbia. Některé další využití doklady z *Chválořeči* pocházejí i z jiných stran, tj. nejenom z těch, na kterých jsme původně provedli excerpce.

(dia v6), pro nastínění stavu v současném jazyce velký synchronní korpus psané češtiny (syn v4) a v případě konfrontace dokladů s angličtinou i paralelní synchronní korpus InterCorp (IC v9), respektive jeho česká a anglická část.³

Původní etymologické významy adverbii zjišťujeme pomocí Machkova *Etymologického slovníku jazyka českého* (1997), jeho výklady doplňujeme informacemi ze *Stručného etymologického slovníku jazyka českého* (SESJČ 1978) od Josefa Holuba a Stanislava Lyera a z Rejzkova *Českého etymologického slovníku* (2015). Používáme také *Příruční slovník jazyka českého* (PSJČ 1935–1957), v jehož elektronické verzi je součástí i lístková kartotéka novočeského lexikálního archivu (NLA), *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ 1989) a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ 1994). K naznačení výchozího stavu staročeského nám částečně mohou posloužit informace ze staročeských slovníků, které jsou ve *Vokabuláři webovém*, dále jen VW, zapojené do jednotného vyhledávání (ESSČ, GbSlov, MSS, StčS, ŠimekSlov – jejich celé názvy viz v seznamu pramenů). Ze zdrojů VW rovněž využíváme digitalizovaný kompletní *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna (JgSlov I–V 1835–1839).

Považujeme za důležité připomenout způsob značení dokladů. Samostatná adverbia uvádíme v práci bez bližšího určení, doklady prezentované v širším kontextu jsou označeny zkratkou díla a číslem strany (příp. i části). Zkratky a zavedené značení přejímáme jednak z Röselova slovníku (pro doklady adverbii z Komenského děl získané excerpcí slovníku), jednak z LD. Vlastní zkratky si vytváříme pouze pro doklady pořizené excerpcí z ostatních primárních pramenů (např. HöffVint) a pro doklady pocházející z DIAKORPu (např. HanJer). Kompletní seznam, celé názvy a dataci pramenů zprostředkovaných LD a DIAKORPem, podává seznam zkratek.⁴ Dále nespecifikujeme pouze doklady z korpusů syn v4 a InterCorp, jež všechny dokládají současný jazyk.

Nakonec zmíníme ještě způsob transkripce jednotlivých dokladů. Pokud doklady pocházejí z primárních pramenů, řídíme se zásadami J. Vintra (1998: 341–346), u ostatních dokladů v zásadě respektujeme zavedený přepis podle sekundárních pramenů.

³ Na možné svody jazykového korpusu upozorňuje S. Machová (2008). V této souvislosti zde chceme zdůraznit, že různé druhy korpusů využíváme pouze jako zdroj jazykových dat (k nimž přistupujeme selektivně), nikoliv jako nástroje nebo prostředky pro analýzu.

⁴ Je třeba upozornit na to, že ačkoliv stěžejním zdrojem Komenského adverbii je Röselův slovník, máme k dispozici ještě další dva zdroje, které nám poskytují Komenského adverbia v širším kontextu. V důsledku toho jsou doklady z Komenského díla značené trojím způsobem, a sice buď např. LS (číslo strany), RW, nebo např. KomLab (číslo strany), LD, anebo např. KomPres (číslo strany), dia v6.

II. TEORETICKÁ VÝCHODISKA

1 Adverbia (příslowce, cirkumstativa nebo okolnostní slova)

Adverbia patří mezi základní slovní druhy. V současných pracích (*Mluvnice češtiny 2* 1986: 188, dále jen MČ2; *Encyklopedický slovník češtiny* 2002: 356, dále jen ESČ; *Příruční mluvnice češtiny* 2008: 338, dále jen PMČ; *Akademická gramatika spisovné češtiny* 2013: 84–85, dále jen AG) jsou příslowce obdobně vymezována jako neohebná plnovýznamová slova, která vyjadřují okolnosti (příznaky) dynamické (*úspěšně odolává*)⁵ nebo statické (*velmi nebezpečný*) a příznaky příznaků (*opravdu vážně*). Syntakticky je jejich primární funkcí vyjadřovat adverbiale – příslowce/okolnostní určení. K plnění větných funkcí neuvžívají adverbia gramatické prostředky. Některá se (stejně jako adjektiva) dají stupňovat. Sémanticky jsou adverbia klasifikována podle typu okolností, jež vyjadřují, okolnosti mohou být místní, časové, způsobové a příčinné.

1.1 Hranice slovního druhu adverbium

Adverbia se mohou přehodnocovat v jiné slovní druhy. Podle MČ2 (1986: 193–194) jsou tzv. **vytýkáva příslowce** (např. *dokonce, teprve, opravdu, zejména, zvláště, hlavně, vůbec* atd.) prostředky, jež nějak modifikují či zdůrazňují význam celé výpovědi i jejich částí. Ze současného pohledu patří tyto prostředky k částicím, nejsou větnými členy ani nejsou rozvíjeny. **Větná příslowce** (např. *ano, ne, nikoli(v), jistě, ovšem, kdepak* atd.) jsou výrazy s platností nevětné výpovědi (větného ekvivalentu), také příslowce tohoto druhu jsou dnes již řazena k částicím. **Měrové výrazy** typu *málo chleba, mnoho práce* se dnes považují za neurčité číslovky. V jazyce může docházet k obousměrným přechodům mezi adverbii a předložkami. Některá adverbia, např. *uvnitř, uprostřed, napříč, kvůli* aj., fungují ve spojení se jmény jako prepozice (*uvnitř domu, uprostřed cesty, kvůli Janě*). Naopak nepůvodní předložky jako např. *mimo, okolo, naproti, vedle* aj. mohou fungovat samostatně jako adverbia.

Někdy ne zcela jednoznačné předěly mezi slovními druhy popisuje i AG (2013: 85), podle níž je rozhodujícím kritériem pro zařazení slova k adverbii naplnění obsahově-

⁵ Na jiný druh adverbiiální determinace upozorňuje F. Štícha (1992: 183n). Adverbium má jednak funkci determinovat způsob děje (*mluvit zmateně* – zmateným způsobem, tzn., že způsob mluvy je zmatený), jednak může determinovat stav nositele děje (*dívat se zmateně*, tzn., způsobem prozrazujícím zmatenost subjektu). Některá adverbia se dokonce vztahují pouze k nositeli děje, nikoli k ději samotnému (*odcházet zklamaně*, tedy být zklamaný, přičemž zklamání není vyjadřováno způsobem chůze). V označování stavu nositele děje adverbii silně konkurují adjektiva (srov. *odcházet zklamaně* – *odcházet zklamaný*).

sémantických vlastností adverbia a souvisejících syntaktických hodnot (vyjadřovat dynamický/statický příznak nebo příznak příznaku a mít větněčlenskou funkci adverbiale). Pokud výraz zdůrazňuje nebo jiným způsobem modifikuje postoj mluvčího, je o něm třeba uvažovat jako o částici. Pro toto rozlišení hraje významnou roli kontext. Větná adverbia jsou v AG (ibid.) pro ztrátu okolnostního významu a změněnou syntaktickou platnost hodnocena jako citoslovce (*Výborně! Jasně.*).

1.2 Adverbia modální a stavová, tzv. predikativa

Predikativa (MČ2 1986: 194–196; PMC 2008: 340) jsou zahrnuta ve specifickém souboru slov, jejichž jádrem jsou specializovaná adverbia. Soubor predikativ je tvořen zejména adverbii zakončenými na *-o*, ale patří sem i příslovečné spřežky (např. *nabíledni, nasnadě, zatěžko*), ustrnulé substantivní tvary (např. *zima, tma, škoda, hanba*) a některé další výrazy (*veta, fuk* apod.). Pro predikativa je syntaktická funkce predikativu, na rozdíl od ostatních adverbií, funkcí primární. Rozlišují se **predikativa modální** vyjadřující modální stav, tedy „neskutečností“ modalitu a **predikativa stavová** vyjadřující stav ve vlastním slova smyslu. Modální predikativa se spojují s infinitivem nebo vedlejší větou a vyjadřují modalitu děje v nich obsaženou, stavová predikativa mohou stát v predikátu bez jakéhokoli doplnění a vyjadřují rozličné stavy přírodní a osobní.

Příklady modálních predikativ: *lze, nelze, je nutno, je radno, je třeba, je záhodno* apod. Modální predikativa můžeme nahradit dlouhým adjektivním tvarem (pokud formálně s adjektivem souvisí) zakončeným na *-é*: *je možno – je možné*. Příklady stavových predikativ: *je sychravo, je tady pusto, je mi líto, to je hanba, to je div, je zde živo* apod. Stavová predikativa se formálně odlišují od členů svých korelativních dvojic, sémanticky jsou k nim však blízko *smutno – smutně* (*Je mi smutno. – Smutně se usmála.*)⁶

⁶ O korelaci deadjektivních příslovečných tvarů typu *blízce – blízko, dlouze – dlouho* se blíže hovoří v MČ2 (1986: 191–192). Tvary se zakončením na *-e* častěji rozvíjejí sloveso, přídavné jméno nebo příslovce, tvary se zakončením na *-o* častěji fungují v přísudku jako tzv. predikativa; některé tvary zakončené na *-o* se však svým užitím ve větě (mohou též rozvíjet sloveso) vydělují ze souboru predikativ (*snadno se to řekne*), mezi korelativními dvojicemi pak existuje významový rozdíl (konkrétní význam – prostorový či časový: *bydlí blízko, díval se na ni dlouho*; přenesený význam: *blízce příbuzní, (za)díval se na ni dlouze*).

1.3 Tvoření adverbíí

Derivace a adverbializace jsou dva nejproduktivnější způsoby vzniku příslovčí v češtině. Vůbec nejčastěji vznikají příslovce od přídavných jmen.

V MČ1 (1986: 431) se uvádí, že pro příslovce jako celek je charakteristická menší slovotvorná specifická, disponují omezeným počtem derivačních prostředků. Ze synchronního hlediska však dochází k přehodnocování útvarů vzniklých adverbializací v útvary derivované. Tímto pojetím se repertoár odvozovacích prostředků u příslovčí výrazněji obohacuje.

Při odvozování příslovčí se uplatňuje především slovotvorný postup **konverze** v užším smyslu, tzv. sufixace nepravá. Tento postup je realizován slovnědruhovými formanty **-ě/e**, **-o**, **-y**. Vlastní slovotvorná sufixace je omezenější, i když není vždy zcela zřetelný rozdíl mezi slovnědruhovým formantem a slovotvorným sufixem. Běžně se při derivaci příslovčí uplatňuje prefixace. V AG (2013: 272) je postup, při němž vzniká adverbium z adverbialního základu, označen jako cirkumfixace (např. *zítra – pozítří*).

Podstata **adverbializace** (MČ1 1986: 498n) spočívá v postupném procesu ustrnování některých tvarů ohebných slovních druhů a jejich přehodnocení v slovní druh neohebný, respektive příslovce. Adverbializují se zejména prosté a předložkové pády podstatných a přídavných jmen, dále zájmen a číslovek a některé slovesné tvary, zvláště přechodníky, např. *ráno, zima, možná, zlehka, přitom, jednou, zprvu, počínaje* atp. U adverbializovaných tvarů se přehodnocuje jejich morfologická struktura – koncový morfém se nadále hodnotí jako slovnědruhový morfém příslovčí.

Od lexikální adverbializace se liší adverbializace frazeologická (MČ1 1986: 504–507), při níž dochází k ustrnování různých příslovečných slovních spojení, rčení apod., např. *jaksepatří, bohužel, bůhchraň, kdoví kdy*. Tento druh adverbializace je z hlediska tvoření příslovčí v češtině nepříliš obvyklý, výsledné výrazy jsou zpravidla stylisticky omezené, hovorové a více či méně emocionální. Na rozdíl od adverbializace v užším slova smyslu vylučuje frazeologická adverbializace možnost užívat výsledný výraz v původní podobě a v původním významu.

Podle PMČ (2008: 340–341) nedochází díky morfologické formě adverbíí k záměně s ohebným slovním druhem. Morfologická forma je dána původem adverbia. Protože adverbia deadjektivní vystupují jako nejpočetnější skupina adverbíí, lze jejich tvaroslovné charakteristiky, tedy **-e/ě**, **-o**, **-y**: *pěkně, teplo, česky*, považovat za modelová zakončení adverbíí. Různé ustrnulé koncovky jsou tedy morfologickými charakteristikami ustrnulých prostých pádů substantiv (např. *rán-o, večer-ø, kol-em*),

přísllovečných spřežek (*popaměť-i, znov-a, načíst-o, posv-ém*) a ustrnulých přechodníků (*stoj-e, vlež-e, vsed-ě*).

V AG je v rámci tvoření adverbii (2013: 271–281) důležitým kritériem dělení jejich význam nebo význam jejich základových slov. To platí zejména v případě adverbii deadjektivních. Např. adverbia *srozumitelně, nevyhnutelně, nezpochybnitelně* atp. vznikají od deverbativních adjektiv tvořených sufixem **-telný**, jež vyjadřují schopnost/neschopnost vykonávat danou činnost. Podle Šlosara (PMČ 2008: 175) adjektiva se sufixem *-telný* pojmenovávají vlastnost plynoucí z možnosti/nemožnosti být zasažený dějem vyjádřeným slovesným základem.

V MČ1 (1986: 436) se konstatuje, že při tvoření adverbii z adjektiv adverbium zpravidla zachovává lexikální význam svého základového adjektiva (a to i v případě významů přenesených) a odlišuje se pouze slovnědruhově a syntakticky.⁷ Významové dělení deadjektivních příslovcí je v MČ1 velmi jemné.

1.4 Stupňování adverbii

V MČ1 (1986: 448–449) je stupňování příslovcí popsáno jako zvláštní případ intenzifikace příznaku, stojí na pomezí mezi slovotvorbou a morfologií. Stupňovat lze adverbia kvalitativní, druhý stupeň je vyjádřen příponami **-ěji/eji**, řidčeji **-e/o**: *snadno – snadněji/snáze*, třetí stupeň předponou **nej-** od druhého stupně: *nejsnadněji, nejsnáze*. U početně výrazně zastoupených a frekventovaných adverbii se však druhý stupeň tvoří zcela nepravidelně: *dobře – lépe, brzy – dříve, mnoho – více, málo – méně* atp.; srov. také PMČ (2008: 222).

V AG je pohled na stupňování příslovcí (2013: 503–507) rozšířen o další lexikálně-sémantické charakteristiky pozitivu a komparativu. Vedle základní hodnoty okolnostního příznaku (pozitivu) a jeho hodnoty vyšší než základní a současně nižší než nejvyšší (komparativu) se zde hovoří o mimostupňové platnosti základní formy adverbia (**absolutní platnost pozitivu**, např. *Táta chodil **pozdě** domů, ještě později než dřív*; zde *pozdě* = *později než dřív* nebo ‚absolutně‘ *pozdě*.) a o tzv. **generickém pozitivu** (např. adverbium *rychle* v otázce *Jak **rychle** se má hubnout?*; do obecnější kategorie *rychle* spadá také adverbium *pomalů = nějak/jakkoli rychle*). Pozornost je

⁷ Odlišnosti se přesto objevit mohou, např. F. Štícha upozorňuje na adverbium *klidně*, jež jednou zachovává přímý významový vztah ke svému základovému adjektivu, a to ve spojení *sednout si klidně*, tj. ‚sednout si a být, zůstat, sedět klidný‘, podruhé ve spojení *klidně si sednout*, tj. ‚bez rozpaků, bez váhání, se samozřejmostí‘ se od významu adjektivního protějšku vzdaluje (srov. 1992: 189). Tyto rozdíly souvisejí se současným vyprazdňováním lexikálního významu u příslovcí a jejich fungováním na pozici slov modifikujících význam výpovědi.

věnována také komparativu, který má schopnost druhotně vyjadřovat intenzitu nižší než absolutně užitý pozitiv a používá se ke zmírnění negativního hodnocení/vyjádření (např. *Je to **starší** člověk x Je to **starý** člověk.*).

2 Adverbia v jazykovědném bádání

Vedle význačných mluvnic, z nichž čerpáme pro předcházející popis adverbii, zde zmíníme i další gramatiky a jiné práce, jež se různou měrou adverbii zabývají.

Gebauerova mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské, již nově zpracoval Václav Ertl (1918: 107–112)⁸ vykládá příslovce v rámci tvoření a významu partikulí. Podle mluvnice jsou partikule dvojí, a to tzv. partikule vlastní a citoslovce. K partikulím vlastním jsou kromě předložek a spojek řazena také příslovce. Vzájemné propojení jednotlivých složek partikulí vlastních tkví v jejich souvislosti významové, která může být patrná i dnes (příslovce *kdy* – spojka *když*, příslovce *proto* – spojka *protože*, příslovce *mimo* – předložka *mimo*). V rámci partikulí vlastních jsou dále rozeznávány tři druhy: **prvotní partikule**, z nichž k příslovcím náleží např. *ne, ni*; **odvozené partikule**, příslovce jsou odvozená z kmenů zájmených, jmenných a slovesných (*onde, všudy, třeba, pravda, skromně, letmo, obkročmo, vyjma, nechtě*), a **složené partikule**, z příslovcí vzniklých z předložkových pádů, např. *dokonce, nahoře, navždy, napřed, nazad* atp. Přepracované mluvnice Ertlovy sloužily jako školní učebnice až do vydání mluvnice Trávníčkovy a Havránkovy – Jedličkovy po roce 1945.

František Trávníček v *Mluvnici spisovné češtiny I* (1948: 357–361) nejprve vymezuje příslovce utvořená z adjektiv v širokém smyslu, omezeně se tvoří ze zájmen a sloves a zřídka ze substantiv a citoslovcí. Základová adjektiva jsou dále rozlišována na tvrdá a měkká. Z dnešního hlediska je již neobvyklá Trávníčkem uváděná možnost tvořit komparativy příslovcí od komparativů jejich základových adjektiv (*jasnější – jasněji, trpčí – trpčeji, hlubší – hlouběji*), nikoliv od pozitivních tvarů příslovcí (*jasně – jasněji, trpce – trpčeji, hluboce/hluboko – hlouběji*). Toto tvoření je příhodnější u komparativů, které se podle dnešních měřítek tvoří ze svých pozitivních tvarů zcela nepravidelně, např. *dobře – lépe, málo – méně, mnoho – více*. Při odvozování z komparativů adjektiv vypadá pak slovotvorná řada následovně: *dobrý – lepší – lépe, malý – menší – méně, velký – větší – více, vysoký – vyšší – výše*.

⁸ K dispozici jsme měli 6. vydání z roku 1918, následně vyšla mluvnice ještě několikrát, poslední vydání (9.) je z roku 1926, 1. vydání pochází z roku 1890.

O příslovcích vzniklých ustrnutím nějakého tvaru hovoří Trávníček ve druhé části své mluvnice v rámci syntaxe (1949). Ustrnují některé tvary slovesné a různé tvary „původně ohnuté“. V případě, že příslovečné pojetí převládne nad větným, chápou se doplňky vyjádřené tvarem přechodníku jako příslovečná určení – nazývají se **příslovečné přechodníky**, např. *dítě čte leže, poutníci se modlí kleče*. Ustrnulé příslovečné přechodníky se neshodují s podmětem slovesné věty v čísle nebo v rodě. Častější jsou tvary na *-íc*, taktéž bez shody s podmětem: *česká knížata počínajíc od Přemysla byla tato* (Trávníček 1949: 804).

U ustrnulých příslovcí jmenného původu (Trávníček 1949: 819–820) může být souvislost se jmény méně zřetelná, např. příslovce *pohříchu* (význam *bohužel*) se svým věcným významem již neshoduje se substantivem *hřích*. Syntakticky se příslovce chová jinak než jméno, z něhož bylo utvořeno, např. *bylo velmi tma* – původně substantivum ženského rodu *tma* stojí při sponovém slovese ve středním rodě a je blíže určeno další příslovcem (*velmi*), nikoliv adjektivem *velká* (*byla velká tma*).

Za původní příslovce byla dříve považována zápornka *ne*. Příslovce s předponou *ne-* se řadila mezi složeniny, např. *nedaleko, nedávno, nejistě, nerovně, nezdravě*. Někteří autoři pokládají předpony za komponenty složeniny, ačkoli samy nenesou význam (srov. Gebauer – Ertl 1918: 111; Trávníček 1948: 385; 1949: 821).

Naproti tomu Vladimír Šmilauer (1971: 12) soudí, že odvozování předponami nemůžeme pokládat za skládání – nespojují se dvě významová slova, nýbrž k jednomu významovému slovu přistupuje prvek formální povahy. Předpony se připojují k celému slovu, nejenom ke slovnímu základu, a význam slova pouze obměňují – zesilují, jsou prostředkem specializace anebo mění vid. Podle Šmilauera (1971: 15) se příslovce tvoří skládáním jen zřídka.

V současné češtině (srov. MČ1 1986: 485) se za složená příslovce považují kompozita typu *dennodenně*, není jich však v češtině mnoho. Jedná se o příslovečné výrazy utvořené tzv. reduplikací, zdvojením, jež vyjadřuje zesílení významu, např. *čistočistě, jistojistě, svatosvatě*. Z diachronního hlediska se jeví, že složená, významově zesílená adverbia jsou základem pro odvozování adjektiv (*denně > denn-o-denně > dennodenn-í*).

V rámci tvoření slov dělí V. Šmilauer (1971: 186–194) příslovce do šesti skupin na příslovce tvořená z podstatných jmen a zpodstatněných slov (*dílem, bezmála*), příslovce tvořená z přídavných jmen (*neblaze, blízko, hezky*), ze zájmen (*jinady, potavad, druhdy*), ze sloves (*obkročmo, tuším*) a z jiných příslovcí (*mnohdykrát, nevelmi*).

Přísllovečná spojení vznikají: a) z podstatných jmen (*hlava nehlava, dnem noci*), b) z příslovčí (*kolem dokola, jednou provždy*), c) z vět (*kde nic tu nic*), d) jinak (*všeho všudy, páté přes deváté*).

Ačkoliv jsou přídavná jména nejčastějším základem pro vznik příslovčí, existuje několik skupin adjektiv, z nichž se příslovce tvoří. Jsou to adjektiva individuálně přivlastňovací tvořená formanty *-ův, -ova, -ovo; -in, -ina, -ino*, adjektiva přivlastňující druhově zvířeti na *-í (holubí)*, relační adjektiva pojmenovávající místo nebo prostředí na *-ní (lesní)*, adjektiva vyjadřující původ z látky na *-ě/ený (kožený)*, slovesná adjektiva na *-cí (tázací)* a *-ší (příšedší)* a dále adjektiva odvozená ze zájmen, některých druhů číslovek, z předložek a z citoslovčí (srov. MČ1 1986: 436–437). V. Šmilauer (1971: 187) sem řadí ještě komparativy a superlativy adjektiv, jež jsou nahrazovány komparativy a superlativy příslovčí, např. tvoří se příslovce ke komparativu adjektiva *řidší* nebo k superlativu *nejřidší*, protože z *řídce* je utvořeno *řidčeji, nejřidčeji*. Zároveň upozorňuje, že z dějových adjektiv na *-cí* se tvoří příslovce pouze v případě, že je jejich význam posunutý; rozšiřují se o *-n-* (*budoucí > budoucně, horoucí > horoucně*).

Autorská dvojice Havránek – Jedlička (1981: 305–306) uvádí, že příslovce se mohou jako závislé členy spojovat také s podstatnými jmény, ve větě pak zastávají funkci přivlastku neshodného (*cesta pěšky, návrat domů*). Některá příslovce s měrovým významem naopak sama (mluvnický) řídí podstatné jméno stojící v genitivu (*dost peněz, hodně práce, mnoho úspěchů, stejně energie* apod.), vyjadřují tak míru věci.

Příslovce zájmenná (např. *tam, tudy, tak, kam, kdy, kde*) nabývají významové určitosti teprve ve větě nebo za určité situace, stejně jako zájmena, s nimiž jsou významem příbuzná a s nimiž mají společný kořen (Havránek – Jedlička 1981: 306).

Podle týchž autorů (1981: 306–307) jsou **záporová příslovce** *ne, ni, nikoli* samostatnými slovy, pokud vyjadřují zápor samostatně (*Byls tam? Ne. Nikoliv.*) nebo pokud ztvárňují zápor členský (*Stalo se to ne mou vinou.*). Popírá-li zápornka *ne-* větu nebo ztvárňuje-li zápor slovní, má zpravidla platnost předpony (*zítra nepřijdu, nepěkný*), obdobně je předponou zápornka *ni-* ve spojení se zájmeny nebo zájmennými příslovci (*nijaký, nikde*).

V rámci tvoření příslovčí se Havránek – Jedlička (1981: 307–311) zevrubněji vyjadřují k pravopisu přísllovečných spřežek a příslovčí, jež vznikla ustrnutím předložkových pádů jmen nebo ze spojení předložky a příslovce. U některých příslovčí není rozdíl ve významu, ať jsou psána dohromady anebo zvlášť, respektive je málo zřetelný rozdíl mezi příslovcem a předložkovým pádem (*například i na příklad,*

done dávna i do nedávna). Jindy je významový rozdíl zřejmý (*Nahoře na náměstí se objevil první zástup. x Na hoře Řípu se konala slavnost.; Bud'te zticha! x Z ticha se ozval jeho hlas.*).

V mluvnici Marie Čechové *Čeština – řeč a jazyk* je autorem kapitoly o tvoření slov Miloš Dokulil (2011: 96n).⁹ Část o tvoření příslovcí (s. 139–142) je v této kapitole poměrně zjednodušená, v podstatě je tvořena prostým výčtem jednotlivých příslovečných typů (doložených množstvím příkladů). Dělení příslovcí se zakládá na významových kategoriích – mutace, modifikace a transpozice, přičemž transpoziční kategorie je podle Dokulila pro příslovce kategorií zásadní. Autor do ní řadí příslovce konvertovaná z přídavných jmen, dále utvořená ze zájmenných kmenů a prostých i předložkových pádů jmen (ke jménům se zde řadí substantiva, adjektiva, zájmena a číslovky), také příslovce odvozená ze sloves. V rámci modifikace se zmiňuje o stupňování i formantech provázejících zesílení nebo zeslabení významu příslovcí. Mutační významovou kategorií připomíná pouze jako kategorii druhotnou.

Pokud se týká příslovcí coby slovního druhu, hovoří M. Čechová (2011: 88) o tom, že příslovce mohou představovat přechod k slovům ohebným, pokud je budeme chápat jako samostatnou skupinu adjektiv. Myšlenka přiřazení příslovcí k přídavným jménům se objevuje také proto, že příslovce jsou z přídavných jmen velmi často odvozována. Takovému přiřazení však odporuje existence příslovcí, jež z přídavných jmen odvozena nejsou.

V knize *Morfematika a slovtvorba češtiny* Františka Čermáka (2012: 171–184) jsou adverbia obecně definována jako tzv. deskriptiva (prostě deskriptivní adverbia). Značný je však podíl hodnotících adverbií, tzv. evaluativ. K tvoření adverbií dochází především prostou konverzí (transpozicí) z adjektivních základů. Při rozlišování sufixálních tříd adverbií je kladen důraz na jejich přirozeně sémantickou povahu, toto pojetí je obdobné pojetí adjektiv. Proti klasickému vymezení adverbiálních sufixů uvádí Čermák (s.

⁹ Miloš Dokulil vytvořil zásadní teorii tvoření slov v češtině (srov. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov* 1962). O jeho výklady se dále opírá František Štícha, v některých bodech pak Dokulilovu teorii zpřesňuje. Např. nadále nepracuje se slovtvornými kategoriemi, které jsou označeny tradičními termíny „jména činitelská“ (jména osob vznikající od sloves) a „jména konatelská“ (jména osob vznikající od substantiv). Podle tradičního dělení by např. substantivum *konatel* (vzniklé od slovesa *konat*) paradoxně patřilo do kategorie jmen činitelských (srov. AG 2013: 97). V dalších svých pracích (2012a, 2012b, 2013b) vyjadřuje Štícha názor, že Dokulil je se svou slovtvornou teorií, ačkoliv je pochopitelně nutné její koncepty ověřovat a dále rozvíjet, hoden následování. S tímto názorem se ztotožňujeme. Někteří jiní badatelé se naopak snaží dostat z tzv. „dokulilovských sítí“ (srov. Bednaříková 2009).

172) tento výčet hlavních variant (podle frekvence): **-ně**, **-e/-ě**, **-o** a **-sky**. Bere totiž v úvahu i proměnnost přípony základových adjektiv.

Čermák rozlišuje tyto třídy adverbii: mutační – místo (např. *kde*, *kam*, *odkud*, *kudy*), čas (např. *jindy*, *dosud*, *dotud*), způsob (např. *jinak*, *nějak*, *koňmo*); transpoziční – způsob (např. *snesitelně*, *lajdácky*), podobnost (např. *otcovsky*, *klackovitě*), jazyk-národ (např. *česky*), místo (např. *středem*), čas (např. *obvykle*) a stav (např. *parno*, *smutno*, *draho*); modifikační – zdrobněliny (např. *lehounce*, *trošičku*, *kratičko*, *slaboučce*), zvětšitelé-zesílené (např. *velikánsky*; *semhle*, *kdeže?*, *kampak?*), kvantifikace-determinace (např. *dvojnásobně*, *trojmo*, *čtyřikrát*; *kdykoliv*, *kamsi*) a komparace (např. *dřív(e)*, *snáz(e)*, *rychleji*).¹⁰

Třída transpozičních adverbii způsobu je nejbohatší třídou adverbii vůbec. Pro její rozmanitost lze tuto skupinu dále vnitřně sémanticky členit, kromě podtříd podobnost a jazyk-národ lze vydělit také tvar, dimenzi, barvu, nástroj, hledisko, účel, původ apod.

Uzavřená třída adverbii stavových je ve více ohledech jedinečná. Některá stavová adverbia se sufixy **-no** nebo **-o** jsou homonymní s krátkými tvary adjektiv (*je tu plno x dítě je plno radosti*) nebo se substantivy (*je tu ticho x to ticho je nepřijemné*). Funkčně se vážou na sloveso *být* ve 3. osobě, formálně chybí subjekt (*je tu čisto*), některá je možné personalizovat dativem (*je mi/tu smutno*). Sémanticky se dělí na dvě velké třídy – adverbia se vztahem k **osobě**, která vyjadřují především (po)city, a se vztahem k **neosobě** vyjadřující atmosférické, situační a modální stavy (*je sucho/mrtvo/nutno*). Stavová adverbia *dobrá*, *možná*, *jaksepatří*, *zapotřebí* patří slovtvorně mezi výjimky.

I když Fr. Čermák připouští, že skládání adverbii je v češtině zcela neproduktivní, vyčleňuje jeho čtyři typy (podle typu základu): deadjektivní kompozita, např. *dobrovolně*, *sebevědomě*, *jednostranně*, *všeobecně*; depropoziční kompozita, např. *chválabohu*, *takřka*, *jaksepatří*, *nazdařbůh*; dekolokační kompozita heterogenní (kolokace ze slov různých slovních druhů), např. *odjakživa*, *jakživ*, *milerád* a dekolokační kompozita homogenní (iterativní, kolokace ze slov téhož slovního druhu), např. *svatosvatě*, *dennodenně*, *skrz naskrz*, *stůjcostůj*, *bud'jakbud'*.

Významným počinem ve sféře tvoření adverbii je již několikrát zmíněná monografie Zdenky Rusínové *Tvoření staročeských adverbii* (1984), jíž předcházelo několik přípravných studií (srov. 1977/78, 1979, 1981, 1983). Rusínová zdůrazňuje specifickou

¹⁰ V mluveném jazyce je pro snadnější výslovnost užívána substandardní varianta *rychlejc* (srov. Čermák 2012: 182).

každého souboru adverbíí (adverbia deadjektivní, desubstantivní, deverbální atd.) a s tím související nutnost přistupovat k jednotlivým souborům odlišně. Ačkoliv je práce Z. Rusínové tematicky naší práci blízká a mnohdy se o její teorii opíráme, není naším východiskem metodologickým.

Slovotvorným výzkumem českých dialektů, především východomoravských, se zabývá Zuzana Hlubinková. V její monografii *Tvoření slov ve východomoravských nářečích* (2010) je zahrnuta i kapitola o tvoření adverbíí (s. 193–226). Články věnované jednotlivým skupinám adverbíí vycházely postupně v *Naší řeči* (2001) a *SPFFBU* (2002, 2003). Hlubinková se též podílela na zpracování *Českého jazykového atlasu* 1–6. Součástí 5. dílu (2005) je kapitola přibližující územně vázanou slovotvorbu 40 vybraných adverbíí.

O nových adverbíích pojednává Olga Martincová. Konstatuje, že nejrozsáhlejší tvoření v nové slovní zásobě registrují ta adverbia, jež se svou slovotvornou podobou vztahují k desubstantivním adjektivům, např. *eurooptimisticky*, *golfově*, *in'oušsky* (jako intelektuál), *pohodářsky*, *po klausovsku*, *punkersky* (srov. 2005: 134n).

Už z podtitulu mluvnice Václava Cvrčka a kol. *Mluvnice současné češtiny I. Jak se píše a jak se mluví* (2010) vyplývá její zaměření. Jak sami autoři uvádějí, není to normativní příručka, nýbrž popisuje reálnou podobu jazyka a jazykového úzu. Je založená na korpusových datech. Kapitola o morfologii adverbíí v procentech uvádí u vybraných zástupců příslušných sémantických tříd jejich úzus v současné češtině psané a v češtině mluvené, např. příslovce míry *alespoň* se v psaném jazyce užívá v 57%, kdežto v mluvené češtině je téměř výhradně užíváno v podobě *aspoň* (ibid.: 278).

Vývoji adverbíí ve slovanských jazycích je věnována syntetizující komparatistická studie Jana Jahna *Slovanské adverbium* (1966). Zdena Skoumalová ve svých specializovaných studiích předkládá stručnou komparaci klasifikace adverbíálních útvarů v českých, slovenských a ruských mluvnících. V první části (1979) jsou řešeny otázky slovnědruhového zařazení adverbíí, resp. jejich specifické pozice mezi ostatními autosémantickými slovními druhy, druhá část (1984) se zaměřuje na otázku tzv. predikativ. Na sémantiku příslovcí ve slovenštině se na přelomu 80. a 90. let zaměřoval Juraj Šikra, srov. jeho práce *Syntakticko-sémantické typy prísloviak* (1989), *Polysémia prísloviak* (1990) či *Sémantika slovenských prísloviak* (1991).

Rozličné pohledy na adverbia přinášejí inspirující články v předních odborných časopisech, jako jsou *Naše řeč*, *Slovo a slovesnost*, *Listy filologické* a další.

Aby náš pohled nebyl úzce bohemistický, pro srovnání uvádíme, jak jsou příslovce chápána a pojímána v angličtině. K tomuto účelu jsme zvolili komplexní anglickou mluvnici *A Comprehensive Grammar of the English Language* (1985). Hlavním autorem této obsáhlé anglické práce je Randolph Quirk, mezi spoluautory pak figurují jména jako Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik či David Crystal.

Tito gramatikové (1985: 438n) konstatují, že třída adverbii je pro svou různorodost nepříliš průhledná a značně odlišná od tradičních slovních druhů. Morfologicky rozlišují tři třídy příslovcí, z nichž dvě jsou uzavřené a jedna otevřená – třída příslovcí **derivačních**. K uzavřeným třídám patří adverbia **jednoduchá**, např. *back, down, just, well* (zpět, dolů, jenom, dobře) a **složená**, např. *somehow, somewhere, therefore* (nějak, někde, proto), z nichž některá mohou být značně formální – *whereupon, herewith* (načež, v příloze) atd. Většina **derivátů** je odvozena sufixem **-ly** ze základových adjektiv, např. *odd – oddly* (podivný – podivně), *interesting – interestingly* (zajímavý – zajímavě). Jako méně časté derivační sufixy jsou v této mluvnici (s. 438) označené druhé členy příslovcí, např. **-wise** (*clockwise – ve směru hodinových ručiček*), **-ward/s** (*northward/s – severně*), **-fashion** (*schoolboy-fashion – jako školák*), **-ways** (*sideways – bokem*), **-style** (*cowboy-style – jako kovboj, v kovbojském stylu*).

Adverbium může mít větněčlenskou platnost příslovečného určení, např. *He quite forgot about it – Docela na to zapomněl*, anebo může ve větě fungovat jako tzv. modifikátor adjektiva (příp. jiného adverbia), např. *They are quite happy – Jsou docela šťastní*.

V angličtině (Quirk 1985: 440–441) jsou příslovce v platnosti příslovečného určení diferencována na tzv. **adjunkty**, **subjunkty**, **disjunkty** a **konjunkty**. Adjunkty a subjunkty jsou příslovečná určení začleněná do větné stavby, přičemž subjunkt stojí níže než standardní větný člen. **Adjunkt** doplňuje přísudek: *Slowly they walked back home – Pomalu kráčeli zpět domů*. **Subjunkt** má vztah k podmětu, nikoli k přísudku: *Would you kindly wait for me? – Mohl bys na mě laskavě počkat?* Naopak, **disjunkty** a **konjunkty** mají ve větě spíše periferní postavení.¹¹ **Disjunkt** vyjadřuje hodnocení toho, co je řečeno; nerozvíjí jen přísudek, ale větu jako celek: *Frankly, I'm tired – Upřímně, jsem unavený*. Pomocí **konjunkt** mluvčí hodnotí vztah mezi dvěma lingvistickými jednotkami: *All our friends are going to Paris this summer. We,*

¹¹ Disjunkty mohou být v češtině ekvivalentní tzv. větným adverbii.

however, are going to London – Všichni naši přátelé pojedou toto léto do Paříže. Ale my se chystáme do Londýna. Konjunkty jsou blízké spojovacím prostředkům.

Jako modifikátor stojí adverbium nejčastěji v antepozici u adjektiva. Adverbia modifikující adjektiva jsou dvojího druhu: **intenzifikační** (intensifiers) a **zdůrazňovací** (emphasizers), přičemž intenzifikátory se pojí se stupňovatelnými adjektivy, zdůrazňovací adverbia pak s adjektivy, která se nestupňují. Intenzifikační adverbia jsou dále dělena na ta, jež předpokládanou intenzitu příznaku zesilují (amplifiers): *sharply critical – ostře kritický, highly intelligent – vysoce inteligentní*; a ta, jež ji zmírňují (downtoners): *a bit dull – trochu hloupý, almost impossible – téměř nemožný, pretty rare – docela/celkem vzácný* atp.¹² Zdůrazňovací adverbia se vyskytují u nestupňovatelných adjektiv, mají ale podobnou funkci jako adverbia intenzifikační: *That's just impossible – To je jednoduše nemožné.* Svou funkcí se také přibližují disjunktům: *I'm frankly surprised at your behaviour – Jsem upřímně překvapen vaším chováním.* x *Frankly, I'm surprised at your behaviour – Upřímně/Abych řekl pravdu/Abych byl upřímný, jsem překvapen vaším chováním* (Quirk 1985: 445–454).

Adverbia fungují rovněž jako modifikátory jiných adverbíí: *He played surprisingly well – Hrál překvapivě dobře.* V postpozici stojí, stejně jako při modifikaci adjektiv, adverbia *indeed* a *enough*, např. *He spoke clearly enough – Mluvil dostatečně jasně.* Nejběžnější adverbia užívaná v platnosti modifikátorů jmenné fráze jsou *quite* a *rather*, např. *It was rather a mess – Byl to poněkud nepořádek.*¹³

Adverbia místa a času se v angličtině uplatňují také jako komplementy předložek (Quirk 1985: 454–455): *How do we get out of here? – Jak se odtud dostaneme?; You've got a letter from abroad – Přišel ti dopis ze zahraničí; for ever – navždy; by now – od teď, od této chvíle* apod.

Některá anglická adverbia se v jazyce vyskytují ve formě shodné s adjektivy,¹⁴ např. *a high building – vysoká budova* x *The plane flew high above – Letadlo letělo vysoko.*¹⁵ Existují tvary se sufixem **-ly**, které mohou mít též adjektivní funkci: *an early train – časný vlak* x *We finished early today – Dnes jsme skončili brzy* (Quirk 1985: 405–407).

¹² *Pretty* je v angličtině velmi neformální. Pokud je užito jako příslovce s intenzifikační funkcí, běžně není přizvučné: *a ,pretty 'dark dress (docela/celkem černé šaty; šaty, o nichž se dá tvrdit, že jsou ještě černé).* Ve funkci adjektiva nese *pretty* přízvuk: *a 'pretty 'dark dress (pěkné černé šaty).*

¹³ *A mess* je jmenná fráze skládající se z determinátoru (zde je to neurčitý člen) a podstatného jména.

¹⁴ Slovo tvorný postup konverze v užším smyslu, tedy přechod jednoho slovního druhu k jinému bez jakékoli formální změny, je v angličtině mnohem častější než v češtině.

¹⁵ Taková adverbia, pokud jsou rozšířena o sufix *-ly*, nabývají přeneseného významu: *They were praised highly – Byli vysoce oceněni.*

Vedle klasických pravidel pro stupňování adjektiv a adverbii mluví angličtí autoři též o jejich lexikálně-sémantických charakteristikách (Quirk 1985: 470–472). Adjektiva typu *old, deep, tall* (*starý, hluboký, vysoký*) jsou označena jako tzv. „měrová“, protože svým významem pokrývají celý určený rozsah: *His granddaughter is two year old* – *Jeho vnučka je dva roky stará* (vnučce jsou dva roky), nikoliv *mladá*. Podobně u příslovci: *How long did the concert last?* – *Jak dlouho trval ten koncert?* Do určeného rozsahu (jak dlouho?) náleží také adverbium *krátce* (tzn. *nějak dlouho*). V češtině se hovoří o tzv. generickém pozitivu (AG 2013, viz výše).

3 Adverbia v humanistických, barokních a obrozenských mluvnících

V této části si krátce představíme, jak jsou prezentována adverbia v některých vybraných mluvnících starších. Ačkoliv *Vokabulář webový* souhrnně nabízí 84 digitalizovaných mluvnic z doby humanismu, baroka a národního obrození, pro ilustraci sem vybíráme jen některá díla stěžejní. Není výjimečné, že dříve autoři od sebe opisovali, někteří dokonce do svých mluvnic přebírali od tehdejších autorit výklady téměř doslova. Vybrané gramatiky uvádíme jako součást seznamu literatury. Pouze v případě Blahoslavovy *Grammatiky a Čechořečnosti* V. J. Rosy využíváme dostupné edice (obě vydané r. 1991).

Teoretickými poznatky v nejstarších mluvnících češtiny se zabývala Z. Rusínová. Ve svém pojednání se zaměřila na zmapování poznámek ke slovotvorbě (narázově se setkáme i s poznámkami týkajícími se slovotvorby adverbii), a tím (s odkazy na Hausera a Šlosara) i na vznik slovotvorby jakožto jazykovědné disciplíny (srov. 2009). Ve studii nazvané „Slovotvorba“ v *Kapitolách z jazykovědné bohemistiky* je výklad rozšířen i na mluvnice pozdější – přes Dobrovského, Gebauera aj. až do současnosti (srov. 2007: 249n).

V *Grammatice české* Jana Blahoslava jsou poznámky o adverbiiích roztroušeny na několika různých místech. Spíše než o souhrnné zhodnocení slovního druhu adverbii jde o drobné připomínky ke konkrétním příslovcím, např. *hle, také, ovšem, ano, ne, nic, jakž* aj. Už zde se však můžeme setkat s náznaky přechodů mezi příslovcem a jinými slovními druhy. V *Grammatice* se např. připomíná, že mnozí dříve užívali bez rozdílu slova *tehdy* a *tedy*, avšak *tehdy* je již zde označeno za příslovce času, kdežto *tedy* má funkci důsledkové spojky (srov. 1991: par. 126a–126b). Ve zkoumaných barokních textech však tento rozdíl ještě stále nebyl respektován.

K adverbiiám tak, jak je chápeme dnes, přiřazuje Vavřinec Benedikt Nudožerský také interjekce a prepozice, z neohebných slov vyděluje zvlášť pouze konjunkce; o částicích se nezmiňuje vůbec. Přirozená (myšleno zřejmě prvotní, neodvozená) adverbia, např. *hned, snad, sotva, leda, až, nyní, ne, teprv*, jsou podle autora vzácná. Odvozená adverbia vznikají ze substantiv, např. *jitro – zítra, večer – včera, noc – nočně*, nejvíce je jich utvořeno z adjektiv, např. *mužsky, lidsky, turecky*, některá pocházejí z číslovek, např. *jednou, dvakrát, množstvíkrát*.¹⁶ Rozdíl oproti dnešku je zejména v pojetí komparativu a superlativu adverbii, jež mají podle Nudožerského základ v komparativu a superlativu adjektiv, např. *silnější – silněji, nejsilnější – nejsilněji*. Komparativy jako *blíže – bližší, vyšší – výš, lepší – lépe i lípe, větší – více, menší – méně* aj. jsou ze svých základů tvořeny stažením (1603: 72v–74r).

Jiří Konstanc (1667: 125–130) začíná výklad o adverbiiách stručným úvodem o jejich tvoření a stupňování. Ostatní body výkladu jsou jen krátké poznámky, které se týkají jednotlivých adverbii, např. o příslovci *skoro* Konstanc píše, že je v češtině mnohem více užíváno ve významu ‚brzo‘, nežli ‚téměř‘. Ve výkladu o stupňování adjektiv se dovídáme, že namísto komparativu či superlativu lze užít některá „adverbia“ v pozici před pozitivem, a to v případech jako *dobře libežná vůle* (zde jde skutečně o adverbium – pozn. M. K.) nebo *přepěkný dům, přemilý člověk* (srov. 1667: 57).

V *Čechořečnosti* Václava Jana Rosy (1672; ed. 1991: 193–201) je kladen důraz na sémantické dělení adverbii (adverbia jsou podrobně rozčleněna do 21 sémantických tříd), dělení je pak ještě detailnější uvnitř tříd adverbii místa a adverbii času. V rámci tvoření je připomínán vznik adverbii z adjektiv, zaznamenány jsou průvodní změny konsonantů, zmiňována jsou také adverbia s předložkou a adverbia utvořená pomocí sufixu *-mo* (srov. Rusínová 2009: 111).

Velmi přehledně jsou adverbia podána v mluvnici *Böhmische Sprachlehre* (1782) Františka Jana Tomsy. Ve výkladu, který je založen na množství příkladů, se lze dobře orientovat. V celé Tomsově práci je uplatňován zřetel k německému čtenáři a jedná se, zejména v syntaxi, o srovnávací popis (Rusínová 2007: 258). Adverbia jsou dělena jednak podle základů, z nichž byla utvořena, jednak podle své sémantické příslušnosti. Bizarní je uváděná možnost stupňování adverbii *tma (tměji)* a *zima (ziměji, nejziměji)*.

V mluvnici *Ausführliches Lehrgebäude* (1809: 212–225) Josefa Dobrovského je výklad o příslovcích zaměřený převážně na jejich tvoření. Více do hloubky jsou

¹⁶ Výkladu adverbia u Nudožerského se věnuje článek F. Outraty (1999), jehož součástí je také překlad této části z latiny (151n).

rozebírána adverbia, která se v dnešním pojetí považují za prvotní, např. *mimo*, *sotva*, *velmi* ad. Počet tzv. jednoduchých původních příslovcí je podle Dobrovského nízký. Připomíná, že častěji se můžeme setkat s příslovci odvozenými nebo složenými. Právě složená adverbia tvoří v jeho mluvnici nejpočetnější skupinu. Pro přítomnost předpony *ne-*, *ně-* nebo *ni-* (v Dobrovského pojetí jde o kořenná příslovce *ne*, *ně* a *ni*) se ke složeninám řadí adverbia jako *nehrubě*, *někam*, *nikde* apod. Za složená jsou rovněž pokládána adverbia ze současného hlediska utvořená různými příponami či postfixy: *kdesi*, *kamkoli*, *zdehle*, *hnedle*, *častokrát* aj. Dobrovský vnímá jako složeniny příslovce *kde*, *kdy* (složená jsou z tázacího *k-* a významových kořenných slabik *-de/-dy*) a o kompozitech hovoří také v případě příslovečných spřežek, např. *naruby*, *opolednách*, *stěžky*, *vespěčky*, *ve spánku*, *vzhůru*, jež se skládají z předložek a ohebných slov.

4 Významové změny, spojovací funkce adverbii a přechody adverbii k částicím

S vývojem jazyka a s jeho užíváním dochází neustále k sémantickým změnám. Společně s těmito změnami nastávají i přechody mezi slovními druhy. Ve starších vývojových fázích jazyka můžeme takové tendence vyzorovat jen z písemných památek.

Zaznamenat všechny významové posuny v češtině současně na jednom místě zřejmě není vůbec možné. Podívejme se na některá dílčí zkoumání týkající se převážně příslovcí, spojek a částic.

Na příslovce, jejichž význam se časem posunul a zcela se nekryje s významem svého adjektivního základu, upozorňuje v *Naší řeči* Josef V. Bečka (1934: 163). Z adverbii, kterými Bečka dokládá své tvrzení (*jistě*, *prostě*, *přirozeně*, *rozhodně*, *stejně*, *zvláště* aj.), jsme si vybrali původní příslovce *stejně* a provedli jeho detailní sémantickou analýzu (srov. Klimešová, v tisku).¹⁷

Na tzv. otírání významu (jeho změny, ba dokonce vyprazdňování), k němuž zejména z komunikačních potřeb dochází velmi často, poukázal v jednom z prvních ročníků *Naší řeči* Václav Ertl (1919: 137–144). Svůj článek věnoval výrazům zesilovacím. Uvádí, že někde původní význam slov už vymizel úplně (např. příslovce *hodně* již zcela pozbylo

¹⁷ Podrobnému rozboru syntaktických kontextů se *stejně* v platnosti konektoru se věnuje Fr. Daneš (1985: 171n). Podle autora se *stejně* jako konektor neuplatňuje pouze při spojování samostatných vět, ale i vět uvnitř souvětí, obvykle se totiž jedná o vztahy mezivětně vyjádřenými propozicemi.

původního významu svého základu *hodný*, tedy *řádný*, *důstojný*, *takový*, *který je vhod*), dále upozorňuje na různé přechody mezi slovními druhy (např. přeměna substantiva *hrůza* v příslovce měrové) anebo přechody v rámci jednoho slovního druhu, např. mezi sémantickými třídami adverbíí (původně časové příslovce *skoro* s významem ‚brzy‘ přešlo v češtině v příslovce míry ve významu ‚téměř‘). V některých případech hodnotí Ertl vývoj výrazů ve spojitosti s němčinou, a třebaže někdy německý vliv připouští, nezřídka ho vylučuje.

Významové změny tedy odlišnou měrou postihují slova náležející k různým slovním druhům. Existují také další práce, které se z rozličných hledisek takových významových změn dotýkají. Příspěvek Karstena Rinase (2013: 163–177) přináší detailní analýzu výrazů *schválně*, *normálně* a *jako*, původně příslovečných, které v určitých kontextech nabývají funkcí částic modifikačních. Metodologicky se Rinas přiklání k tzv. významovému *maximalismu*, podle něhož nejsou tyto částice pouhými významovými obměnami adverbialního obsahu, ale vytvářejí samostatný slovní druh.¹⁸ Na základě analýzy dále soudí, že jejich vývoj neovlivnila němčina.

K procesům partikulizace (zčásticování) se obšírně vyjadřuje Miroslav Grepl, mj. připomíná, že tyto procesy výrazně charakterizují komunikáty patřící do sféry běžné denní komunikace. Řečeno jeho slovy, „partikule nelze (zvl. pro jejich mnohoznačnost a polyfunkčnost) zkoumat jako indikátory IF (ilokuční funkce – pozn. M. K.) izolovaně od jiných prostředků, jako tzv. ‚ilokuční partikule‘, tj. samostatně vedle jiných prostředků, nýbrž v kooperaci (souhře) s jinými prostředky výstavby výpovědních výrazů, včetně prozodických“ (1989: 96).

Vedle partikulizace připomeňme tzv. konjunkcionalizaci, proces, při němž se z adverbíí stávají spojovací prostředky. Rozdíl mezi příslovci a spojkami se snažil vymezit už Jaroslav Bauer (1962: 29–37). Za primární považuje kritérium syntaktické – na rozdíl od spojek mají příslovce platnost větného členu. Důležité je také kritérium sémantické – příslovce jsou slova nesoucí vlastní lexikální význam, kdežto spojky slouží pouze k vyjadřování významových vztahů mezi větami či větnými členy, které spojují. Bauer konstatuje, že v některých případech není možné jednoznačně určit, zda se ještě jedná o příslovce či už o spojku, protože proces přechodu ve spojky není ukončený. Hovoří také o potřebě definovat rozdíly mezi příslovci a částicemi, stejně tak jako mezi částicemi a spojkami (tomu věnuje pozornost v článku z r. 1964).

¹⁸ V případě významového *minimalismu* by se jednalo o speciální funkce a způsoby užití adverbíí vycházející z jejich všeobecného významu.

Stanovení hranice mezi příslovcem a částicí se věnuje článek Miloslava Vondráčka (1999: 72–78), konkrétně se autor snaží najít hranici mezi příslovcí měrovými a částicemi intenzifikačními. V závěru připouští, že sice existují způsoby, jak sporné prostředky rozlišit, avšak ostrou hranici mezi jejich významy vést nelze, a to zejména z důvodu individuálního vnímání pragmatických významů na úrovni textu.

Již dříve si větší pozornost vynutilo původní příslovce *ovšem*. V práci Milana Malinovského (1996: 246–251) je prezentováno jako modální částice, nebo odporovací spojka. Autor zároveň tvrdí, že *ovšem* je nejčastější v publicistice a v odborných textech. Naproti tomu Jarmila Alexová (2007a: 55–58) se zabývá proměnami příslovce *ovšem* během stoletého úseku (od roku 1630 do roku 1733) spadajícího do doby barokní. Svůj význam měnilo *ovšem* tam, kde jako textový konektor připojovalo větu odporovacího významu.

Syntaktickou funkci spojovacích prostředků nabývají adverbia (např. *dokonce, jindy, napřed, zatím*) v souvětí. Při hodnocení jejich syntakticky funkčního postavení bereme v úvahu Bauerovu práci *Vývoj českého souvětí* (1960), jež systematicky popisuje souvětí staročeské. Autor aplikuje sémantické hledisko, s úspěchem usiluje o vnitřní diferenciaci jednotlivých typů souvětí a dochází ke zjištění, že vedle spojovacích prostředků s významem obecným, které se uplatňují v celém souvětě, existují i ty, které naopak svůj význam specializují a jejich užití je omezeno na vyjádření konkrétního sémantického odstínu (např. užití spojky *nébrž*, později *nýbrž*, v opakovém odstínu odporovacího poměru).¹⁹

Formálně sémantickou analýzou souřadného souvětí v baroku navázala na Bauera J. Alexová monografií *Vývoj českého barokního souvětí souřadného* (2009). Také její práce se pro nás stala inspiračním zdrojem při posuzování lexikálních spojovacích prostředků, jež mají původ v adverbích.²⁰

¹⁹ Podobně lexikální výrazy vícedílné *předně – pak* jsou prostředky explicitního vyjádření následnosti dějů. K tomu srov. naši studii *Sémantické nuance syntaktického vztahu slučovacího a jejich realizace v barokním textu* v kolektivní monografii *Růže prší krásná...* (2016). Ve stati o rozlišování spojek a příslovcí posuzuje Bauer souvětí s výrazy majícími obdobnou funkci: *nejdřív – pak* (1962: 30). Zejména z důvodu schopnosti vyjadřovat příslovečné určení času přisuzuje těmto výrazům slovnědruhovou platnost příslovcí.

²⁰ Spojovací prostředky v barokní češtině byly dlouhou dobu předmětem badatelského zájmu P. Koska (srov. jeho práce z let 1997, 1998, 2003, 2006, 2007, 2013 aj.). Syntaktické stránce barokních textů jsou věnovány některé práce P. Mondříkové, včetně její práce disertační (2013). V rámci zkoumání barokního jazyka na půdě FF JU v Českých Budějovicích je zatím posledním velkým počinem kolektivní monografie M. Janečkové a několika doktorandů *Růže prší krásná...* (2016).

Vedle možnosti nabývat funkce spojek jsou adverbia (zejména v současnosti) významným zdrojem vzniku mnohých částic. I tato tendence se může projevit v dřívějších vývojových fázích jazyka. Částice a jejich klasifikaci si představíme podrobněji v následující samostatné části.

5 Částice

Částice jsou neohebná synsémantika, zpravidla jde o slova expresivně zbarvená. Řadí se k slovním druhům nezákladním, nejsou větnými členy a nepodílejí se na výstavbě gramatické struktury věty. Jejich významným zdrojem je především mluvený jazyk.

Při popisu částic teoreticky vycházíme ze současných českých mluvnic (MČ2 1986: 228–238; AG 2013: 530–532 a PMČ 2008: 358–367) a přihlížíme také k charakteristice částic, již podávají EŠČ (2002) a NESČ (2017). Autorem stati o částicích uvedené v MČ2 je Oldřich Uličný, popis částic v AG pochází z pera Miloslava Vondráčka a v PMČ pojednává o částicích Marek Nekula. Do EŠČ a NESČ sepsal hesla vztahující se k částicím a jejich různým druhům M. Nekula, některá hesla pocházejí od Miroslava Grepla (*částice ilokuční*), na některých heslech do NESČ pak oba autoři spolupracovali (*epistémická částice, postojová částice, preferenční částice* aj.).

Hlavní funkcí částic je vyjadřovat vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti, k adresátovi, k obsahu textu nebo jeho části nebo k členění textu. Na pozadí neutrálnosti textu bez částice znázorňují změnu, posun nebo upozorňují na jazykový prostředek v textu (MČ2 1986: 228).

V EŠČ jsou částice hodnoceny jako tzv. „zbytkový“ a do značné míry nesourodý slovní druh zahrnující v sobě několik svébytných skupin (2002: 62). Mezi různými skupinami částic však nelze vést ostrou hranici, mnohdy mohou fungovat jako vícere druhy. Rozmanité významy a funkce lze u téže částice stanovit a rozlišit pouze na základě kontextu.

Označení „partikule“ je podle Nekuly užíváno pro širší skupinu výrazů, v níž jsou zahrnuta všechna neohebná synsémantika, tedy i předložky, spojky, citoslovce a nestupňovaná, tzv. větná příslovce.²¹ Takto široce jsou partikule pojímány v lingvistice zahraniční (srov. NESČ).

²¹ Se směřováním partikul s tzv. větnými příslovci nesouhlasí M. Vondráček (AG 2013: 530).

O. Uličný soudí, že homonymní s jinými slovními druhy, poněkud se spojkami nebo s příslovci, je zhruba čtvrtina všech částic. Na rozdíl od příslovcí ale částice nevytvářejí syntagmata se slovy, k nimž se vztahují. Od spojek se odlišují nesamostatnou a nevyhraněnou spojovací funkcí (MČ2 1986: 228–229). Částice se však mohou se spojkami sdružovat a vytvářet tak víceslovné spojovací výrazy (*Byl zvyklý na neúspěch, ba i havárie.*), v takovém případě je považujeme za komponenty složených spojovacích výrazů (AG 2013: 530).

5.1 Klasifikace částic

Protože jednotlivé částice mohou v závislosti na své funkci přecházet z jedné skupiny do druhé, nabízejí výše uvedené zdroje v podstatě dvě možnosti jejich klasifikace. V MČ2 a v AG jsou částice děleny do čtyř skupin, a to na částice apelové (výzvodové, kontaktové), např. *bodejť, opravdu, rozhodně, vskutku*, částice hodnotící, např. *bezpochyby, nutně, patrně, výlučně*, částice emocionální (poukazují na citové stanovisko mluvčího k obsahu textu), např. *díkybohu, chraňbůh, nedejbože, stejně* a částice strukturující text, např. *případně, tedy, za prvé – za druhé – za třetí, zkrátka*. Částice lze podrobněji vnitřně diferencovat prostřednictvím funkčně-sémantických distinktivních rysů. M. Nekula (PMČ 2008: 359n) rozlišuje částice modální (též epistémické, např. *asi, snad, možná, jistě, pravděpodobně*), intenzifikační (např. *velmi, hrozně, strašně, otřesně, šíleně, pěkně*), vytykácí (např. *jen, právě, přímo, zrovna*), modifikační (např. *ale, klidně, přece, vlastně*), odpověďové (např. *ano, ne, no, baže*), negační (např. *ne, nikoli*) a přací (např. *kéž, bodejž*).

Nekulovo pojetí částic je značně široké (snad i v důsledku toho, že se od 80. let zkoumání částic v české lingvistice rozvinulo). Oproti PMČ jsou v NESČ popsány ještě další druhy, např. částice enklitické (*-li, -s(i), -to, -ž(e)* apod.), evaluační (např. *houby, právem, škoda*), postojové (např. *bezesporu, myslím, naštěstí*), přibližnostní (např. *asi (tak), kolem, řekněme*) a ujišťovací (např. *fakt: Fakt mě to mrzí!; opravdu, nabeton, namouduši*). Kromě toho mohou částice zastávat také funkci konektorů (srov. NESČ). Vzhledem k našemu tématu nás zajímají zejména ty částice, které mají souvislost s příslovci, respektive mají v příslovcích původ.

Některé druhy částic, které mají spojitost s příslovci, si krátce popíšeme. **Částice intenzifikační** jsou výrazy zesilující (*velice, hodně, dost, úplně*) nebo oslabující (*trochu, poněkud, kapánek*) intenzitu vlastnosti, okolnosti či stavu, které jsou vyjádřeny

adjektivem, adverbium nebo slovesem (*Cítil se velmi unavený; Strašně pěkně se na něho usmívala; Šíleně ji miloval.*). Tradičně jsou chápány jako měrová adverbia (resp. příslovečná určení míry), ovšem odlišují se od nich ztrátou původního věcného významu, synsémantičností, tím, že se omezují na pouhou intenzifikaci (NESČ).

Jednoznačně označit výraz jako měrové adverbium, nebo jako částici může být problematické, zvláště pokud jde o výrazy *strašně, strašlivě, hrozně, pěkně* apod. Nezřetelnost předělu mezi měrovými příslovci a částicemi připouští i AG (2013). Zde se ovšem uvádí, že pokud jsou naplněny obsahově-sémantické charakteristiky adverbia, tzn., pokud je výraz vyjádřením dynamického či statického příznaku nebo příznakem příznaku a má syntaktickou hodnotu příslovečného určení, jedná se o adverbium. Tyto podmínky ve výše uvedených případech platí (např. *Cítil se velmi unavený.*). Jaké jsou tedy důvody pro to, abychom výraz hodnotili už jako částici? Podle Vondráčka jsou částice především prostředky zdůraznění, významové restriktce nebo jistotní modality, např. *To byla trochu drzost* (srov. AG 2013: 85, též 530, též 1999: 78), kde výraz *trochu* zároveň není vyjádřením kvantifikace. Opět zdůrazňujeme klíčovou roli kontextu a zřejmou potřebu hodnotit každý případ individuálně.

Podle EŠČ (2002: 63) udávají **částice epistémické** (jistotněmodalitní, v PMČ nazývané též modální) určitý stupeň pravděpodobnosti výpovědi. Pomocí těchto prostředků mluvčí vyjadřuje různý stupeň jistoty o platnosti obsahu svého sdělení.

V minimalistickém pojetí (srov. NESČ, též PMČ) je pro **modifikační částice** (někdy nahlížené jako částice v nejužším smyslu) příznačné, že se spolu s kontextem, obsahem výpovědi a dalšími výrazovými prostředky (intonací, barvou hlasu, větným modem atd.) podílejí na indikaci komunikační funkce výpovědi, spoluvytvářejí ji. Tak například při výpovědi *To je ale balón!* mluvčí žasne nad velikostí balónu, nikoli nad tím, že je to balón, tak jako ve výpovědi *To je snad balón!* (maximalistický přístup funkci částice s komunikační funkcí výpovědi ztotožňuje).

Částicím jsou funkčně blízká tzv. **větná adverbia**, od běžných adverbii se liší tím, že se vztahují k celé větě (nikoli pouze ke slovesu, adjektivu nebo jinému adverbium), např. *Upřímně, nerozumím tomu.* Mezi částicemi a větnými adverbii vymezuje NESČ tento rozdíl: Větná adverbia na rozdíl od částic disponují možností transformace v uvozovací větu, např. *To takhle samozřejmě nejde > Je samozřejmě, že to takhle nejde, ale To takhle přece nejde! > *Je přece, že to takhle nejde* – zde transformace není možná. Domníváme se však, že toto není dostatečně rozlišující kritérium. Mezi příklady větných adverbii, které uvádějí Nekula a Grepl (srov. NESČ) porovnávající je

s některými epistémickými částicemi, je mj. uvedeno také *rozhodně*, u něhož si nejsme možností transformace v uvozovací větu jisti, srov. *rozhodně* > **je rozhodné* (?), např. ***Rozhodně si to nepřeji*** > ****Je rozhodné, že si to nepřeji*** nebo ****Abych byl rozhodný, nepřeji si to***. Podle našeho názoru, větná adverbia a některé modifikační, epistémické a další částice (v závislosti na kontextu) se nikterak podstatně neliší.

Úkol konečné klasifikace částic se jeví jako problematický, protože s vývojem jazyka budou pravděpodobně stále přibývat. Např. Rinas (2013) poukazuje na další (modifikační) částice, jejichž funkční charakteristiky nebyly doposud dostatečně prozkoumány (*schválně, normálně, jako*).

III. ADVERBIA V ČESKÉM DÍLE JANA AMOSE KOMENSKÉHO

Tato kapitola prezentuje všechna utvořená adverbia z české slovní zásoby Jana Amose Komenského získaná excerpcí slovníku *Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J. A. Comenius* (1983) Huberta Rösela. Jsou zde zastoupena adverbia deadjektivní, depronominální, denumerální, deverbální, deadverbiální a desubstantivní, k nimž přiřazujeme také adverbia ze jmenných tvarů adjektiv. Nejmenší jsou skupiny adverbií utvořených z číslovek a sloves, začneme ovšem s tou skupinou, jejíž zastoupení je nejširší.

1 Komenského deadjektivní adverbia

Adverbia vznikající transpozicí z adjektiv zpravidla reprezentují nejpočetnější skupinu, výjimkou nejsou ani adverbia u Komenského.²² Toto tvoření představující hlavní slovotvorný proces pro pojmenování způsobové okolnosti děje má po celou historickou dobu vliv na vznik adverbií také od jiných slovních druhů. Základní adverbiální formanty *-e*, *-o*, *-y* pocházejí již z období staroslověnštiny (Rusínová 1984). Deadjektivní adverbia většinou přebírají lexikální význam svých odvozovacích adjektivních základů a podle Rusínové (op. cit.) právě vývoj základových adjektiv hraje významnou roli pro vývoj tohoto druhu adverbií.

Deadjektivní adverbia dělíme uvnitř skupiny podle původu základových adjektiv, případně ještě podrobněji podle přípon, jimiž byla základová adjektiva utvořena. Zastřenost posloupnosti slovotvorné řady, která není neobvyklá, působí potíže při rozlišování deverbálních adjektiv od adjektiv desubstantivních. Nezřídka může mít totéž adverbium jak motivaci adjektivně-verbální, tak motivaci adjektivně-substantivní. K motivacím adjektivně-verbálním přiřazujeme i adverbia, jejichž základem se stala adjektiva ze substantiv dějových. Např. adjektivum *podobný*, jež souvisí se stč. *podoba* (ve významu forma, způsob), vzešlo ze slovesa *podobit* (tzn. líčit po něčí formě), *podoba* v dnešním významu je postverbale (srov. Machek 1997: 122), u adverbia *podobně* je tedy dominantní motivace adjektivně-verbální.

I některé další substantivní základy adjektiv lze z diachronního hlediska chápat jako postverbale (např. *hluk*, *statek*), protože už jsou to ale substantiva velmi starobylá a

²² Z. Hlubinková (2001: 199–201) zaměřila pozornost na deadjektivní adverbia ve východomoravských dialektech. Jejich významným specifickým rysem je převaha adverbií zakončených na *-o*.

jejich významová souvislost se slovesy je spíše zastřená, adverbia *hlučně*, *statečně* aj. zařazujeme ke skupině adverbii z adjektiv desubstantivních.

Slovotvorné přípony adjektiv nemohou být vždy určujícím kritériem pro významové vymezení adverbálních formací, protože např. sufix *-n-* je nejčastějším, velmi produktivním prostředkem tvoření adjektiv (jsou jím tvořena základová adjektiva desubstantivní, dějová, složená, deadverbální aj.). Adverbální formace mající ve své struktuře tento sufix jsou nejčetnější.

1.1 Adverbia z desubstantivních adjektiv

V MČ1 se hovoří o tom, že okolnosti vyjadřované adverbii z desubstantivních adjektiv jsou motivovány vztahem k substanti. Příslušná substantiva se tedy jeví být skutečným motivačním základem těchto adverbii (1986: 438).

1.1.1 Adverbia odvozená od desubstantivních adjektiv na *-ní/-ný*:

bezbožně, *bezelstně*, *bezpečně/bezpečno*, *bezuzdně*, *bídně*, *ctně*, *ctnostně*, *časně*,²³ *částečně*, *čistotně*, *dědičně*, *divně/divno*, *drobně*, *duchovně*, *dvorně*, *falešně*, *figurně/figurně* ‚obrazně‘, *fortelně* ‚podvodně, lstivě, úskočně‘, *gruntovně* ‚důkladně, od základu‘, *hlavně*, *hlučně*, *hmotně*, *houfně*, *houževně*, *hromadně*, *hrozně/hrozno*, *chutně* ‚s chutí‘, nebo ‚rychle, hbitě‘, *chvalitebně*,²⁴ *jistotně(ť)*, *konečně*, *krásně*, *křtaltovně*, *lacino*,²⁵ *lestně*, *literně*, *losně* ‚pomocí losu, losem‘, *milostně*, *mírně*, *místně*, *mizerně*, *mračno*, *mravně*, *mužně*, *nábožně*, *nádherně*, *násilně* ‚silou‘, ale i ‚silně, intenzivně, vydatně‘, *neforemně*, *neměnně*, *nescíslně* ‚velmi mnoho‘, *neslano*, *nesmírně*, *nevinně*, *nezvolno*, *nočně* ‚v noci‘, *obecně*, *obyčejně*, *osobně*, *peprno*, *pobočně*, *pobožně*, *počestně*,²⁶ *pohodlně*, *pokojně*, *pokoutně* ‚potají, skrytě‘, *pořádně*, *pošmourně*, *pověrně* ‚pověřivě‘, *povinně/povinnó*,²⁷ *povolně*, *povrchně* ‚letmo, nedbale, zběžně‘, *pracně/pracno*, *privátně*, *pyšně*, *radostně*, *rozkošně*, *rozličně*, *řádně*, *řemeslně*, *samotně*,

²³ O adverbii *časně* viz podrobněji v následující kapitole (s. 87n).

²⁴ O adjektivech s „koncovkou“ *-tebný* tvořených od sloves mluví Kampelík, významově je přirovnává k latinským adjektivům na *-dus*, *-da*, *-dum*, např. *virtus est laudanda – ctnost je chvalitebná* (1842: 113). Souvislost s latinskými *-dus*, *-da*, *-dum*, jež mají být ekvivalenty českého *-ebný*, však neguje Tomíček (1853: 71), podle něhož vzniklo adjektivum *chvalitebný* od *chvalitba* (podobně jako staroslovanské *chvalebný* od *chvalba* nebo *chvalný* od *chvála*) a nijak se neliší od adjektiv typu *silný* (< *síla*), *modlitebný* (< *modlitba*).

²⁵ Machek spojuje *lacný* se stč. substantivem *lácě*, jehož význam je sice málo jasný (asi protiklad *práce*, tj. nesnáze, námaha), avšak pro významové obtíže odmítá spojitost s *latiti*. Ve variantě *laciný* označuje *i* jako tzv. „eufonické“ (1997: 316).

²⁶ Substantivum *počest* je postverbale, ale *počestný* vzešlo od *po čsti* dělající (Machek 1997: 101).

²⁷ Základ je v substantivu *vina*, avšak východiskem pro *povinen* bylo **poviniti* – uzнат, prohlásit někoho vinným (Machek 1997: 690).

*scestně, silně, sličně,*²⁸ *směšně/směšno, srdečně, stádně* ‚jako stádo‘, *statečně, stkvostně, stranně* ‚špatně‘, *středně, sum(m)ovně, svobodně, škodně* ‚ke své škodě‘, *šlechetně, šperkovně, tanečně, tělesně, textovně, úporně, úsilně/usilně, ústně/oustně, vážně, vděčně, věčně, věrně(t’), veřejně, vítězně, vlídně, volně/volno, vražedlně/vražedně, vtipně, zlostně, zpuřně, zvučně, žalostně, životně* ‚osobně‘.

U základových desubstantivních adjektiv je v současnosti produktivnější sufix *-ní*, jenž během 19. a 20. století nahradil u mnohých adjektiv sufix *-ný*, dříve jsme měli např. *hudebné umění, učebnou látku, výhradné právo* apod. Avšak přesnější údaje o historii konkurence těchto dvou sufixů ve vývoji jazyka scházejí. Adjektiva na *-ní* jsou častěji desubstantiva, naproti tomu konkurenční odvozeniny na *-ný* lze považovat jak za desubstantiva, tak za deverbativa nebo pouze za deverbativa, např. *zábavní podnik* (podnik poskytující zábavu) x *zábavný zážitek* (zážitek, který nám byl zábavou nebo který nás zabavil, pobavil), *strážní věž* (věž, na které je stráž) x *strážný anděl* (anděl, který nás střeží, strážící nás) apod. (srov. AG 2013: 200).

Varianta *-ovně* se při tvoření prosazuje u adjektiv, jejichž základ končí dvěma konsonanty, ta se pak u Komenského stávají základem pro adverbia *duchovně, křtaltovně* ‚úhledně‘, *sum(m)ovně, šperkovně, textovně* ‚výslovně‘. Některá adverbia pocházejí od desubstantivních adjektivních základů tvořených způsobem prefixálně-suffixálním, tj. z předložkových pádů substantiv. Ve funkci adjektivní přípony nachází uplatnění *-ně*, předpony jsou různé, např. *bezbožně, pobočně, vlídně*²⁹ aj.

Podívejme se krátce na adverbium *veřejně*. Základové adjektivum *veřejný*, v starší době též *veřejový*, je odvozeno od *veřeje* (části dveří, které se otevírají – základem je psl. *verěja*, od kořene *ver-*, který mají slovesa *otevřít, zavřít*); na vrata byly přibíjeny věci, jež měly být všem lidem známé, odtud nejspíš vzešel význam adjektiva. Vedle přibíjených listů to bývaly také slaměné věnce k potupě zkažených dívek, věnce se nesměly odstraňovat, visely tak dlouho, dokud je nestrhl vítr (Machek 1997: 684).

Adverbium se u Komenského objevuje převážně s významem ‚obecně, všeobecně‘, např.:

²⁸ *Sličný*, psl. *sv-lič-ьнь*, označuje toho, kdo má pěkné *lice*; *sv* je indoevropské *su* – dobře, pěkně (Machek 1997: 554).

²⁹ Adjektivum *vlídný* utvořeno z **v lid* ‚k lidem příjemný, laskavý‘ (Machek 1997: 331). Tentýž vývoj (*vl’údny < lid*) a význam připisuje adjektivu i Rejzek (2015: 784).

- (1) [aplikace kázání] *na věc, když bez jmenování osob veřejně o věci mluvím, ku příkladu ...* KomKazat IV 78, LD;
- (2) *veřejně také vtip a rozum dětem brousí fabule neb básně o živočiších neb čemkoli vtipně složené* KomInfP 246, LD;

ale také v kontextech, v nichž bychom mohli interpretovat význam ‚na veřejnosti‘, srov.:

- (3) *vyhlašovali ... buď veřejně světu, aneb soukromně jistým osobám* KomLab 70, dia v6.

Ke Komenského příslovcím, jejichž význam se podstatně liší od toho, jímž disponují v jazyce současném, náleží adverbium *částečně*, srov.:

- (4) *odpovím však částečně* ‚podrobně, po částech‘ *na toto* DP 55,8, RW;
- (5) *co ... navrženo, ještě částečněji* ‚podrobněji‘, *světleji ukázáno býti můž* D 176,1, RW.

V současné češtině patří *částečně* ‚neúplně, zčásti‘ k adverbium odvozeným z relačních adjektiv a jako takové je nelze stupňovat.

Na obsahový protiklad Komenského adjektiv *částečný*, tj. podrobný, detailní, a *veřejný* ve významu ‚obecný‘ upozorňuje Machek (ibid.). Třebaže adjektivum *částečný* s významem ‚podrobný, po částech‘ zmiňuje také ŠimekSlov, adverbium v našich zdrojích nacházíme pouze u Komenského. Následující kontexty prezentují adverbium *částečně* (resp. adverbialní útvar *po částkách*) v kontrastu k adverbium *veřejně*, srov.:

- (6) *o druhém [předmětu] v jiných Didaktiky této kapitolách již ukázáno veřejně, částečně pak in libellis infortoriis jedné školy* KomDidP XI 178, LD;
- (7) *přirození cokoli formovati začíná, toho sobě veřejně nejprv celou podobu udělá a potom teprv po částkách vydělává* KomDidP XI 105, LD.

Adverbium *vražedně/vražedlně* se vztahuje k substantivům *vrah, vražda*, mohli bychom je tudíž očekávat s významem (chovat se) ‚jako vrah‘, ‚nebezpečně‘. V některých Komenského kontextech se posouvá do funkce příslovce měrového, srov. např.:

- (8) [řehole] *se ... Kristu ... vražedlně* ‚velmi mnoho‘ *protiví* SKD II 68,5, RW;
- (9) *povaha ... od Boha zavržených lidí, pravdě se vrážedlně* ‚velmi, přílišně, přespříliš‘ *protivících* KomKazat 49, LD;

ačkoliv RW je opisuje pouze německými *mörderisch, morsüchtig*.

1.1.2 Adverbia odvozená od desubstantivních adjektiv na *-ivý, -livý, -avý*:

bláznivě,³⁰ *dobrotivě, choulostivě, jiskřivě, lstivě, milostivě; pečlivě, spravedlivě, škodlivě* ‚ke své škodě‘; *kadeřavě, krvavě, laskavě, slzavě, špinavě*.

Komenského adverbia odvozená z desubstantivých adjektiv se sufixem **-avý** mají vesměs přenesené významy, srov. např.:

- (10) *jak nejkadeřavěji* ‚co nejpěkněji, líbivě, takovým způsobem, aby se to líbilo‘ *premovali* [tituly svých knih] LS 223,21, RW;
- (11) *svého ... krvavě* ‚do krve, tj. velmi, usilovně, s těžkou námahou‘ *hájí* H 178,31, RW;
- (12) *mnohem špinavěji* ‚ošklivě, neuctivě, s úsilím pošpinit‘ ... *o D. Luterovi ... píše* O 420,33, RW.

1.1.3 Adverbia odvozená od desubstantivních adjektiv na *-itý, -ovitý, -atý, -natý, -ovatý*:

očitě/otčitě,³¹ *znamenitě; jmenovitě; bohatě, srdnatě; vrchovatě*.

1.1.4 Adverbia odvozená od desubstantivních adjektiv na *-sky*:

apoštolsky, babsky, bratrsky, čacky/čacsky, dětinsky, historicky, hovadsky, hrdinsky, mistrovsky, nekněžsky, otcovsky, otrocky, panský, pohansky, přátelsky, rytířsky, tyransky, vlastensky, vojensky; anglicky, arabsky, česky, fransky, hebrejsky, hišpansky/hyšpansky, chaldejsky, latinsky, německy, řec(s)ky, syrsky, turecky, vlasky, židovsky.

Adverbia utvořená pomocí formantu *-y* z desubstantivních adjektiv se sufixem **-sk-** představují zvláštní skupinu. Adjektiva na **-ský** patřila ve staré češtině buď do kategorie adjektiv subjektivně posesivních (individuálně i druhově), anebo k adjektivům vyjadřujícím původ z místa, avšak Rusínová tvrdí, že tyto významy není možné transponovat do okolností, tudíž muselo u adverbii na **-sk-y** dojít k významovému posunu. Vyjadřují buď poměrně volný vztah přímo k substanti, mnohdy se však vyznačují podobností s touto substantí (1984: 50).

³⁰ *Bláznivý* bylo odvozeno od *blázen*, stč. *blázn*, stsl. též *blaznъ* (srov. Machek 1997: 55).

³¹ *Očitý* je v MSS charakterizováno významy ‚mající oči, vybavený očima‘. MČ1 řadí toto adjektivum k těm, která nelze pojímat jako vlastnosti, ve spojení *očitý svědek* ‚pozorující očima‘ vyjadřuje vztah prostředku (1986: 373).

Podobnostní charakter původně vykazuje i adverbium *čacky/čacsky* (srov. ‚jako čistý, hezký mladík‘). Základové adjektivum *čacký* (v nč. knižní), příp. *čadský* znamenající šlechetný, vznešený, vzácný, udatný apod. má původ v substantivu *čád*, jež bylo pojmenováním pro dítě, chlapce (fem. *čáda*). Podle Machka označovala substantiva *čád*, *čáda* nejspíš děti panské, a tedy vznešené, z čehož plyne i význam základového adjektiva (1997: 92–93).

U Komenského se adverbium objevuje s významem ‚statečně, šlechetně‘:

- (13) *svědectví že i dodnes pravé jest, čacky toho skutky ... dokazují kněží* R 33,15, RW.

V jiném dokladu se význam adverbia ještě posouvá, *čacsky* vyjadřuje obsah ‚pořádně, úplně, náležitě‘, srov.:

- (14) *ale nedostatek v tom trpěvše [zakladatelé Jednoty, totiž neznalost jazyků] (ačkoli jinak muži dary vnitřními velikými, osvícením, pobožností, horlivostí vysoce obdařeni) nikdy čacsky nějak na světlo nesměli; a potaženi byvše někdy někteří před mistry pražské neb před vrchnosti některé, odolávati nemohli* KomBratr 274, LD.

V této skupině se adverbia přes svá základová adjektiva vztahují převážně k názvům osob, jinak je tomu u adverbii *historicky* (se vztahem k *historii*) a *vlastensky* (k *vlast* > (*vlastní*) > *vlastenský*), zde srov. význam v kontextu:

- (15) *o ně vlastensky* ‚zvláště, se zvláštní péčí, jako o vlastní‘ *pečovali* PP 441,11, RW.

Zvlášť vydělujeme adverbia, jejichž podkladem jsou adjektiva ze zeměpisných názvů, označení příslušníků národů nebo názvů řečí, např. *anglicky*, *arabsky*, *česky* atd., tj. anglickým, arabským, českým jazykem. Adverbia *mistrovsky*, *otcovsky*, *židovsky* jsou odvozena od adjektiv s variantním sufixem *-ovský*.

1.1.5 Ostatní adverbia z desubstantivních adjektiv:

kuse, *okrouhle*, *smutkově*.

K deadjektivním adverbiiím z desubstantivních adjektiv připojujeme ještě *okrouhle* (*okrouhlý* ke *kruh*). MČ1 (1986: 378) uvádí, že desubstantivní adjektiva s příponou *-lý* (př. *rozsáhlý* k *rozsah*) se zformovala podle deverbativních adjektiv typu ‚bdělý‘. A dále

zmiňme ještě dva ojedinělé doklady: *smutkově* (16) transponované z adjektiva tvořeného příponou *-ový* a v dnešním jazyce nahrazené příslovcem z adjektiva s příponou *-n-* (srov. *smutečně* k *smuteční*) a *kuse* z adjektiva *kusý* tvořeného neobvykle, bezsufixálně jen koncovkou *-ý* (17):

(16) *Tělo mrtvé ... smutkově oděné, do truhly dané* DJO 86,7, RW;

(17) *čeho kuse* ‚polovičatě, neúplně, necele, nehotově‘ *necháváte, plně býti muž* D 144,10, RW.

1.2 Adverbia z dějových adjektiv

Základová deverbativní adjektiva odrážejí vztah k ději, jehož sémantika se zprostředkovaně přenáší i na utvořená adverbia (MČ1 1986: 441). Rusínová rozlišuje dvě skupiny deverbativních adjektiv, a to adjektivizovaná participia a vlastní deverbativní adjektiva, připouští však, že hranice mezi těmito útvary není ostrá (1984: 51).

U Komenského se základem tohoto druhu adverbií stávají adjektiva odvozená od sloves a od dějových substantiv se sufixy *-lý*, *-ní/-ný*, *-tedlný/-telný*, *-tý* a *-vý*, případně s variantami těchto sufixů, a adjektivizovaná participia *n-ová*, *t-ová* a *m-ová*.

1.2.1 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na *-ní/-ný*

Na tomto místě zaznamenáváme adverbia, jejichž základem jsou adjektiva z dějových substantiv (1.2.1.1), odděleně od adverbií odvozených od adjektiv ze sloves (1.2.1.2), a to z důvodu vysoké frekvence adverbií, v jejichž stavbě je obsažen sufix *-n-*, a pro lepší přehled.

1.2.1.1 Adverbia odvozená od adjektiv z dějových substantiv na *-ní/-ný*:

bolestně/bolestno, dostatečně, důvěrně/důvěrně, důvodně, hanebně, hněvno, lakotně, loupežně, mocně, nákladně, nepochybně/nepochybné/nepochybno, neproměnně, nepřístupně/nepřístupno, nerozmyslně ‚bez rozmyslu‘, nesmyslně, nesoudně, obmyslně ‚vychytrale, záludně‘, obratně, obrazně, ochotně, omylně, oumyslně, ozdobně, písemně, počátečně, podstatně, podvodně, pokorně, posměšně, prospěšně, potvorně/potvorno ‚podivně‘, prospěšně, příkladně, původně, rozdílně, rozumně, skutečně, slavně, slibně, snažně/snážně, spěšně, svatokrádežně, šprýmovně, toužebně/tužebně, tvárně

„předstíraně, na oko, s přetvářkou“, *umyslně, užitečně, válečně, vlastně*,³² *výborně, začátečně, zázračně, zbytečně, zbrojně, zjevně, způsobně* „vhodně, řádně, náležitě“, *zrádně, zúmyslně, žertovně*.

S významem odlišným od dnešního užívá Komenský adverbium *písemně*, a sice ve smyslu „podle Písma, tj. tak, jak je psáno v Bibli“, srov.:

(18) [kazatel] *aby mluvil Písemně* SKD I 93,3, RW.

Podobně, s významem „podle Písma svatého“ (v RW výslovně „gemäß der Heiligen Schrift“) a ve spojení s mluvením, je užíváno základové adjektivum *písemný*, srov.:

(19) *to mluvení ... není písemné* C 472,19, RW;

(20) *obojí mluvení písemné jest* L 285,33, RW.

Spojení *písemně mluvíti* uvádí ve svém slovníku také Rosa (RosaSlov III P 49a, LD) a s odkazem na Rosu i Komenského rovněž J. Jungmann (JgSlov III 1837: 88).

V StčS je adjektivum *písemný* zachyceno jednak s významem „sdělený písmem“, jednak s významem „vyznačující se znalostí písemnosti“. Pro vyjádření významu „sdělováno, zachyceno písmem“, tj. v protikladu k *ústně*, využívá Komenský adverbium ve formě *psaně*:

(21) *ústně nesmějíc, psaně na hříchy žehrali* LS 251,11, RW;

(22) *ústně i psaně disputoval* C 467,18, RW;

(23) *psaně se přiznal* HOP 162,21, RW.

Totéž užití adverbia ojedinele dokládá LD u jiného barokního autora:

(24) *o všech věcech, v nichž rozdíl ... jest ... psaně zprávu činí* FelReplT 69, LD.

Ovšem ve větší míře je jako potenciální protiklad adverbia *ústně* v LD doloženo adverbium *písebně/písebně*, např.:

(25) *velmi krásné naučení písebně po sobě zanechal* [autor tzv. Opus imperfectum] DamPost II 756, LD.

1.2.1.2 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na -ný:

běžně, důstojně, hamižně, honosně, chlubně, jemně, kvapně, lahodně, mylně, nápadně, nevýmluvně, ochalebně, opatrně, ošemetně, oulisně, patrně,³³ *platně, podobně*,

³² O adverbium *vlastně* viz podrobněji ve IV. kapitole (s. 94n).

³³ O adverbium *patrně* viz podrobněji ve IV. kapitole (s. 97n).

pochlebně, pochotně ‚s chutí‘, *poslušně, potupně, pozorně, prostopášně/prostopašně*,³⁴ *přenosně, příjemně, případně, skrbně, slušně* ‚patričně, vhodně‘, *svorně, šetrně, tajně/tajno, udatně, ustavičně, ústavně, vadně, velebně, výslovně, výtržně, zbytně* ‚zbytečně‘, *zdrárně, zjištěně; budoucně, vroucně*.

Ochalebně patří k adverbiiám, která se do současného jazyka nedochovala. Jeho primární význam byl ‚lichotnický‘ či ‚úlisně‘, srov.:

(26) *aby poslána za ním [Šalamounem] byla Přívětivost s Úlisností, a ty aby k sobě z hradu Fortúny Rozkoš přivezmouc po něm šly, a kdekoli jest, ochalebně se k němu vinuly* LS 293,14, RW.

Machek popisuje souvislost s abstraktním dějovým jménem *ochaleba*, *ochaleba* znamená též ‚lichotník‘, a uvádí i adjektivum *ochalebný*. Příbuzné je západomoravské *chalbat* znamenající chlácholit nebo konejšit, zvrtná podoba slovesa (*chalbat se*) však nabývá významu lichotit se (1997: 195).

U Komenského se *ochalebně* objevuje i ve významu ‚přítulně‘ s kladným zabarvením, srov.:

(27) *milostné jest dítě, které se i k rodičům i k jiným ochalebně, přívětivě, líbezně stavěti umí* KomInf 256, LD.

Další spojitost se substantivem *chalba* (nikoli s *chléb*) a s adjektivem *ochalebný* vidí Machek u slovesa *pochlebovati*, v němž přes základové adjektivum nachází svůj původ adverbium *pochlebně*. Z *ochalebovat se* vzešlo **pochalebovat*, z toho synkopou *pochlebovat* (1997: 468). Svérázné vysvětlení původu podává Rosa: *ochalebný/ochlebný* je ‚vzaté od psů, kteříž chlebu chtějí, ocasem vrtí, slouží, hlavu kladou, lísají se‘ RosaSlov III b 8a, LD. Vedle *ochalebně* lze u Rosy dohledat ještě adverbium *ochabně* v tomtéž významu, tedy ‚úlisně‘.

Adverbium *případně* ve staročeštině znamenalo ‚nahodile, nepodstatně‘, lat. *accidentaliter* v protikladu k *essentialiter*, tj. podstatně (srov. ESSČ), s týmž významem mj. se mohlo objevit i v češtině střední, např.:

(28) *nic-liž nenadále, nic-li **případně** neb z náhody se neděje?* KalvínInst I 177, LD.

³⁴ Vývoj základového adjektiva *prostopášný* není příliš jasný. Rejzek (2015: 558) je má za složeninu od *prostý* a *páchat*, což ale Machek (1997: 485) vykládá jako lidovou etymologii, souvislost vidí s *roztopášný, rozpasený* (u Husa *rozpasený* v rozkoši).

Komenský však používá *případně* pouze ve smyslu ‚vhodně, příhodně‘, v následujícím dokladu jej lze ještě blíže specifikovat opisem ‚ve vhodnou chvíli‘, v některých případech se adverbium dalo stupňovat, srov.:

(29) *Klénot zlatý jest slovo propověděné **případně*** M 348,8, RW.

V tomto významu považujeme příslovce *případně* spíše za zastaralé, třebaže jej s tímtež významem uvádějí ještě PSJČ a SSJČ. V současném jazyce se uplatňuje převážně jako ekvivalent slov *popřípadě, eventuálně*, jak dokládá i ČNK:

(30) *jíst jablko – **případně** jiné ovoce, třeba švestku – je nejenom zdravé, ale i zábavné* syn v4.

Zde už *případně* stupňovatelné není, slouží spíše jako aditivní prostředek připojující další eventualitu.

Adverbia *ustavičně, ústavně* jsou obdobného významu ‚neustále, nepřetržitě, trvale‘. Ze základových adjektiv je starší stč. *ústavný*. *Ustavičný* je tvořeno příponou *-čný* (od slovesa *ustavit*, stč. *postaviti, vystaviti, ustanoviti*). Jeho původní význam je dnes nejasný, mohlo snad znamenat ‚mající sklon k ustavení, tj. k zastavení, zůstání na místě‘ (Trávníček 1948: 349).

Zpřídavnělá participia *nt-ová* obvykle nepředstavují základy pro derivaci adverbii,³⁵ avšak jejich pozdější adjektivní varianty rozšířené o sufix *-n-*, končící na *-čný*, se odvozovacími základy stávají. K tomu Rusínová dokládá *přející > přejícíny > přejícně* (1984: 56). Trávníček (1948: 341) říká, že příponou *-ný* jsou rozšiřována také adjektiva na *-oucí*, vznikají adjektivní podoby na *-oucný*. Pro Komenského adverbia *budoucně* a *vroucně* jsou základem právě adjektiva s touto rozšířenou podobou sufixu (*budoucný < budoucí, vroucný < vroucí*).

1.2.2 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na *-vý*

Podle kmenové samohlásky slovesa jsou rozlišovány dvě analogické varianty adjektivní přípony *-vý*: *-avý* a *-ivý*. Dalším rozšířením pomocí *-l-* vznikají varianty *-lavý* a *-livý*. Varianta *-liv-* se zformovala podle sloves s *-l-* ve kmeni, např. *myslet > myslivý > myslivě*; díky *-l-* se přípona stala mnohem více upotřebitelnou, protože se mohla

³⁵ Tvořením adverbii z adjektiv se v současné češtině zabývala M. Knappová. Typům adjektiv, jež se základem pro vznik adverbii běžně nestávají, je z velké části věnována její studie *K tvoření příslovci z přídavných jmen* (srov. 1973b: 11–18).

připojovat jak k otevřenému, tak i k zavřenému kmeni (Rusínová 1984: 53). Ze všech těchto variant je sufix *-liv-* u Komenského adverbii adjektivně-verbálního původu nejproduktivnější.

1.2.2.1 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na *-ivý*:

básnivě, hněvivě, chtivě, lítostivě, lživě, poctivě, pravdivě, přívětivě, uctivě, zlobivě, zlostně, zuřivě/zůřivě, žádostivě, pálčivě.

Rusínová tvrdí, že přípona *-iv-* působila změnu kmenové souhlásky, což však při tvoření nevadilo, protože se jí derivovalo od sloves s obdobnou změnou v paradigmatu, např. *pláču > plaččivý > plaččivě, lžeš > lživý > lživě* (1984: 53). Nicméně někdy může měkká kmenová souhláska pocházet už od dějového abstrakta (*lež*). Sufix *-iv-* se analogicky dostává i k některým dalším adverbii, jež mají původ v adjektivech z dějových abstrakt (např. *hněvivě, lítostivě, žádostivě*), přestože kmenotvorná přípona příslušného slovesa je odlišná (srov. *hněvat se > hněv > hněvivý > hněvivě*). Varianta *-čiv-* se objevuje u adverbia *pálčivě* (k *pálit > pálivý > pálčivý*). Trávníček objasňuje rozšíření přípony *-ivý* o *-č-*: od původu jde o sufix *-ivý*, *-č-* patří k základu adjektiva, např. ze zaniklého *pověrek* máme *pověřč-ivý*, ze *zahálka zahálč-ivý*, od nichž se *-čivý* přeneslo jinam (1948: 345).

1.2.2.2 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na *-livý*:

báznivě, bedlivě, bouřlivě, horlivě, kormoutlivě, mlčlivě, nezdrželivě, opovázlivě, pohoršlivě, pozorlivě, prchlivě, rozvážlivě, snášlivě, strašlivě, stydlivě, tesklivě,³⁶ trpělivě, zahálivě; doufánlivě, nedbánlivě, trvánlivě, zdánlivě.

Některé deriváty obsahující variantu *-liv-* jsou již staročeské, např. *báznivě* (ESSČ má *báznivý* i *báznivý*, ale jen *báznivě*), *bedlivě* aj. Několik derivátů je až ze střední češtiny (srov. LD): *doufánlivě, kormoutlivě, opovázlivě, pozorlivě, snášlivě, zdánlivě*. Doklady jako *doufánlivě* apod. obsahují navíc ještě *-n-*, vložené mezi otevřený slovesný kmen a příponu. Toto *-n-* pochází od slovesného základu adjektiv typu *hanlivý* (srov. Trávníček

³⁶ Adverbium *tesklivě* přidružujeme k této skupině, ačkoliv vedle základového adjektiva *tesklivý* existuje ještě starší *teskný* (14. st.). Rejzek (2015: 480) vidí souvislost mezi *teskný* a *ošklivý*, kde je východiskem asi **o-ťsklivъ*, jemuž bez předpony odpovídá polské *ckliwy* ‚nechutný, odporný‘. České *tklivý* získalo význam ‚dojemný, jímavý‘. Rusínová spojuje adverbium *netesklivě* s **ťtskati*.

1948: 344). Je ale možné, že se dostalo k adjektivům (a tím i k adverbium) prostřednictvím dějových substantiv (srov. *doufání, dbání, trvání, zdání*).

Adverbium *strašlivě* je ve střední češtině hojně užíváno ve významu ‚bojácně, ustrašeně, s bázní‘, např.:

- (31) *byl-li by kdo při zlém skutku popaden a odpovídal-li by soudci **strašlivě** s třesoucím, s proměněním tváří, zaborcením aneb zblednutím obličeje* LautPol 717, LD.

Význam ‚bojácně‘ připisuje adverbium MSS už ve staré češtině. U Komenského jsme jej zaznamenali s významem, v němž se ho coby výrazu náležejícího k slovnímu druhu adverbium užívá v češtině současné, tedy ‚takovým způsobem, že to budí, nahání strach‘, srov.:

- (32) *I vejdemo za kostel na plac, a aj, tu bilí ti a umytí lidé, ohrňující lokty, jiskřice očima, hryzouce pysky a řvouce **strašlivě** běhají, koho potkají, šavlují a ve krvi lidské se máchají* KomLab 88, dia v6.

V témž významu např. i u de Waldta:

- (33) [když jsou děti neposlušné] *otec nařídí jednomu z domácích, aby se v tváři očernil a **strašlivě** přistrojil a dětem se ukázal a zamumlal* WaldtChval 629.

V dnešní češtině se adverbium *strašlivě* uplatňuje také jako prostředek intenzifikace, obvykle se jedná o vyjádření expresivní, např.:

- (34) *„Zlatíčko, poslyšte, jsem **strašlivě** utahaná. Jsem tak unavená, že nemohu ani myslet...“* syn v4.

1.2.2.3 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na *-avý, -lavý*:

dřímavě, makavě, ostýchavě, pronikavě, rouhavě, skřípavě, šilhavě, usedavě, utrhavě, vrtkavě, křiklavě, sršlavě, zuřivě.

Přípona *-lavý* pochází od adjektiv typu *bodlavý, křiklavý, pichlavý*, jež jsou ve skutečnosti odvozena od přičestí *bodl, křikl, píchl* příponou *-avý* (srov. Trávníček 1948: 344). Rusínová uvádí jen *křikavě*, ale ojedinělé stč. *křiklavě* ‚hlasitě, s křikem‘ od *křiklavý* najdeme v ESSČ.

Adverbium *makavě* (< *makavý* ‚hmatatelný, hmotný‘, přen. též ‚zcela zřejmý, zřetelný‘ < *makati*, tj. hmatat, sahat) přebírá od svého adjektivního základu význam přenesený. Srov. *makavě* u Komenského s významem ‚zřetelně, evidentně, očividně‘:

(35) *bludové jejich [se] makavě ukazují* R 57,36, RW;

(36) *Židé ... báseň vymyslili, ana pak makavě zřejmá lež jest* SKD II 247,22, RW.

Ve střední češtině se projevuje též autory oblíbené hromadění synonym, v tomto případě ne úplně stejných, ale významově blízkých, srov.:

(37) *makavě a očitě jiným způsobem užitečnější a prospěšnější býti mohou* KrausMěst 300, LD;

(38) *tehdy bude moci [čtenář] zřetedlně a makavě poznati, ku které z nich [obou zpráv] má se víra přiložiti* SlavPam I 81, LD;

(39) *co se v obraně jeho [Martiniově] podlé po vrchu ležící pravdy zřejmě a makavě provozuje* FelReplT 8, LD;

(40) *toť jsou byli znamenity zázrakové [v chrámu jeruzalémském], však ale i tí v kostele našem patrně a makavě se nacházeli* BílNebe 567, LD.

Adverbium *makavě* vážící se k hmatovému smyslovému vnímání je ve všech případech spojeno s adverbii zrakového vnímání (*ocitě, zřetedlně, zřejmě, patrně*).

1.2.3 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na *-atý, -itý, -utý*:

hbitě, hlasitě, mrzutě, náležitě, nestydatě, pracovitě, příležitost³⁷, rozmanitě, rozvláčitě.

Zastoupení sufixu *-t-* v adverbálních formacích z deverbativních adjektiv je u Komenského poměrně chudé. Tyto formy jsou řídké všeobecně.

Mrzutě náleží k těm adverbii, jež do dnešní doby svůj význam částečně posunula. Sloveso *mržeti* dříve znamenalo ‚hnusit se, ošklivit se, působit (někomu) ošklivost‘ (srov. MSS, ŠimekSlov). Machek naznačuje souvislost adjektiva *mrzutý* s *mrzatý* a odtud s *mrzák* – původně ten, který je ‚odporný, nemilý vzhledem‘ (1997: 381). Oproti dnešnímu *mrzutý* (mrzící se, rozmrzelý) mělo v minulosti adjektivum význam více negativní, pejorativní (odporný, ošklivý, šeredný, škaredý), který se transponoval i do výsledného adverbia, srov. doklad z Komenského (41), obdobně i jinde (42):

³⁷ O adverbii *příležitost* viz podrobněji ve IV. kapitole (s. 105n).

- (41) *napáchla mrzutě* ‚odporně‘ *antikristovými ohavnostmi nevinné mládeže srdce* D 439,38, RW;
- (42) *když lid český byl ... na různě rozeznán, také s jinými* [král Fridrich] *pro zachování sobě hrdla ... do jiných zemí dalekých mrzutě* ‚hanebně‘ *zaléztí* SkálaHistB 293, LD.

Dalšími výrazy ‚mrzce, ohyzdně, oplzle, šeredně‘ je *mrzutě* opsáno ve slovníku K. Vusína VusSlov 162, LD.

Adverbium *rozvláčitě* užíval Komenský ve významu ‚volně, pomalu‘, srov.:

- (43) *Dlouhé* [sylyby] ... *se dlouze a rozvláčitě* vyslovují OPČ 517,5, RW;
- (44) *Text pak rozvláčitěji se čísti má* [než výklad] SKD I 70,33, RW.

Současné adverbium *rozvláčně* s významem ‚zdlouhavě, zbytečně obšírně‘ má poněkud odlišnou slovtvornou strukturu, vzniklo z adjektiva *rozvláčný* a je nositelem spíše negativních konotací.

1.2.4 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na *-tedlný/-telný*:

čitedlně, mstitedlně, musitedlně, nepohnutedlně/nepohnutelně, neproměnitelně, nespátritedlně, neukojitedlně, nevyhnutelně/neyhnutelně, pohoršitedlně, pochopitedlně, prozřetedlně, spasitedlně/spasitelně, vzdělavatedlně/vzdělavatelně, zřetedlně/zřetelně; srozumitedlně, viditedlně/viditelně; vidědlně.

Adjektiva na *-telný* jsou od původu derivována sufixem *-ný* ze substantiv na *-tel* (např. *spasi-tel-ný*), *-telný* se však chápalo jako celistvá přípona, jež se začala připínat k slovesným základům (Trávníček 1948: 342). V současné češtině jsou adjektiva utvořená sufixem *-telný* řazena do kategorie deverbálních adjektiv vyjadřujících potenciální zasažení dějem. Pojmenovávají vlastnosti substancí, jež vyplývají z možnosti/nemožnosti být objektem děje vyjadřovaného základem příslušného adjektiva. V současném jazyce se ve vztahu k slovesnému rodu vyznačují jednoznačnou pasivní perspektivou (MČI 1986: 339). Adjektiva tohoto typu fungovala jako základ pro tvorbu adverbíí už ve staré češtině, např. *neukojitedlně, prozřetedlně*, jiná jsou až z 16. stol., např. *nevyhnute(d)lně, pochopitedlně, zřete(d)lně*. Některá adverbia obsahují sufixální variantu *-ite(d)ln-*: *srozumitedlně, vidite(d)lně*. Nestandardně je tvořeno *vidědlně* ‚viditelně‘ od *vidědlný*.

Adverbia tvořená na podkladu adjektiv na *-te(d)lný* prezentují už ve staročestíně a později v barokním jazyce ještě jeden typ. Vyjadřují způsobové okolnosti vycházející z aktivní dějové vlastnosti. U Komenského se jedná např. o tato adverbia: *mstitedlně*, *musitelně*, *pohoršitedlně*, *vzdělavatedlně* ‚zdokonalujícím způsobem‘. Ilustrujme to kontextem:

- (45) *Nedej se mít ... mstitedlně* ‚tak, že se budeš mstít, mstivě‘ DP 220,6, RW;
(46) *musitelně* ‚nezbytně, nuceně, nutně, potřebně‘ (‚že by musel‘) *žádný nehřeší, ale svémyslně* L 124,7, RW;
(47) ... *zjevně a pohoršitedlně* ‚pohoršujícím n. pohoršlivým způsobem, tzn. tak, že pohoršuje‘ H 231,13, RW;
(48) *Dobře ... a vzdělavatedlně* ‚tak, že vzdělává, zdokonaluje‘ *dělá, kdož katechismus cituje* SKD I 73,19, RW.

V dnešním jazyce byla adverbia *mstitedlně* a *pohoršitedlně*, ve smyslu, v němž je užívá Komenský, nahrazena adverbii z adjektiv s odlišnými slovotvornými příponami: *mstivě*, *pohoršlivě*. Adverbium *vzdělavatedlně* má v současné češtině význam pasivní, patří k adverbii z adjektiv vyjadřujících potenciální zasažení dějem (toho, kdo je vzdělavatelny, můžeme vzdělávat), užívá se však jen velmi málo, v synchronních korpusech zaznamenáváme jediný doklad:

- (49) *Bylo to už v době, kdy jsem uměla všechna písmena a jevila jsem se vzdělavatedlně* ‚tak, že mě bylo možné vzdělávat‘. *Tedy ve druháku na gymnáziu syn v4.*

Musitelně v souboru synchronních psaných korpusů syn v4 nenajdeme, PSJČ a SSSJČ dokládají jen archaické adjektivum *musitelný*.

1.2.5 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na *-lý*:

dokonale,³⁸ *domněle*, *drle* ‚čerstvě, čile, hbitě‘, *kysele*, *nenadále*, *neobsáhle*, *neskonale*, *neustale/neustále*, *oplzle*, *pochylo*, *předešle*, *rozmařile* ‚ledabyle‘, *směle*, *spanile*, *stále*, *stkvěle*, *uměle*, *ušlechtile*, *vstekle/vztekle*, *zasmušile*, *zatemněle* ‚nejasně‘, *zdvořile*, *zmužile*, *zoufale*.³⁹

³⁸ O významech adverbia *dokonale* viz ve IV. kapitole (s. 106n).

³⁹ Velmi obtížné je odlišit dvojí základ těchto adverbii – adjektiva na *-lý* odvozená ze sloves a adjektivizované slovesné formy na *-l*. O nesnadnosti jejich rozlišení svědčí i rozcházející se pohledy autorů – Rusínová tvrdí, že ‚jde od původu o útvary různého typu‘ (1984: 52), kdežto Trávníček soudí, že vlastní zpřídavnělá přičestí na *-lý* a přičestí na *-l* jsou ‚od původu totožná‘ (1949: 808). Všechna adverbia, která mají původ v těchto tvarech, necháváme v jedné skupině.

Neobvyklé je adverbium *pochylo* vztahující se k slovesu *pochýliti* (trochu naklonit, nachýlit, schýlit). Podle Machka zaniklo psl. sloveso **chyti*, na *l*-ovém participiu *chyľ* bylo však zbudováno sloveso nové na *-iti* (1997: 212). StčS dokládá pouze adjektivum *pochylný* a jeho jmenný tvar *pochylno*, *pochylý* je doloženo jen v PSJČ. V LD shledáváme doklady adverbia *pochylo* ve významu ‚nachýleně, nahnutě‘ jen z Komenského děl, totéž uvádí i slovník Röselův, srov.:

(50) *strom, jak zroste na výš, na šíř, přímo, **pochylo**, tak zůstává* D 106,18, RW.

Mezi stč. doklady u Rusínové najdeme jen *chyle* ‚křivě, nesprávně, převráceně‘ (srov. též ESSČ).

Adverbia *spanile*, *ušlechtile*, *zdvořile* a *zmužile* se vyznačují podobnou slovotvornou stavbou. Adverbium *ušlechtile* existovalo už ve staré češtině a lze je pokládat za deverbální, byť základem pro sloveso *šlechtiti* bylo přejaté substantivum *šlechta*. Staročeské slovníky ve VW dokládají slovesa *ušlechtiti* (*sě*), *mužeti*, adjektiva *ušlechtily*, *zmužily* i adverbia *ušlechtile*, *zmužile*, ale jen sloveso *dvořiti*. Adverbium *zdvořile* vzniklo později, Rusínová je též neuvádí. Nejstarší zjištěné doklady adjektiva *zdvořily* pocházejí podle Rejzka z 16. stol. (2015: 805). LD má i ojedinělé *zdvořiti*, častá jsou však *zdvořily*, *zdvořile*. Adverbium *spanile* se vztahuje k *spanily*, stč. též *vzpanily* ze slovesa *vzpaniti* (MSS). LD obsahuje více dokladů se *z-*: *zpanily*.

1.2.6 Adverbia odvozená od adjektivizovaných přičestí

Nejčtenější ze základových adjektivizovaných participií je soubor vycházející od slovesných participií trpných, přičemž výrazně převažují formy *n*-ové nad *t*-ovými. Adverbia z adjektivizovaných participií *t*-ových či *n*-ových obvykle implikují proběhlý děj (Rusínová 1984: 51).

1.2.6.1 Adverbia odvozená od adjektivizovaného přičestí trpného *n*-ového:

blaženě, nadsazeně, nedleně, neprodleně, nepřemoženě, nerozloučeně, odevřeně/otevřeně, poníženě, potěšeně/potěšeno, převráceně, přirozeně, rozkrouceně, rozlíceně, roztroušeně, skroušeně, staženě, ukráceně, utěšeně, vyobrazeně, zamateně, zapekleně, zarmouceně, zpřiměně, zřízeně; poddaně, psaně, rozmazaně ‚rozmažlujícím způsobem‘, rozpásaně, svrchovaně, zamotaně.

V slohotvorné struktuře těchto adverbíí má dvojí podobu tvarotvorná přípona nekoncová, častěji je to **-en-** (*potěšeně*), méně často **-n-** (*rozpásaně*).

V AG se hovoří o tom, že ačkoliv je základové adjektivum mnohdy polysémní, v některých případech se odvozená adverbia vyznačují vyhraněným významem, např. *doporučeně* je označením pouze pro způsob zaslání pošty (*poslat doporučeně*), některá příslovce jsou příznačná pro hodnocení jednání a chování, fungují jen jako přenesená, např. *dotčeně, nepokrytě, povýšeně, uhlazeně, zakřiknutě, zapáleně* apod. (2013: 277, tam viz i další).

V jazyce Komenského se taková adverbia vyskytují rovněž. Z odvozenin od adjektivizovaných participií *n-ových* jsou to například adverbia *nadsazeně* ‚s nadsázkou‘, *nepřemoženě* ‚nepochybně, nezvratně‘, *odevřeně/otevřeně* ‚nepokrytě, upřímně‘ nebo *poníženě* ‚pokorně, uctivě‘, z nich alespoň *nepřemoženě* ilustrujeme v kontextu:

(51) *Z toho tedy již nevyhnutedlně a nepřemoženě jde to, že ... každá věc ... v svém centru stojí* HB 399,30, RW.

Adverbium *zřízeně* neslo u Komenského, respektive ve střední češtině (srov. také LD), převážně význam ‚řádně‘, ten se dá vyjádřit ještě opisy ‚spořádaně, náležitě, podle platných řádů a obyčejů‘, srov.:

(52) *dítky ... k užívání stolu Páně zřízeně připuštění budou* VV 18,12, RW.

V současné češtině už v tomto významu neexistuje (ve své kladné podobě), a jak usuzujeme na základě výskytů v syn v4, také všeobecně se vyskytuje jen zřídka. Tehdy je však jeho význam zcela odlišný, většinou se objevuje v kolokaci se slovesem *vypadat*, srov. např.:

(53) *„Ty fosforový granáty jsou děsný, vypadáš pěkně zřízeně,“* *podotkl* syn v4.

Jeho význam interpretujeme takto: *vypadáš zřízeně*, tzn., jako když tě něco dost zřídilo, unavilo, zchvátilo, zranilo apod., nedobře, ne příliš dobře, resp. tvůj vzhled, výraz prozrazuje, že něco není v pořádku.

Naopak častý je v současné češtině výskyt adverbia *zřízeně* v podobě záporné, v takovém případě je jeho sémantika blízká té, kterou jevílo už u Komenského, srov. *nezřízeně* ‚bez jakéhokoliv řádu, neuspořádaně‘, ba ‚bez zásad‘, k tomu doklad:

(54) *dělal nesmyslné věci [Caligula], budoval ohromné přepychové a zbytečné stavby a ruinoval tak státní pokladnu, utápěl se v alkoholu a nezřízeně řádil během sexuálních orgií s muži i ženami* syn v4.

1.2.6.2 Adverbia odvozená od adjektivizovaného přičestí trpného *t*-ového:

nepohnutě, pokrytě, skrytě, ukrytě, zavinutě.

K adverbium s vyhraněným významem, která jsou odvozena z adjektivizovaných participií *t*-ových, patří např. adverbium *zavinutě* ‚nesrozumitelně, zmateně‘, srov.:

(55) *jeden [z alchymistů] na filozofy, že příliš zavinutě umění to popisují, vinu kladl*
KomLabN 75, LD.

S tímž významem adverbium nalézáme také v dokladu z r. 1504, srov.:

(56) *vyznání víry ve mnohých kusích velmi zavinutě psali* AktaBratr VI 20b, LD.

Ve významu ‚nesrozumitelně, zmateně‘ se pravděpodobně jedná o výraz charakteristický pro střední češtinu, doklady adverbia *zavinutě* ve střední češtině v jiném významu nejsou k dispozici; adverbium je sice doloženo v PSJČ, ovšem ve významech odlišných, např. ‚opatrně‘. Do současné češtiny se *zavinutě* nedochovalo.

Ani adverbium *pokrytě* se už v současném jazyce neuzívá, ve střední češtině mělo významy přenesené: ‚tajně, nikoli zjevně, zastřené‘ a ‚předstíraně, pokrytecky‘ (doloženo už na materiálu staročeském, srov. StčS). V obou významech se vyskytuje i v jazyce Komenského:

(57) *odšedši smilnila i sama ... leč pokrytě* ‚tajně‘ M 406,32, RW;

(58) *synové ... pokrytě* ‚pokrytecky‘ *se měvše k němu* M 234,13, RW.

V některých kontextech lze tyto významy od sebe jen těžko rozlišit, srov.:

(59) *s nepřáteli ... se spolčil ... zrádně, tajně, pokrytě* SKD I 55,34, RW.

1.2.6.3 Adverbia odvozená od adjektivizovaného přičestí *m*-ového:

lakomě, nevidomě, vědomě, známě, zřejmě.

Participium *m*-ové má v češtině omezený výskyt, adverbia tvořená z adjektivizovaných přičestí *m*-ových jsou starobylého původu (srov. Rusínová 1984: 53). Analogicky sem připojujeme i *známě*.

Adverbium *zřejmě* (v minulosti v jiných podobách též *zřemě, zřejemě, zřejemně*) vychází přes adjektivizované přičestí od slovesa *zříti*, tj. vidět (> adj. *zřejmý* – takový, který je dobře vidět). Naše zdroje poskytují jen omezené množství dokladů v jazyce Komenského. V kontextech, v nichž adverbium nabízí LD, se *zřejmě* objevuje ve významech ‚zřetelně, viditelně‘, např.:

(60) *zřejmě celý život jeho* [sv. Vojtěcha] *to dokazuje, zvláště pak násilná smrt*
KlekSem 94, LD;

dále ,otevřeně, veřejně‘:

(61) *pro dobré obecné zřejmě pravím* ValcNep 35, LD;

anebo ,velice, značně‘:

(62) *necházt se tedy zastydí a předěsí zřejmě* [všickni nepřátelé moji] BiblKral III 56,
Ps 6,11, LD.

V nové češtině se *zřejmě* (kromě toho, že je i příslovcem) uplatňuje také ve funkci (epistémické) částice. Jako prostředek vyjadřování jistoty slouží však už i Komenskému, v následujícím dokladu je vyjádřena jistota stoprocentní, srov.:

(63) *to vím zřejmě* ,jistě, určitě‘ DP 290,10, RW.

1.3 Adverbia ze složených adjektiv:⁴⁰

bělostkvoucně, blahoslaveně, čtverhranatě, dobromyslně, dobrovolně, hodnověrně, jednomyslně, jednostejně, jednosvorně, jinotajně, každodenně, každohodinně, každoročně, křivolace, ledabylo, lehkomylně, lehkovážně, mnohotvárně, plnomocně, pravdomluvně, svémyslně, svévolně, tvrdošijně, všetečně.

1.4 Adverbia z primárních adjektiv:

bílo, blaze, blízce/blízko, brzce, brzo/brzy, bůjně, bystře, cele, cize, často, černě/černo, čerstvě, červeně, čiře ,úplně‘, čistě, dalece/daleko, dávno, dlouze/dlouho, dobře/dobro, draze, drsnatě/drsnato, drze, hladce, hloupě, hluboce/hluboko, hodně, holo, hořce/hořko, hotově ,ochotně‘,⁴¹ hrdě, hrubě ,hodně, velice‘, hustě ,velmi mnoho‘, chytře, jadrně/jádrně,⁴² jalově ,zbytečně, nadarmo, do prázdna‘, jasně/jasno, jistě, jízlivě/jezlivě, krátce, krotce, krutě, křivě, lehce, lhostejně, libě/libo, libezně, marně, mdle, měkce, mile/milo(t), mokro, moudře, mrtvě, mrzce, náhle, náramně ,velmi, velice‘, naze, nezbedně ,neodbytně, vytrvale, houževnatě‘, nízce, novo, ohavně, ostře, ošklivě, pěkně, pevně, pilně, plano(t), plaše, plně/plno, pošetile, pouze, povlovně ,pomalu, zvolna‘, právě/pravě,⁴³ prostě, prudce, příkře/příkro, přímě/přímo, přísně,

⁴⁰ Od původu je druhý člen složeniny většinou substantivní nebo slovesný.

⁴¹ O dalších významech adverbium *hotově* viz podrobněji v následující kapitole (s. 107n).

⁴² Machek (1997: 214) tvrdí, že spojitost adjektiva *jadrný* (čilý, hbitý, plný, rychlý, silný) se substantivem *jádro* je chybná (lidová etymologie), významy adjektiva se v souvislosti s *jádro* nedají odvodit, u Komenského se přenášejí na adverbium (srov. *aby ... syllaby ... jadrně, ostře vypovidati se učilo* I 554,16, RW).

⁴³ O adverbium *právě/pravě* viz podrobněji v následující kapitole (s. 110n).

*pusto, rovně(t'), rozšafně, rychle, řídko, zřídka, skoupě, skrovně, slabě, sladce/sladko, slepě, smutně, soukromně, strážlivě, subtilně/subtýlně, jemně, podrobně,*⁴⁴ *surově, svatě, světle, jasně, široce/široko, škaredě, špatně, šťastně, štedře, švárně, teskno, těsno, těžce/těžko(t'), tiše/ticho, tlustě, hodně, trpce/trpko, truchlivě, tuze/tuho, tvrdě, upřímě/upřímo/upřímně, urputile/urputilé, urputně, uzko/úzko, velice, vesele, vysoce/vysoko, vzácně, obzvlášť, nebo, slavně, váženě, zarputile, zdravě, pořádně, dobře, náležitě, zle, živě.*

Adverbia odvozená z původních adjektiv jsou charakteristická jednodušší sémantickou stavbou – jejich význam je udáván adjektivním lexikálním základem a adverbiálními formanty *-e, -o, -y*. Od ostatních skupin se tato adverbia liší tím, že nejsou tolik závislá na vývoji svých adjektivních základů (Rusínová 1984: 55–56). S formantem *-y* se u Komenského objevuje pouze jediné příslovce, již stč. *brzy*.

Vedle adverbii z adjektiv skutečně prvotních sem zařazujeme i všechna adverbia z adjektiv ze synchronního hlediska neutvořených (např. *blízce, mrzce; široce/široko; moudře, štedře*). O vydělitelných morfech *-k-, -ok-, -r-* u adjektiv z dnešního pohledu neutvořených viz Rusínová (tamtéž).

Diachronně jde u některých základových adjektiv zjistit substantivní, či slovesný původ, ale protože jde o adjektiva značně starobylá se zastřenými motivacemi, adverbia z nich vzniklá přidružíme k této skupině také (*jízlivě, marně, mrtvě, světle* aj.).

Mezi adverbii tohoto druhu najdeme více dvojic adverbii, která jsou tvořena jak pomocí slovnědruhového formantu *-e/-ě*, tak *-o*, než u kterékoli jiné skupiny. Tyto dvojice většinou vyjadřují významové rozdíly, adverbia na *-o* mnohdy plní funkci predikativa, jmenné části neslovesného přísudku (66):

(64) *Petr ... hořce plakal* SKD II 19,15, RW;

(65) *Hlas vzní sladce v mém uše* DP 201,28, RW;

(66) *je jí zevnitř sladko neb hořko* HB 458,21, RW.

V porovnání se současným stavem se rozdílným významem vyznačuje adverbium *hodně*, ve střední češtině bylo hojně užíváno s významem ‚náležitě, vhodně, právem, po zásluze‘ (srov. LD). U Komenského je nalézáme ve významech obdobných, srov.:

(67) *když nás hodně, právem, spravedlivě tresceš* DP 372,17, RW;

(68) *kterak by tak slavný host přijat byl hodně, důstojně* L 281,5, RW;

⁴⁴ Adjektivum *subtilní*, ve staročeštině též *subtýlný*, poprvé zaznamenáno v 15. st., pochází z latinského *subtilis* = tenký, jemný, přesný (srov. Rejzek 2015: 672).

(69) *tobě se hodně*, uctivě‘ *sklánějí* DP 180,11, RW.

V dnešním jazyce je adverbium *hodně* prostředkem určování míry. O stírání původního významu adjektiva *hodný* (to, co se hodí, je vhod) a adverbia *hodně* a vývoji k významu „otřelému“ píše V. Ertl. Představa míry se druzí k vlastnímu významu adjektiva *hodný* např. ve spojeních *hodná mzda*, *hodný kus práce* nebo *hodný výprask*, v nichž adjektivum původně znamenalo vhodný, žádoucí, zasloužený; odtud vzešlo užívání adjektiva *hodný* ve významu značný (např. *hodný mráz*, *hodnou chvíli*). U příslovce *hodně* původní význam zcela vymizel (srov. 1919: 140–141).

K vyjádření (obvykle vysoké) míry sice Komenský neužívá příslovce *hodně*, nicméně v jeho jazyce k tomuto účelu slouží spousta jiných adverbii. Z adverbii odvozených od adjektiv primárních jsou to např. *hrubě*, *hustě*, *tlustě*, srov. v kontextu:

(70) **hrubě**, hodně, velice‘ *na rozpacích byli* LS 241,11, RW;

(71) **nehrubě**, nepříliš‘ *starší než on* HOP 152,11, RW;

(72) **hustě**, hojně‘ *naříká Pán Bůh* H 168,37, RW;

(73) **Tlustě přede**, hodně lže‘ MČ 102,20, RW.

Zajímavými významy se ve střední češtině vyznačuje adverbium *rovně*, do následující kapitoly (s. 113n) zařazujeme jeho významový rozbor společně s adverbium *zrovna*.

1.5 Adverbia ze sekundárních adjektiv:

brzyčko, *kratičce*, *lehoučce*, *lehýčce*, *maličko*, *prostičce*, *snadničce*; *lenivě*; *obšírně*, *posvátně*, *ukrutně*; příslovce s předponou **pře-**, příslovce se zápornkou **ne-**.

Deadjektivní adjektiva (nebo tzv. sekundární adjektiva) vznikají připojením jak modifikujících přípon, tak předpon. Modifikace původního adjektiva se zpravidla dotýká míry vlastnosti, často je přítomno i citové zabarvení. Základem několika adverbii u Komenského se stala adjektiva modifikovaná příponami *-ičký/-yčký*, *-oučký*, *-ýčký*. Přípona *-iv-* je obsažena ve struktuře adverbia *lenivě* (< *lenivý* < *líný*). Předponově-příponové tvoření zaznamenávají adjektivní základy adverbii *obšírně* (< *ob-šír-ný* < *široký*), *posvátně* (< *po-svát-ný* < *svatý*) a *ukrutně* (< *u-krut-ný* < *krutý*).

Tato skupina adverbii se však rozrůstá zejména díky vysokému počtu adverbii transponovaných ze sekundárních adjektiv modifikovaných předponou *pře-*, která vyjadřují velmi vysokou míru vlastnosti, adverbia z nich tvořená pak vysokou míru

příznaku (např. *přebhlaze, přelstivě, přepotěšeně, přepyšně, přestrašlivě, přeustavičně, přeušlechtilé, převděčně*).

Rovněž hojně je zastoupen soubor adverbíí ze sekundárních adjektiv odvozených předponou *ne-* (např. *nelibě, nemoudře*), jež význam základového adjektiva neguje. Záporku *ne-* může někdy v obdobné funkci nahradit předpona *bez-*, např. *bezmírně – nemírně, bezpotřebně – nepotřebně*, srov. např.:

(74) *Kristus naplněn byl dary Ducha ... bezmírně* SKD II 269,7, RW;

(75) *zasypání ... byli nemírně výklady a komentáři* D 226,9, RW.

Ojedinelý je doklad, v němž se záporka *ne-* reduplikuje, což způsobuje, že adverbium pak vyjadřuje význam kladný – *nenesadně/nesnadno*, tedy snadno.

Adverbia z deadjektivních adjektiv mohou být slovotvorně motivována také adverbium, avšak podle MČ1 (1986: 443) je při existenci základového adjektiva deadjektivní odvozování považováno za primární (tedy např. výklad tvoření *veliký > převeliký > převelice* má přednost před výkladem *velice > převelice*).

Deadjektivní vývoj nemusí zaznamenávat všechna adverbia záporná. Záporka *ne* je někdy od kladného tvaru adverbium oddělena mezerou, což naznačuje, že byla přidána až k hotovému adverbium a že jde o zápor částečný, srov.:

(76) *ne upřímně ... s Bohem ... zacházíte* T II 147,13, RW.

Pojetí adverbíí záporných se různí. Ve většině případů se přikláníme k přístupu Rusínové, jež úplně rezignuje na to, že se některá příslovce vyskytují v záporném tvaru (obdobně např. záporná příslovce *nespatřitedlně, neukojitedlně* řadíme mezi adverbia utvořená z adjektiv dějových). Nicméně autoři akademické mluvnice považují odvozování záporkou *ne-* za nejproduktivnější slovotvorný typ adjektiv a „s jistými výhradami“ jej přidružují k modifikaci (MČ1 1986: 381). To je jeden z důvodů, proč zde explicitně a v souvislosti se sekundárními adjektivy záporná adverbia zmiňujeme.

1.6 Adverbia z deadverbiálních adjektiv:

bezděčně, darebně, daremně(ť), domácíně, domácísky, nevčasně, obapolně/obopolně, na obou stranách, recipročně, vzájemně, (ob)zvláštně, opravdově, pospolitě, potajemně, potomně, potřebně, prostředně, předně, přítomně, různě,⁴⁵ snadně/snadno, společně, spolně, sprostně, středně/střídme, zevnitřně.

⁴⁵ Podle Machka bylo adjektivum *různý*, psl. **orъnъ* odvozeno od adverbium **orz*, česky *roz-*. Adverbium *různo* je hlavní zástupce útvaru a je častější než adjektivum (1997: 526).

Některá adverbia v Komenského lexikonu pocházejí od adjektiv deadverbiálních. Z původních příslovčí jsou různými příponami utvořena adjektiva, která pak fungují jako podklad pro další transpozice do okolností. Do slovotvorné struktury nových příslovčí se přes zprostředkující adjektiva dostává nejčastěji sufix *-n-*, další, jako např. *-sk-*, *-ov-*, *-it-*, jsou jen ojedinělé (*domácky*, *opravdově*, *pospolitě*). Adverbia *středmě* a *střídmě* jsou odvozená z adjektiva konverzí. Základové stč. adjektivum *středmý* (později *střídmý*) pochází buď od příslovce **středmo* (podobně jako *kradmý* od *kradmo*), nebo od příslovce *středem* (Machek 1997: 588).

V současnosti archaické adverbium *zevnitřně* utvořené přes zprostředkující adjektivum z dalšího adverbium *zevnitř* se vyznačuje pozoruhodným významem. Synchronní korpus (syn v4) adverbium *zevnitřně* nezná, jeho variantu *zevnitř* ano. Zatímco *zevnitř* dnes znamená ‚na vnitřní straně‘, u Komenského nesou obě varianty význam vyjadřující přesný opak, tedy ‚na straně vnější, vně, zvenčí‘, srov.:

(77) *pravdu svátosti povrchně a zevnitřně přijímají* VV 56,8, RW.

Doklady z jazyka Komenského s adverbium *zevnitř* navíc nabízejí názornou konfrontaci opozit:

(78) [Bůh] ... *půdu ... vodami vnitř i zevnitř zavlažil* D 64,33, RW;

(79) *člověk ... není než harmonia, vnitř i zevnitř* D 84,16, RW.

Nikoli výhradně, ale převážně jsou příslovce *zevnitřně* i *zevnitř* užívána ve významu ‚vně‘ pravděpodobně po celou dobu střední češtiny (srov. LD). Obě varianty s tímž významem uvádí ještě i PSJČ.

Základ pro *sprostně*, stč. adjektivum *sprostný* znamenající prostý, nevyumělkovaný, upřímný, též hloupý, pochází ze spojení z *prosta*. V dokladech z jazyka Komenského supluje adverbium *sprostně* sobě blízké významy ‚jednoduše, prostě, skromně‘, ale i ‚upřímně‘, výjimečné není hromadění synonym, např. (81), srov.:

(80) *středně se míti šlechtným vdovám náleží ... a sprostně* OS 351,37, RW;

(81) *jejichž moc prokazuje se nejlépe vnitřní mocí Ducha, když se jich sprostně a upřímně, pokorně a dověrně ... užívá* KomKšaft 25, dia v6;

(82) *Živ buď sprostně a upřímně k mé vůli a já tobě k vůli budu lékařem tvým* KomLab 170, dia v6;

(83) *nesprostně* ‚nedůstojně, nepokorně, neupřímně a neskromně‘ *chodí před Bohem* O 372, 1, RW.

To, že původně nebyl žádný významový rozdíl mezi dalšími variantami adjektiva *sprostný*, a to adjektivy *prostý* a *sprostý*, prozrazuje už Machkův slovník (1997: 485). Z primárního významu (běžný, všední, obyčejný, zvyklý) vzešly významy jako jednoduchý, nesložitý, neozdobný, nevznešený. Další vývoj se různí podle nářečí – v nářečí východomoravském či ve slovenštině označuje *sprostý* naivního či hloupého, kdežto české *sprostý* je označením pro nízký, a to je už ve spisovném jazyce hanlivé (nízký – neušlechtilý, až hrubý). Adverbium *sprostě* zaznamenáváme v současné češtině převážně s významy ‚hrubě, neslušně‘, často se pojí se slovesy nadávat, urážet apod. V téže funkci se nám podařilo zaznamenat také adverbium ve formě *sprostně*:

(84) *Strážníci měli co do činění s notně opilou ženou. Ve Svatoslavově ulici v Praze 4 ležela na zemi a **sprostně** nadávala lidem. V hrubém chování pokračovala i v nedaleké hospodě. Nakonec skončila na policejní služebně syn v4.*

Forma *sprostě* je však v současnosti mnohem častější.

1.7 Ostatní deadjektivní adverbia

Ojedinelé doklady adverbií jsou odvozeny z adjektiv depronominálních. U příslovce *ničemně* je zřetelný dativní tvar záporného zájmena *nic*. Číslovkový základ lze identifikovat u deadjektivního adverbia *prvotně*. Adjektivní výrazy jsou jádrem adverbií *jakživ* a *milerád* vzniklých frazeologickou adverbializací. Z adverbií, která byla utvořena z adjektiv pomocí přípony *-ky* se u Komenského objevuje *pešky*. Adverbializovány byly některé předložkové pády dlouhých tvarů adjektiv, utvořila se tak adverbia *na dobré* ‚dobře‘, *začasté* a *zajisté*. Vedle *začasté* se objevují také varianty *začasto* a *začasty*.

2 Komenského adverbia ze základů zájmenných (depronominální)

Adverbia od základů zájmenných jsou velmi starobylá, převážně byla, jak zjistila Rusínová zaměřující pozornost na depronominální adverbia staročeská (1984: 87–110; 1983: 51–65), zformována už v praslovanském a pračeském období. Táž autorka konstatuje (op. cit.), že v případě depronominálních adverbií staročeských jde o ucelený a bohatě významově strukturovaný soubor, v němž nechybí řada výrazů synonymních. V Komenského souboru depronominálních adverbií mnoho odlišností od staršího stavu nenacházíme, proto si na začátku pomůžeme klasifikací, kterou ve svých studiích uplatňuje Rusínová.

Ačkoliv depronominální adverbia jakožto nejstarší skupina adverbií ovlivnila strukturu adverbií odvozených od jiných slovních druhů, odlišují se od nich řadou specifických rysů, obzvláště pak sémantickou povahou odvozovacího základu. Zatímco adverbia deadjektivní a deverbální jsou většinou způsobová a desubstantivní ponejvíce místní a časová, depronominální adverbia odrážejí specifické významy zájmenných základů.

Zájmenné kořeny vyjadřují významy tázací, odkazovací, ukazovací, osobní, diferenciační či generalizační, patří k nim (v simplifikované podobě) *k-*, *t-*, *j-*, *s-*, *on-* (ukazovací i osobní), *co-*, *jin-*, *vš-*. Částice pojící se k těmto kořenům a vytvářející tak s nimi depronominální adverbia jsou dvojího druhu, jednak ty, jež jsou ze synchronního hlediska nevydělitelné, ale v soustavě depronominálních adverbií mohou reflektovat další významové rozdíly jako místo (*jinde, onde*), směr (*kam, onam, sem, tam, všady*), prosekutivnost ‚kterou cestou‘ (*jinudy, kudy*), čas (*jindy, kdy, tehdy*), způsob (*jak, jinak, jinak, kterak, tak*), jednak ty, jež význam adverbia pouze modifikují, vytvářejí tak adverbia neurčitá (*nějak, někam, někudy; jaksi, kdesi*), vyjadřující libovolnost (*dokudkoli, kdežkoli, pročkoli; kamožkolivěk; lecjaks, ledakams, ledakdys; všelijak*) či významy adverbií negují (*nevšudy, nijakž, nikdá, nikde, nikterak*).⁴⁶ Částice druhého typu se fakticky pojí k už hotovým adverbium, ačkoliv mají i tato adverbia zájmenný základ, mohli bychom je považovat za deadverbiální.⁴⁷

V novějších pracích (MČ1, PMČ) jsou formanty, jež Rusínová nazývá částicemi, vesměs považovány za předpony a přípony, formanty *-koli*, *-s*, *-si* jsou pokládány za postfixy, adverbia jimi modifikovaná se řadí k tvoření deadverbiálníhomu.

Protože je tvoření depronominálních adverbií záležitostí již uzavřenou, podáváme zde veskrze pouze přehled Komenského adverbií tohoto druhu. Nezřídka se v našem materiálu objevují zesílené podoby adverbií, a to pomocí formantů *-to*, *-t'*, *-ž*, *-že*. Některá z Komenského příslovčí mají v současném jazyce primárně funkci spojek (*tudíž, vždyt'*). Další podoby jsou hovorové (*takhle*). Může také docházet ke kumulacím přípon a postfixů (*kolikrátžkoli*).

⁴⁶ Uvedené příklady čerpáme již z Komenského souboru.

⁴⁷ Nicméně např. částice *koli* přidružující k adverbium význam libovolnosti, jejíž původní význam byl ‚kdy‘, má taktéž souvislost s tázacím zájmenným kořenem *k-*ovým (Rusínová 1984: 92). Trávníček (1948: 362) má *koli* za příslovce s původním významem ‚někdy‘. Jako adverbium a rovněž částici je označují i slovníky ve VW. Přečty mezi adverbii a partikulemi se v jazyce děly již v dřívější době.

2.1 Adverbia utvořená příponově

2.1.1 Adverbia odvozená příponou *-de*:

jinde, onde; zesílené podoby *kdeť, kdež(e)*.

2.1.2 Adverbia odvozená příponou *-dy*:

jindy, kdy, tedy, tehdy, zesílené podoby *tedyť/tedyťě, tehdyť*; *tudy*, zesílené podoby *tudíž, tudyto*; *vždy*, zesílená podoba *vždyť*, rozšířené podoby *vždycky, vždyckny*.

2.1.3 Adverbia odvozená příponou *-da/-dá*:

onehda/onehdá; zesílené podoby *tehdaž/tehdáž, tehdážť, zda*.

2.1.4 Adverbia odvozená příponami *-ady, -udy*:

všady, jinudy, kudy, zesílené podoby *kudyž(e)*; *všudy*.

2.1.5 Adverbia odvozená příponou *-ak/-áč*:

jak, další podoby *jako, jakoby, jakož, jakožto, jakož – tak (i), jakž; jináč, jináče, jinak/jinák, kterak, tak*, další podoby *take, také(t), takhle, takliž, takměř/téměř/teměř*,⁴⁸ *takto, taky, takž*.

2.1.6 Adverbia odvozená příponou *-am/-em*:

jinam/jinám, kam/kám, onam, tam, zesílená podoba *tamto; sem*.

2.2 Adverbia utvořená způsobem předponově-příponovým

2.2.1 Adverbia odvozená předponou *do-/od-/po-/z-* a příponou *-ud*:

dokud, zesílené podoby *dokudť, dokudž; dotud, odjinud, odkud*, zesílená podoba *odkudž; od onud/odonud, odsud, odtud, pokud*, zesílená podoba *pokudž; zjinud; poký – potý*.⁴⁹

2.2.2 Adverbia odvozená předponou *od-/po-/ze-* a příponou *-ad*:

odevšad/odevšád, odkad, zesílená podoba *odkadž; potád, zevšad*.

⁴⁸ Příslovce *téměř* se v různých dalších podobách (stč. též *takměř, téjměř, téřměř, téžměř*) objevuje od 14. století. Výchozím tvarem je *těžměř*, sloučení první (*těž*) a druhé části (ustrnulý tvar slova *měřiti* nebo *míra*) vede k původnímu významu ‚v téže míře‘, tedy stejně (srov. Rejzek 2015: 717).

⁴⁹ *Pokud – potud*, srov. *Poký chodím, potý se hodím* MČ 114,21, RW.

2.2.3 Adverbia odvozená předponou *do-/po-* a příponou *-avad*:

dokavád, zesílená podoba *dokavadž/dokavadž*; *dosavad*, *posavad*.

2.3 Adverbia modifikovaná předponami a postfixy

2.3.1 Adverbia s významem libovlnnosti s postfixy *-koli*, *-koliv*, *-kolivěk*:

dokudkoli, *jakkoli*, *kamkoli*, *kdekol/kdekoli*, *kdeť koli/kdeťkoli*, *kdežkoli*, *kdykoli*, *kolikkoli*, *kolikrátkoli/kolikrátkoli/kolikrátžkoli*, *kudykoli*, *odkudkoli*, *pokudžkoli*, *pročkoli*; *kdekoliv*; *jakžkolivěk*, *kamkolivěk*, *kamožkolivěk*.

2.3.2 Adverbia s významem různosti s předponou *všeli-*:⁵⁰

všelijak, *všelikterak*.

2.3.3 Neurčitá adverbia s předponami *lec-*, *leda-* a postfixem *-s*:

od leckuds/odleckuds, *lecjaks*, *leckams*, *leckdes*, *leckdys*, *ledajaks*, *ledakams*, *ledakdys*.

2.3.4 Neurčitá adverbia s postfixy *-s*, *-si*:

jaksi, *kdesi*, *kdys*.

2.3.5 Neurčitá adverbia s předponou *ně-*:

nějak, *někam*, *někdy*, *někudy*.

2.3.6 Záporná adverbia s předponami *ne-*, *ni-*:

nejináč(e), *nejinak(t)*, *nejinák*, *nejinam*, *neledajaks*, *netak*, *nevšelijak*, *nevšudy*, *nevždycky*; *odnikud*, *nijakž*, *nikam*, *nikda/nikdá*, *nikde(ž)*, *nikdy/nikdý*, *nikterak*.

2.4 Adverbia utvořená adverbializací předložkových pádů zájmen:

medle ,tedy, vlastně‘, ⁵¹ *mezi tím/mezitím*, *nadto*, *na potom/napotom*, *potom(t)*, *předtím*,

⁵⁰ Jako předpona je formant *všeli-* označován v současných mluvnicích (srov. MČ1 1986: 450, též PMČ 2008: 223).

⁵¹ Machek vysvětluje *medle* jako vzniklé z *mnedle* < *dle mne*, tj. *pro mne* s významem ‚co se týká mé osoby‘ nebo ‚za sebe, za svou osobu‘; stávalo vedle *prosím* (1997: 357). Předložka *dle* znamenala původně jednak *pro*, *kvůli*, jednak *podle*, *vedle* (už stč.) – samotné *dle* v tomto významu je doloženo teprve od 16. století (tamtéž: 120).

vtom, za tím/zatím; načez/načiž, proč, pročez, seč ‚s to‘, *vniveč*,⁵² *začež; ovšem; pokaždé; poně/poň* ‚prý, snad‘.⁵³

2.5 Adverbia vzniklá frazeologickou adverbializací:

jakěž takěž, jakž takž, kudy kam, sem i tam, semotam, sem tam/semtam, všeho všudy.

2.6 Ostatní adverbia ze zájmenných základů:

již, jižt', jižtě, jižjiž, sic(e), ted', tu, tuť, tuto, ved ‚vždyt‘.⁵⁴

3 Komenského adverbia ze základů číselných (denumerální)

Slabě zastoupená adverbia denumerální jsou reprezentována především souborem několika různých variant vzniknuvších na základě číslovky *jeden, jedna*: *jedince, jediné* ‚jenom‘, *jednak/jednák, jedně/jedno* ‚jen, jenom‘, *jednom* ‚jedině, jenom‘, *jednou/jednouť, jednú, jen, jeno*; adverbializované předložkové pády *pojednou, v jedno/vjedno, za jedno*. Z řadové číslovky pocházejí varianty *nejprv(e)/nejprvé, po nejprv, prv/prve/prvé, sprvu/zprvu*; přiřazujeme sem i adverbializovaný předložkový pád *podruhé*.

Z číselných základů nebo základů, které vyjadřují množství nebo se po něm ptají, vzešla adverbia ilustrující násobenost odvozená pomocí přípony *-krát* či *-kráte*: *kolikrát, mnohokrát, možstvíkrát(e), obakrát, sedmdesátekrát, sedmkrát, tisíckrát, tolikrát, třikráte*. Analogickým způsobem vznikla také adverbia *bez počtukrát/bezpočtukrát, častokrát* a *každýkrát* ‚pokaždé‘. Znovu ještě prošla procesem adverbializace příslovce *několikrát, podvakrát* a *potřikrát*.⁵⁵

Ojediněle jsou zastoupena adverbia odvozená z druhové číslovky *čtvery*, příponou *-mo* je utvořeno *čtvermo* ‚po čtyřech‘:

(85) *A tak lezl Jonata čtvermo a oděnc za nim* 175,18, RW;

⁵² Ustrnulé *vniveč* ve významu ‚v nic‘ vzniklo ze spojení *v ni ve č*; předložka *v* se opakovala před *ni* i před zájmenem (srov. HMC 1986: 348).

⁵³ *Napotom* prošlo druhotnou adverbializací (*potom > napotom*), opět by mohlo být řazeno k adverbiiám z adverbii. *Poně* vzniklo spojením předložky *po* a *(n)je/ně*, tj. akuzativu zájmena *je* ve středním rodě (Machek 1997: 38).

⁵⁴ Rusínová pokládá *již* za paralelu k *tuž*, proto je možné řadit jej k depronominálním adverbiiám, ačkoliv s kořenem *j-* patrně nesouvisí (1984: 94). *Sice* (a jeho zkrácená podoba *sic*) je podle Machka (1997: 542) původní akuzativ stč. zájmena ve středním rodě *sic, sici* (takovýto).

⁵⁵ Původem je *krát* (= *ráz*) substantivum, jež má souvislost s *krátiti*, adverbia jako *jedenkrát*, tj. *jeden ráz* apod. jsou od původu spřežkami (Trávníček 1948: 361).

připojením *-násob* vzniklo *čtvernásob*.⁵⁶ Zde zmiňme také adverbia *dvojnásobně* a *sedmnásobně*, která ač mají číselný základ, derivují se z adjektiv.

4 Komenského deverbální adverbia

V souvislosti se skupinou adverbíí, jež pocházejí od základů slovesných, Rusínová píše: „Sloveso se ... projevilo jako základ nepříliš vhodný pro tvoření adverbíí“ (1984: 84), což je zřejmě hlavní příčinou toho, že i Komenského deverbální adverbia jsou souborem početně dost omezeným.

Zpravidla jsou tato adverbia vyjádřením okolnosti, která je ve větě průvodním dějem (MČ 1986: 446), srov. např.:

(86) *krvavá rána sečmo se dělá neb bodmo* DJO 25,7, RW.

Různé slovesné tvary se staly základem pro (některá dnes knižní až zastaralá) adverbia *arci* ‚tím spíše, ovšem‘ a *nerci* ‚natož, tím méně‘, *bohda/bohdá/búhdá* ‚snad‘, *jako řka* ‚takřka, téměř‘, *kradí* ‚tajně‘, *lito*, *mani/máni/mání* ‚bezděčně, bez rozmyslu, nahodile, nazdařbůh‘, *volky*⁵⁷ ‚ochotně‘ a *žel*.

Výrazněji jsou v této skupině zastoupena adverbia tvořená příponou *-mo*: *bodmo*, *hodmo*, *kolmo*, *kradmo*, *pošepmo*, *řezmo*, *řkomo* ‚takříkajíc, takřka‘, *sečmo*. Paralelně se u některých z nich může uplatnit motivace dějovým substantivem, např. *hod* > *hodmo*, *řez* > *řezmo* (srov. také MČ 1986: 446, též 433–434).

5 Komenského deadverbiální adverbia

5.1 Komparativ a superlativ adverbíí

Skupina deadverbiálních adverbíí je poměrně početná mj. díky velkému množství komparativů, např. *bezpečněji*, *doufánlivěji*, *krátčejí*, *prozřetedlněji*, *šetrněji*, *užitečněji* aj. či superlativů, např. *nejhlučněji*, *nejjadrněji*, *nejpohodlněji*, *nejpředněji/nejpředněji*, *nejšperkavněji* aj. Některé komparativy se vyskytují ve více (v některých dnes už netradičních) variantách, např. *blíže/blíž/blíž/blížeji*, *dál/dále/dáleji*, *děl/děle/děleji/dyl*, *hloub/hlouběji*, *níž(e)/nížeji*, *oužeji*, *radše/radši/raději*, *snáz(e)/snázeji/snázeji*, *spíš(e)*, *šíře/šířeji*, *tíže/tížeji*, *toužeji/toužeji/tužeji/touže*, *vejše/vyš(e)/výšeji*. Přípona *-eji/-ěji* se váže k už hotovému komparativu, tvořenému ovšem zcela nepravidelně, např. *dříveji*,

⁵⁶ Stč. *násob* s významem ‚tolikrát co číslo základní‘ má původ v předložkovém výrazu *na sobě*: *čtvernásob* = *čtverý na sobě* (srov. Machek 1997: 390).

⁵⁷ V současné češtině se *volky*, utvořené pomocí přípony *-ky*, vyskytuje pouze jako součást spojení *volky nevolky* ‚ať chceš či ne‘. Spojení pochází z *vol nevol* (srov. SEJŠČ 1978: 511).

hůřeji, lépeji, méněji, víceji. Komenský však rovněž užívá nepravidelné komparativy v podobě, kterou známe z jazyka současného: *dřív(e), hůř(e), více* apod. I z netradičně tvořených komparativů vznikají pravidelně tvořené superlativy (pomocí předpony *nej-*), např. *nejdříveji, nejtouže, nejzáz(e), nejvíce* vzadu ‘ apod.

Některé komparativy nabývají funkce předložek a v této funkci se pojí zpravidla s genitivem:

(87) *koruna k ní ... dochází blíž hlav našich* V 206,1, RW;

(88) *již blíže byl tebe* DP 206,34, RW;

(89) *dříve měsíce* ‚dříve než měsíc uplynul‘ A 193,4, RW;

(90) *naposledy dříve času mrou* I 520,11, RW.

Ke komparativům z adverbii patří rovněž výraz *brž* (RW ve slovní zásobě Komenského nezaznamenává variantu *brže*) odvozený z pozitivu *brzo* s významem ‚spíše, dokonce‘, srov.:

(91) *nejsme sami, mnoho brž máme bratří* PP 270,23, RW;

(92) *brž i ti kněží, ... ač platu svého nemají, opatření ... své mají* L 100,8, RW;

(93) *všecko brž, co na nikdy doráží, rozráží se* HB 438,6, RW.

J. Bauer (1960: 74–75) tvrdí, že *brž* užitý ve druhé větě souvětí vyzdvihovalo svým lexikálním významem platnost obsahu druhé věty nad platnost obsahu věty první, *brž* tedy nacházelo uplatnění především ve stupňovacím (druhý děj má přednost před prvním), ale také v odporovacím souřadném vztahu (místo popřeného děje se klade děj jiný). Postupně se lexikální význam adverbia *brž* oslabil, společně se spojovacími výrazy *a, ano, ale* a záporkou *ne* utvořilo složené spojky uplatňující se právě ve stupňovacím či odporovacím poměru (*anobrž, nýbrž* aj.). O vývoji spojovacích prostředků vzniklých od *brž(e)* a jejich užití v barokním jazyce píše P. Kosek (1998: 131–141).

Zvláštnost komparativu *posléze* tkví v tom, že není tvořený od konkrétního pozitivu adverbia, ale od kmene *posled-*, jež obsahují i adverbia jako *naposled, naposledy, posledně* apod. Kořen *-sled-* v těchto slovech je příbuzný se slovesy *sledovat, slídit* (Zubátý 1919: 230). J. Zubatý dále ve svém článku zmiňuje jako ne příliš případné nahrazování adverbia *konečně* ‚na konec, naposledy‘ komparativem *posléze* ‚později‘. Jejich významy jsou vesměs různé, demonstruje to mj. na některých dokladech ze staré češtiny a z jazyka lidového (op. cit.: 230n). O adverbium *konečně* a jeho různých významech v jazyce střední doby pojednáme podrobněji v následující kapitole (s. 90n).

Komenský užívá *posléze* ve významu ‚později‘ (ačkoliv RW v hesle *posléze* uvádí mezi německými ekvivalenty význam ‚konečně‘ – *schließlich, zu guter Letzt*), srov.:

- (94) *můž býti o půl roku ... dříve neb **posléze**, jak se při kom spatří* I 604,11, RW;
- (95) *není nic prvé a **posléze*** DS 93,4, RW;
- (96) *ba i **posléze**, když již termín minul* HOP 114,7, RW.

Od *posléze* byl odvozen dnes již zaniklý superlativ *nejposléze* ‚nejpozději‘.

5.2 Sekundární adverbializace:

bez snadu ‚bezpochyby, jistě‘, *do dnes, do prostřed, do vnitř, na bliž/nabliž, na darmo/nadarmo, nad příliš/nadpříliš* ‚přespříliš‘, *na nejvyš/nanejvyš, naopak*,⁵⁸ *na pořád/napořád* ‚bez rozdílu‘, ‚vždy‘, *naposledy(t)* ‚nakonec, posledně, konečně‘, *na prostřed, naproti, napřed, napříč, na skrz/naskrz(e)* ‚úplně, zcela‘, *nazad*,⁵⁹ *na zejtrí/nazejtrí, nazítří, nazpět, obzvlášť/obzvláští/obzvláště, po dnes, po nejprv, popořád, po prostřed, po předu* ‚vpředu‘, *pospodu/pospod, pospolu, potřeba/potřebí, pozejtrí, u prostřed/uprořed, uvnitř, v prostřed/vprořed, vůkol* (< stč. *vókol* ‚kolem, okolo, dokola‘), *vzlaště/vzlašť, zapotřebí, za zejtrí, ze spod/zespod, zevnitř* ‚vně, zvenčí‘, *z předu/zpředu, z prostřed, zvláště/zvlaště/zvlášť; spátkem/zpátkem*.

Tento typ adverbii bychom mohli označit za jádro skupiny adverbii deadverbialních. Jde o adverbia, jež prošla druhotnou adverbializací připojením předpon zpravidla předložkového původu. Základ adverbia se při adverbializaci choval analogicky jako jméno po předložce (srov. Rusínová 1984: 111), např. *bez snadu, po předu* apod. Pouze adverbium *spátkem/zpátkem* zaznamenává druhotnou adverbializaci prostřednictvím přípony *-em* (srov. *zpět* > *zpátkem*).

Mezi těmito adverbii registrujeme některé případy přechodů adverbii k nepůvodním předložkám. Jedná se zejména o výrazy tvořené ze základu *prostřed*, funkce předložky je u těchto výrazů funkcí častější, např.:

- (97) *hory padají **do prostřed** moře* HB 439,27, RW;
- (98) ***na prostřed** rynku ty odpustky ... spáleny* HOP 33,23, RW;
- (99) *Viděl jsem ... anděla letícího **po prostřed** nebe* R 171,4, RW;
- (100) *vpadnouti ... můž **uprořed** své řeči preceptor s otázkou* D 274,1, RW;

⁵⁸ Stč. *opak* disponovalo významy ‚směrem dozadu, pozpátku, obráceně‘, např. *leze opak jako rak* (srov. Machek 1997: 415).

⁵⁹ Adverbia *nazad* a *z(e) zadu/zzadu* sem zařazujeme v návaznosti na Rusínovou – přestože *zad* není ani předložka ani adverbium, lze zde spatřovat jistou analogii s adverbii *napřed* a *z předu/zpředu* (1984: 112).

- (101) *udělali oheň ... u prostřed síně* SDK II 21,1, RW;
 (102) *Bůh ... chodí v prostřed stanů* PP 440,17, RW;
 (103) *z prostřed nejhlubšího zármutku* T 99,3, RW.

Funkci předložky však nabývají i další původně adverbialní výrazy, např.:

- (104) *Ohně díl ... dal dovnitř země* DP 161,17, RW;
 (105) *trůn svůj na proti Nejvyššímu postaviti* HB 411,9, RW.

Pozoruhodný je výraz *na proti/naproti*, kontext ozřejmuje funkci předložky (výše) a dále i funkci příslovce místa:

- (106) *centurio ... tu naproti stál* SKD II 33,32, RW.

Vedle funkce předložkové a příslovečné, funguje výraz *naproti* v jazyce Komenského nejčastěji jako spojovací prostředek souřadného vztahu odporovacího. Obvykle jej doprovází ukazovací zájmeno *to*.⁶⁰ Doklady s kontexty ozřejmujícími spojovací funkci výrazu nabízí zejména dia v6, srov.:

- (107) *vroucí k Bohu a poctě jeho láska, nenávisť pak k světu a marnostem jeho a společná všech dítek mých k sobě sprostnost, skromnost, prostota a upřímnost opustila nyní vás, naproti tomu pak nedověra, podhlídání, různice, sváry, svých věcí hledání, z toho hrdost proti sobě vespolek a různolezení vloudilo se mezi všechny téměř napořád* KomKšaft 13, dia v6;
 (108) *Socrates o sobě každému, že nic neumí, povídal, Xenophon naproti tomu každému všemu naučiti sliboval* KomLab 60, dia v6;
 (109) *Kdež Horlivost, Opravdovost a Udatnost raditi chtěly, aby všecka moc sebrána a za ním poslána byla, aby jat byl. Opatrnost naproti tomu radila, že se mocí nic nespraví* KomLab 156, dia v6;
 (110) *mathematica [bude] dobrodiní mých a naproti tomu nevděčností světa počítání* KomLab 169, dia v6.

Sekundární adverbializaci zaznamenalo též adverbium *napořád*. Významový vývoj substantiva *řád* (původně ‚náležitý sled nebo soustava věcí‘) se ubíral dvěma směry, jednak ze spojení *po řadě*, tj. ‚podle řádu, v duchu řádu‘ vzešla slova jako *pořádek*, *pořádný*, jednak tu vznikl význam, jenž je reflektován ve slovech *řad*, *řada*, *pořad*, např. *pijte na můj řad*, tj. ‚jsem na řadě, abych platil‘ (srov. Machek 1997: 528–529).

⁶⁰ Machek naznačuje souvislost výrazu *proti* s **poti*, původně zdůrazňující částicí, jež stávala v postpozici a vyznačovala se jednak významem ‚také, k tomu ještě, nadto‘, jednak ‚naproti tomu, naopak‘ (1997: 485).

V druhém případě se dále vyvinulo adverbium *napořád*, jehož původní význam byl ‚po řadě, po pořádku, v příslušném pořadí‘.

StčS přisuzuje adverbiu *napořád* trojí význam. V dokladech ze staročestiny je adverbium prezentováno jednak s primárním významem ‚po řadě‘, dále s významem ‚vesměš, bez výběru, bez rozdílu‘, který se vyvinul z primárního, a nakonec s významem časovým ‚stále, ustavičně, neustále, nepřetržitě‘.

V primárním významu jsme *napořád* dohledali mezi doklady v LD, např.:

(111) *všecky [ryby] **napořád** ,jednu za druhou‘ zjídá RadaZv 99, LD.*

Všechny významy připisované adverbiu už ve staročestině, přičítá *napořád* také RW. Soudíme tak na základě uvedených německých ekvivalentů (např. kontinuierlich, fort und fort, ohne Unterschied, fortwährend, durchgehend, künftighin, fernerhin). Některé kontexty v RW jsou však příliš krátké pro jednoznačné určení významu adverbia. Z RW a z diachronního korpusu jsou z jazyka Komenského k dispozici zejména doklady, v nichž má *napořád* evidentně význam ‚bez rozdílu‘, srov. např.:

(112) *duchovní, světští **napořád** dobré mravy ... proměnili v neřád*, tj. ‚duchovní i světští, všichni bez rozdílu‘, DP 247,24, RW;

(113) *... Bohu zlořečiti mělo, vymyslí, jiný, že Boha na smrt odsoudil, jiný, že Slunce z oblohy strhna, do prostřed propasti pohřžil, jiný, že nové tovaryšstvo paličů a mordéřů, skrze něž lidské pokolení tříbeno bude, začal etc., a byli všickni **napořád** zhůru pouštni, což, pravím, velmi mi se nelíbilo* KomLab 131, dia v6.

Následující doklad je ojedinělý, demonstruje užití adverbia *napořád* ve významu ‚vždy‘:

(114) *Zvláště když sem vyšetřil, že téměř **napořád**, když se kdo nejvíc živ býti strojí, přátely sobě shledává, živnost pořádá, domy staví, peníze shání a jinak se sobí a tuží, vtom šíp Smrti přiletě, učiní všemu konec* KomLab 27, dia v6.

5.3 Ostatní adverbia

Další adverbia jsou už pouze ojedinělá. Patří sem ještě některé formace vzniklé na základě frazeologické adverbializace: *hakmak* ‚neuspořádaně, ledabyle, halabala‘ a *nazdařbůh*. Dnes již neexistující adverbium *měhoděk* se u Komenského objevuje ve významu, v němž je zaznamenává také Gebauer ve svém *Slovníku staročeském*, a sice ‚díky tobě‘, výrok (115) je inspirovaný jazykem Bible, srov.:

(115) ***Měhoděk** služebníče dobrý* PP 37,6, RW;

(116) *at' zlost netriumfuje ... nepřítel říkati v srdci nemůž: „**Měhoděk**, jižť jižť nu po něm jest!“* KomŽalm 250, LD.

Gebauer uvádí, že z výrazu *měj-ho-děk* (tedy měj toho / za to dík) postupně hláskovými změnami (*mie-ho-děk* a *mi-ho-děk*) vzešlo *měhoděk*, jež nabylo významu *díky!*, *chvála!*, *sláva!*, *výborně!* (GbSlov). Význam děkovací ustupoval a posunul se v pochvalovací (tamtéž). Vedle Komenského jazyka se s podobným významem adverbium *měhoděk* vyskytuje i v dalších dokladech střední češtiny, také v Jungmannově slovníku, např.:

(117) *euge jest hlas vděčnost znamenající; což český lépe diš **měhoděk**, než by řekl bopomozi* BlahGramE 153b, LD;

(118) *Ach můj milý otče **měhoděk** tisíckrát, že tak příznivě svého umění mi uděluješ!* JgSlov II 416.

Funkci citoslovce s významem pobídky ‚nuže!, tedy!‘, a významem lhostejnosti ‚pro mne a za mne!‘ připisují výrazu *měhoděk* některé doklady v lístkové kartotéce NLA (kartotéku dále označujeme PSJČk). Nicméně ani pokud je k dispozici širší kontext, není zcela jednoznačné, o který z významů se jedná, srov. např. doklad z roku 1813:

(119) [Vojtěch na stráži ke knížeti, jehož nezná:] *Když tomu líp rozumíte, tedy stůjte místo mně (sic!) na stráži. [Kníže:] **Měhoděk!** Já jsem spokojený* PSJČk.

PSJČk dokládá, že se všechny významy, tedy všechny významy citoslovečné s příslovečným, prolínají. Ostatně opisem ‚pro mne za mne‘ definuje výraz i RW, ačkoliv u Komenského jde spíše o význam ‚díky‘. V dokladu (120) pořizovatel označil *měhoděk* za interjekci s významem ‚nuže!‘, srov.:

(120) ***Měhoděk** služebníče dobrý! Vejdi v radost Pána svého* PSJČk.

A uveďme ještě další doklad, v němž je *měhoděk* pořizovatelem interpretováno významem ‚běda‘:

(121) *Vždyť my to cítíme, že jsme národ sprostný ... všelijak nedokonalý a rádi bychom se učili od cizinců: ale **měhoděk** dušem našim!* PSJČk.

Přiřazujeme dále zdobnělá adverbia *blízičko*, *nyničko/nyničky*, utvořená příponami *-ičko/-ičko* a *-ičky*, a adverbia vyjadřující vysokou míru příznaku modifikovaná pomocí předpony *pře-*, např. *přečasto*, *předaleko*, *přelibě*. Už v kapitole o deadjektivních adverbích jsme upozorňovali na to, že pokud existuje základové adjektivum, má deadjektivní tvoření před deadverbiálním přednost. Pokud se blíže podíváme na adverbia s předponou *pře-*, v jazyce se vyskytují případy, kdy autor postaví

modifikované adverbium vedle téhož adverbia v základním tvaru, jako by tím chtěl zdůraznit vysokou a rostoucí míru příznaku, Komenský např. v tomto dokladu:

(122) *často, přečasto ... na odpor proti tomu ... bývá* HB 432,5, RW.

6 Komenského adverbia ze substantiv a jmenných tvarů adjektiv

Okolnostní významy založené na substantii je možné vyjadřovat jednak prostřednictvím substantiv a jejich pádových forem, jednak pomocí adverbií vzniklých adverbializací těchto substantivních pádových forem. Jednoznačné rozlišení toho, co už je hotové adverbium a co je stále jen spojením předložky a substantiva s funkcí adverbiale, může být někdy dost obtížné. Podle Rusínové se tyto dva způsoby vyjadřování okolností uplatňují jak v češtině staré, tak i v češtině nové (1984: 40). Totéž platí pro češtinu barokní. V jazyce Komenského registrujeme výrazy, jež se vyznačují různou mírou adverbializace. Mohli bychom je za sebou rozložit na ose, přičemž substantivní formy vyjadřující příslovečná určení by byly na úplném začátku a na úplný konec bychom zařadili tvary plně adverbializované. Jako součásti jednotlivých skupin ponecháváme i takové výrazy, u nichž nemusí být adverbializace dovršena, ačkoliv formálně se adverbiím podobají.

Z. Rusínová ve svých výzkumech tvoření desubstantivních adverbií staročeských (1977/78: 121–140; 1984: 12–45) dbá o to, aby v materiálu byla zastoupena adverbia ze všech sémantických tříd, připomíná však, že „vznik nových adverbií je především záležitostí okolnosti způsobové, méně významů místních a časových“ (1984: 40). Hlavní příčinu menšího počtu desubstantivních adverbií místa a času shledává v tom, že místní a časové významy jsou pojmenovávány především substantivy, zájmeny a různými modifikacemi těchto slov odstíněnými prostřednictvím předložek. S tímž základem se obvykle může pojít více předložek, přičemž jsou vyjadřovány významové obměny, např. *od rána, do rána* apod. (1977/78: 138).

Studie Rusínové představují výběr několika základových substantiv, který by měl sloužit jako reprezentativní vzorek pro zkoumání procesu adverbializace substantiv v staročeštině. Jde o základy *hora, dól, dál(e), dél, dóm, miesto, den, jitro, léto, večer, hod, doba, hřiech, konec, hromada, obec, líčě, kořen, diek, div, dar, hlas, jméno a péče*, tedy o ty, z nichž vznikají okolnostní významy nejfrekventovaněji. V průběhu vývoje jsou u každého jednotlivého substantiva probírány jeho příslovečné varianty a formy, které fungují jako okolnostní určení.

O podmínkách, za nichž už tvar chápeme jako adverbium, mluví Trávníček. Konstatuje, že „podstatou významového ustrnutí je **úkonná osamocenost** tvarů“ (1949: 820), tzn., že téměř anebo už vůbec nevnímáme souvislost příslovčí se jmény a jejich předložkovými pády, z nichž jsou příslovce tvořena. Příslowce nabývá jiného věcného významu než základové jméno, např. *do konce* (do dokončení) x *dokonce* (ba). K tomu srov. také zajímavou úvahu Z. Rusínové *O adverbializaci předložkových výrazů* (1972: 182–185). Hovoří se zde mj. o tom, že projevem plné adverbializace je také omezená syntaktická spojitelnost výrazu, např. *pokud není možné rozvíjet jej přívlaskem*, podobně jako je tomu v našich dokladech, srov.:

(123) *děvečka **na pohledění** velmi krásná* M 37,19; RW;

(124) *když se Řecsky učil, odložil všech jiných knih **na stranu*** ‚stranou‘ D 200,5, RW.

V některých případech dochází ke ztrátě samostatnosti výrazu, např. útvary *na rozpacích*, *v závod* fungují pouze jako součásti frazeologických spojení *být na rozpacích*, *běhat jako v závod*, srov.:

(125) *hrubě **na rozpacích** byly* LS 241,12, RW;

(126) *chce, abychom jako v **závod** běhali* HB 407,19, RW.

Mezi našimi doklady se objevují i takové výrazy, které mají formální podobu příslovčí, v konkrétních kontextech se svým významem původnímu významu svého základového substantiva vzdalují a zastávají příslovečnou funkci. Jedná se však o individuální užití, v těchto podobách se s následujícími významy vyskytují výlučně u Komenského. V RW jsou převážně dohledatelné pouze pod hesly s nominativem singuláru příslušných jmen (s výjimkou výrazu *z čista*), srov. např.:

(127) *měst i bohatství všeho plná z **čista*** ‚vrchovatě‘ DP 73,10, RW;

(128) *Pustil jen **na šrot*** (o práci na odbyt, ledabylo) MČ 80,4, RW;

(129) *Sobotním **štychem*** ‚spěšně‘ MČ 92,15, RW;

(130) *tak aby se **vrstvou*** ‚střídavě‘ *regiment měnil, a jednák muži, jednák ženy jej udržely* LS 291,11, RW;

(131) *Tu mi do jakés chaloupky vstoupiti kázali z prken zhlobené. A ta nestála na zemi, aniž byla podezděná neb podvalami jakými, sloupy a podporami utvrzená, ale stála na vodě a viklala se sem tam, takže i vstoupiti do ní **s rozmyslem*** ‚na pováženou‘ *bylo* LS 215,2, RW.

Ve skupině desubstantivních adverbií jsou zastoupeny rovněž výrazy, které postupem času přešly nebo přecházejí k jiným slovním druhům, např. *kvůli*, *vůči*

k nepůvodním předložkám nebo *dokonce, ku podivu, vůbec, zejména* aj. k částicím, příp. ke spojkám (o některých z nich podrobněji viz dále).

V tomto posledním souboru adverbíí z Komenského slovní zásoby připojujeme k adverbíím desubstantivním i adverbia ze jmenných tvarů adjektiv, a to proto, že proces adverbializace je v obou těchto skupinách velmi podobný. Skupiny, do nichž náleží adverbia vzniklá adverbializací nominativu, dativu a instrumentálu, zahrnují pouze desubstantiva. V ostatních skupinách slučujeme jak adverbia a adverbialní konstrukce ze substantiv, tak i ze jmenných tvarů adjektiv. Některá substantiva středního rodu jsou totiž se jmennými tvary adjektiv ve středním rodě homonymní, např. *horko, maličko, starodávno*. Početnější skupiny (genitiv, akuzativ a lokál) jsou dále částečně děleny podle předložek.

6.1 Nominativ:

div, opak ‚naopak, opačným směrem, pozpátku, zcela jinak‘, *ostatek, smícht’*,⁶¹ *škoda, tma, večer, veta, zima, znak* ‚dolů, na záda‘.

6.2 Genitiv

6.2.1 Genitiv s předložkami *bez, do, od* a bezpředložkové formy:

bezděk/bezděky ‚nedobrovolně‘, *bez mála* ‚téměř‘, *bez míry* ‚nezměrně‘, *bez pochyby/bezpochyby, bez nesnáze, bez počtu, bez poroku* ‚bez urážky‘, *bez přestání, bez přítrže* ‚nepřetržitě‘, *bez rozmyslu, bez urazu* ‚bezpečně‘; *do cela/docela, do času* ‚načas‘, ‚až přijde čas‘, *do čista/dočista* ‚naprosto, zcela‘, *do gruntu, do hromady/dohromady, do konce/dokonce*,⁶² *do kořen/dokořen, do naha, do ostatku, do úpadu a do úrazu, do těsna, do úzka, do vrchu; od jitra do večera, od mála* ‚odmala‘, *od malička, od polu/odpolu* ‚z poloviny‘, *od spodku, od starodávna, od věku* ‚odjakživa‘, *od vrchu*; bezpředložkové formy *kusa, (toho) léta, (toho) večera*.⁶³

Adverbium *do kořen/dokořen* má substantivní základ *kořen*, tvar adverbia vychází z původního genitivu plurálu: *do kořen* = *do kořenů* (srov. Trávníček 1949: 818).

⁶¹ Ve spojení *smícht’ jest*, tj. být k smíchu, srov. *smícht’ jest, náboženství násilím chtíti vzdělávati* R 25,6, RW.

⁶² Podrobněji o významech a funkcích adverbia *do konce/dokonce* viz v následující kapitole (s. 122n).

⁶³ Bepředložkové genitivы *toho léta, toho večera* blíže určené demonstrativem uvádí rovněž Rusínová mezi adverbii staročeskými, ačkoliv u spojení *toho léta* poznamenává, že ho zcela nelze pokládat za výraz adverbialního charakteru; také výraz *toho večera* je považován spíše za spojení demonstrativa se substantivem (srov. 1984: 20; 21).

Rusínová zároveň mluví o původním genitivu s jinou předložkou (*zkořen*) a u obou příslovčí, jež považuje za příslovce měrová, na staročeském materiálu objasňuje, jak došlo k vyvození dnešního přeneseného významu ‚úplně, zcela, až po nejzazší mez‘. Nedochovaly se kolokace těchto adverbii se slovesy, jež Rusínová nazývá slovesy ‚ničení‘, např. *do kořen zkazit, z kořen vyvrátit* apod. V nč. zůstává zachováno *dokořán*⁶⁴ pojící se se slovesem *otevřít* (srov. 1984: 27).⁶⁵

RW dokládá *do kořen/dokořen* u Komenského už pouze v kombinaci se slovesy *otevřít, otvírat*:

(132) *brány ... do kořen odevřiny budou* M 515,19, RW;

(133) *huby dokořen zodvírali* LS 247,11, RW.

Kusa v kontextech u Komenského nese význam ‚ani trochu‘, srov.:

(134) *jak mi se ta harmonia líbí? – Kusa nic, řekl sem* LS 273,34, RW;

(135) *což duši jejich špatný zisk přináší a dítkám kusa užitku* OS 357,5, RW.⁶⁶

6.2.2 Genitiv s předložkami *s, z/za/ze*:

s hůry/shůry, spolu/spolů, s večera, s vrchu/svrchu; za čerstva ‚rychle, neprodleně‘, *za horka, za chladna, za měkka, za mladistva, za mladi/za mládi/za mladu/za mládu, za nova/zanova* ‚když je něco nové, v novém stavu‘, ‚nejprve‘, *za starodávna, za tepla, za zelena, za živa/zaživa/za živu, z blízka/zblízka, zbrusu* ‚úplně‘, *z cela/zcela, z částky/zčástky* ‚částečně‘, *z čista, vrchovatě‘, z daleka(t’)/zdaleka* ‚daleko, zpovzdálí‘, *z dávna/zdávna, z drobna/zdrobna, z důli/zdůli/z důlu/zdůlu* ‚zdola, zespona‘, *ze jména/zejména/zejména, ze spolka/zespolka/ze spolku/zespolku* ‚vespolek‘, *ze žertu, hravě‘, z gruntu* ‚úplně‘, ‚důkladně‘, *z hluboka/zhluboka, zhloupa, z hojna* ‚často‘, *z hola* ‚pouze‘, *zhola* ‚úplně‘, *z hrda* ‚hrdě, povýšeně‘, *z hruba* ‚nahrubo‘, *zhruba, hrubě‘, z hůry/zhůry, zhusta* ‚často‘, *zitra/zitra/zýtra/zejtra, zjara, z jitra/zjitra,*

⁶⁴ Machek k tvaru *dokořán* připomíná i vysvětlení J. Voráče, podle něhož jde o podobný jev jako dispalatalizace, tj. o přeměnu přední samohlásky v zadní po souhláscce měkké: e>a: *do kořan/dokořan*, se zdloužením *dokořán* (1997: 279).

⁶⁵ Připomeňme zde F. Čermáka a jeho kritiku definice *dokořán* v SSČ, v němž se tvrdí, že *dokořán* znamená ‚úplně‘ nebo ‚zcela‘ (obdobnou definici nabízí také SSJČ, pozn. aut.). Čermák ji považuje za problematickou, ba scestnou, a to proto, že *dokořán* a *úplně/zcela* nelze libovolně zaměňovat (např. *snědl polévku dokořán, přečetl knihu dokořán*), vadí mu absence poznámky, že užívání *dokořán* je omezeno pouze na určité kolokace (např. *otevřít/zůstat/nechat/mít, otevřený dokořán, okna/dveře*; také *ústa*, pozn. aut.) a že další úzus je jen metaforický či hypotetický (2014: 10).

⁶⁶ Základové substantivum *kus* bylo nejprve zřejmě postverbální jméno činnosti (ukousnutí), posléze jméno věci (ukousnuté části), odtud se význam rozšířil na obecnou část oddělenou nikoli kousáním, ale jakýmkoli způsobem (Machek 1997: 309). Podobné k adverbium *kusa* je německé *bißchen* ‚kousek, trochu‘ od *beißen* a anglické *bit* ‚trochu‘ od *bite* (op. cit.).

z kořena, zlehka, z místa ,na místě, okamžitě‘, *z mládi/z mládu*,⁶⁷ *z nábožna, z nenadála/znenadála, znenáhla* ,pomalu, postupně‘, *z níзка, znovu, z omylu* ,omylem‘, *zosobna* ,osobně‘, *z ostra, zouplna, z paměti, zpatra* ,improvizovaně, pohotově‘, *z počátku, zprosta* ,naprosto‘, *z prvopočátku, z prudka/zprudka, zrána, ztlusta, z umysla/z úmysla, z úmysla/zumysla* ,úmyslně, vědomě‘, *z unáhlení, z úplna/zúplna, z úzka, z večera/zvečera, z víry, zvrchu, z vysoka/zvysoka, z(e) zadu/zzadu*.

Výraz *zejména* se v jazyce Komenského uplatňuje trojím způsobem. Původ má ve stč. *zejmene* odvozeném od *n*-kmenového *jmě* (*jméno*), v genitivu *jmene* (srov. SESJČ 1978: 518). Ve svém etymologickém významu, tedy ,jménem, podle jména, jmenovitě‘, je Komenským užito v následujících kontextech:

(136) *on všechny zejména zná* DS 104,39, RW;

(137) *stavu panského osob 17 ... zejména se podepsalo* O 316,2, RW;

(138) *Její Milost královna Moudrost, znamenajíc, jak skrze mnohé potutedlné vloudilé cizozemce mnozí neřádivé vůbec průchod mají, tou příčinou ti, kdož toho původové býti shledáni jsou, že se z obce celého království na věčnost vypovídají, zejména Obžerství, Lakota, Lichva, Chlipnost etc.* KomLab 145, dia v6.

Podobným způsobem se ve střední češtině *zejména* uplatňuje i u dalších autorů. Někdy se užívání tohoto adverbia v etymologickém významu jeví jako nadbytečné. Jedná se o kontexty, v nichž se vyskytuje společně se slovesem *jmenovat*, např.:

(139) *člověka vydání neb čeledína ktož by poslal k tomu, má jej zejména jmenovati* ArchČ XIX 490, LD;

(140) *Ti svědkové ... v svém svědomí se nesrovnávají, aniž také ji Duru zejména nejmenují* TeigeMíst I 399, LD;

(141) *tak bedlivý pozor na své vojsko měl [Cýrus], že i své vojáky na větším díle zejména jmenovati uměl* XenKýr 286, LD.

Ve spojení s jinými slovesy se už nejeví jako nadbytečné, např. *doložit, podepisovat se, uvést, zapsat, znát* aj. *zejména*.

V přeneseném významu, jež lze parafrázovat výrazy ,výslovně, přesně, podrobně‘, je *zejména* v jazyce Komenského doloženo např. v těchto kontextech:

⁶⁷ Vlivem bývalých *u*-kmenů *bliz, mlád* a *čěl* se k adverbiím *za mladu, z mládu* dostala ustrnulá genitivní koncovka *-u*. Analogicky se táž ustrnulá koncovka objevuje u dalších adverbií (*znovu, za živu*).

- (142) *Kdy pak a kterého času zpěvové do shromáždění církevních k užívání při božích službách uvedeni jsou? Není **zejména** napsáno... KomKancS 49, LD;*
- (143) *když sem viděl, že se tu jen tělem a tělu pracuje, ještě by člověk, přednější věc v sobě máje, duši, tu nejpředněji v práci zavoditi, té zisků nejpředněji hledati měl. Jednu věc **zejména** připomenouti se vidí, jak mi se mezi formany po zemi a mezi plavci na moři vedlo KomLab 40, dia v6.*

A představme si také třetí užití. Už u Komenského se *zejména* objevuje ve funkci, v níž je nejběžnější v jazyce současném (ve významech ‚jménem‘ a ‚výslovně‘ je dnes archaické). Následující doklady prezentují užití *zejména* s funkcí vytýkací částice (s významem ‚především, zvláště‘):

- (144) *trefovati se všecko bude dobře. **Zejména** ty, dcerko milá K 14,26, RW;*
- (145) *Někteří stínu dodávají: **zejména** lípa DJO 8,23, RW;*
- (146) *co jsem koli po předcích svých byla zdédila a přes těžké a nesnadné časy přechovala ... to všecko tobě zcela odkazuji a oddávám. **Zejména** napřed milost k pravdě boží čisté KomKšaft 27, dia v6.*

V korpusu syn v4 je výraz *zejména* ve všech dokladech (je jich téměř 1 milion) označován důsledně jako částice. SSČ hodnotí *zejména* jako částici zdůrazňovací, ovšem ještě SSJČ je má za příslovce, v této slovnědruhově platnosti je označuje za „poněkud knižní“.

Adverbium *z nízka/znízka* se v našich zdrojích střední češtiny vyskytuje zpravidla s významem ‚hluboce‘. Nejčastější je v kolokaci se slovesem *poklonit se*, příp. *klanět se*. RW v jazyce Komenského nezachycuje univerbizovanou variantu *znízka*, uvedena je pouze varianta neuniverbizovaná, srov.:

- (147) *kázal mi se **z nízka** pokloniti LS 282,19, RW.*

V současné češtině je *z nízka* ve významu ‚hluboce‘ zastaralé, užíval je tak ale ještě i Jirásek, srov.:

- (148) *Všichni se kněžně [Libuši] **z nízka** poklonili JirPov 40, dia v6.*

6.3 Dativ:

k duhu, k hříchu ‚naneštěstí, bohužel‘, *k myslí, k posledku* ‚nakonec‘, *k posmišku, k smíchu, k spodku, k strachu, ku podivu/kupodivu, k večerou/k večeru, k víře, k vůli/kvůli*.

6.4 Akuzativ

6.4.1 Akuzativ s předložkou *na*:

na běh, na bezpečno, na bílo ‚na pohled, na oko‘,⁶⁸ *na čas, na drobno, na harc, na holo, na chvílku, na jevo, na jisto* ‚trvale‘, *na konec/nakonec, na kratičko, na krátko/nakrátko, na kříž* ‚křížem, napříč, přes sebe‘, *na kvap/nakvap* ‚narychlo, spěšně‘, *na levo/nalevo, na maličko, na málo, na míru, na nejisto, na noc* ‚v noci‘, *na obec, na obrat* ‚ihned, obratem‘, *na obrátku* ‚rychle‘, *na odbyt* ‚odbytě, špatně, ledabyle‘, *na odivu/naodivu* ‚před očima‘, *na odpor/naodpor* ‚v rozporu‘, též ‚naopak, obráceně‘, *na oko, na opak/naopak, na paměť* ‚nazpaměť‘, *na počet, na pohled, na pohledění, na polo/napolo/na poly/napoly* ‚z poloviny‘, též ‚napůl, na dva díly‘, *na posměch, na pospěch* ‚narychlo‘, *na pravo/napravo, na prázdno/naprázdno* ‚marně, zbytečně‘, *na prosto/naprosto, na přeskáčku, na ráno* ‚k ránu‘, *na ruby/naruby*,⁶⁹ *na různu/narůzno* ‚rozdílně, různým směrem‘, *na řád/nařad/nařád* ‚napořád, stále‘, *na spěch/naspěch, na spolek* ‚společně‘, *na staro* ‚ve stáří‘, *na stranu, na šrot* ‚na odbyt, ledabyle, povrchně‘, *na ujmu/na újmu* ‚na úkor‘, *na ukradku* ‚tajně‘, *na tuhou* ‚o krk‘, *na tvrdo, na váhu, na věky, na věky věkův, na vlas, na vrch, na vrub, na výbor* ‚výborně‘, *na vysoko, na vzdor/u/y/navzdoru/navzdory/na vzdůru/na vzdůrky, na vznak/na znak/naznak, na zbyt/nazbyt* ‚přebytečně, nadměrně, úplně‘, *na zdař* ‚nahodile, bez ladu a skladu‘, *na zmar* ‚vniveč‘; *na dyl* ‚na délku‘, *na šíř* ‚na šířku, do šířky‘, *na tloušť, na výš* ‚na výšku, do výšky‘.

6.4.2 Akuzativ s předložkami *v, ve*:

v čas/včas, vděk ‚vhod‘, *vesměs, ve spolek/vespolek, v hod/vhod, v hromadu/v hromady, v chvat, v (tu) chvíli, v kolo* ‚dokola‘, *v míru, v oči/voči, v odpory, v smíchy, v stranu* ‚stranou‘, *vstříc, v šanc/všanc* ‚v sázku, v nebezpečí, v ohrožení, na pospas‘, *u/v večer, vůbec/vubec, vůči/vuči* ‚do očí, veřejně‘, *vůkol, v závod, v zmary*.

Podobně jako u Komenského také ještě v barokním textu z počátku 18. století lze najít doklad výrazu *vůči* v původním významu adverbiálním:

⁶⁸ Stč. sloveso *biliti se* znamenalo přetvařovat se (srov. ŠimekSlov), ve významu něco předstírat (etwas vorschützen) zmiňuje sloveso *biliti* také RW.

⁶⁹ *Rub* je vnitřní strana (obrátit *na ruby*), opakem *lice*. Původně asi označovalo spodní stranu kůže, tu stranu, kde byla kůže odřezána, odrubána od těla (Machek 1977: 522). U Komenského adverbium většinou nabývá význam přenesený, srov. např. *nyní čas raditi, když se všecko na ruby obrací* ‚když je vše špatně‘ DOP 73,11, RW.

- (149) *tu počne proti nám se nadírat a křičet ten pekelný biřic ... a vypleští nám vůči všechny věci, který jsme zpáchali* NitschPost 13, LD.

6.4.3 Ostatní akuzativy:

*nad míru/nadmíru, opravdu,*⁷⁰ *po (tu) chvíli, pořád, pro jméno, přes moc ,nuceně‘, přes vůli, zapotřebí, za roveň/zaroveň/zároveň, za vlas, za zejtrí; zdělí/zdýlí < stč. vzdéli ,na délku‘, z hůru/zhůru/vzhůru/vzhuru/vzůru, zšíří < stč. vzšíří, zšíří ,na šířku‘, ztíží/ztíží ,na váhu, o váze‘, stloušti/ztlouští < stč. vztlúšči, ztlúšči ,o tloušťce‘, zvýší < stč. zvýši ,na výšku‘; drobet, chvílku ,na chvíli‘, málo/o málo/na málo, mnoho/mnohot‘, trochu, trošku, trošičku, truc.*

Zřetelová adverbia *zdělí/zdýlí, zšíří, ztíží/ztíží, stloušti/ztlouští* a *zvýší* slouží Komenskému výhradně k udávání rozměru, srov.:

- (150) *Náprsník ... čtverhranný, pídi zšíří a pídi zdělí ... z hedbáví trojího* SKD II 132,4, RW;
(151) *jeden oud pídi, druhý sáhy zdýlí; jeden prstu, druhý sudu ztlouští. Sumou, potvorně všecko* KomLab 87, dia v6;
(152) *kopí maje stloušti vratidla tkadlcovského* M 178,18, RW;
(153) *prut zlatý 50 lotů ztíží* M 141,40, RW;
(154) *vyňav náušnici zlatou, ztíží půl lotu* M 37,27, RW;
(155) *udělal ... obraz ... 60 loktů zvýší* M 483,10, RW.

Ačkoliv slovnědruhově náleží tyto výrazy zpravidla k adverbium, v SSSJČ je výraz *zdělí* řazen rovněž mezi předložky (s významem ‚podél‘), doklad ve slovníku pochází z jazyka J. K. Tyla, srov.:

- (156) *zdělí dvou stěn stály skříně* SSSJČ.

Prepozicionalizaci podléhá také původní adverbium *zvíci* (s pův. významem ‚co do velikosti‘), výraz zaznamenávající podobný formální vývoj jako výrazy předchozí. Spřežkové výrazy tohoto typu vznikaly spojením původní předložky *vz-* (do dnešní češtiny se zachovala jen jako předpona: *vzletět, vznést se*) se substantivem ve 4. pádě, substantiva byla ženského rodu, řadila se většinou k *ja*-kmenové deklinaci (srov. P. Hauser 1998: 97n).

⁷⁰ Vzniklé z *ó, pravdu máš* (srov. Machek 1997: 481).

Existence lexikálních variant s kvantitou na konci je ovlivněna písarským a tiskařským územ vládnoucím v 16. století, kdy bylo koncové *-i* zaznamenáváno grafěmem *-j* aniž by tím byla zároveň označována vokalická kvantita, jak vysvětluje A. M. Černá (2010:11). Vidíme, že i u Komenského převažují varianty s koncovými délkami, naproti tomu krátké varianty nacházejí své místo jednak ve starších vývojových fázích jazyka, jednak v současné češtině.

Většinu z těchto slov považuje SSJČ za výrazy knižní až zastaralé, v SSČ nejsou k nalezení vůbec, přesto je užívání *zděli*, *zšíři*, *ztloušti*, *zvyši* doloženo i v jazyce současném (srov. syn v4).

6.5 Lokál

6.5.1 Lokál s předložkou *na*:

na díle/nadíle ‚částečně‘, *nadlouze* ‚dlouho, natrvalo‘, *nahoře*, *na hotově/nahotově* ‚pohotově, hotovo, připraveno‘, *na jevě* ‚zjevně, všem na očích‘, *na krátce/nakrátce* ‚krátce‘, též ‚zkrátka‘, *na mále* ‚málo‘, *na maličku*, *na místě* ‚okamžitě‘, *na odporu*, *na poskoku* ‚pohotově‘, *na pozoru/napozoru*, *na ráně*, *na rozmysle*, *na rozpacích*, *na schvál/naschvál/naschvále*⁷¹ ‚vědomě, úmyslně‘, *na úsvitě/na usvitě* ‚za úsvitu‘, *na vahách* ‚nejistě, kolísavě, nerozhodně‘, *na vrchu*, *na živě* ‚na živu‘.

Adverbium *na mále* můžeme u Komenského doložit s významem ‚málo‘:

(157) *Jižť jest času na mále* DP 316,19, RW;

přeneseným významem ‚krátce‘ se však vyznačovalo už ve staročeštině, srov.:

(158) *Co to jest, ješto nám die: Namále, a neuzříte mne, a opět namále, uzříte mě, a jdu k uotci?* ŽivKrist 92b, dia v6.

V nové češtině zůstává prvotní význam ‚málo‘ stále zachován, objevuje se většinou v souvislosti s udáváním množství času, podobně jako v dokladu z jazyka Komenského.

Mnohem frekventovaněji se dnes výraz vyskytuje ve spojení *mít namále*, tj. ‚být ve velkém ohrožení‘. Zde se jeho význam natolik vzdaluje původnímu, že nemůže fungovat samostatně, významu nabývá pouze jako součást frazému. Přesto je v SSJČ a v SSČ i v této funkci stále považován za příslovce, naproti tomu Fr. Čermák už jej řadí mezi tzv. slova monokolokabilní („jednospojitelná“, viz k tomu jeho studii z r. 2014).

⁷¹ Pochází z *vz-chválu* ‚ne pro chválu‘, dále odvozeno novou předponou *na-*, tedy *navzchvále* a již stč. znamená ‚úmyslně‘, nč. dokonce ‚navzdory, na zlost‘ (SESJČ 1978: 330, ESJČ 1997: 210). *Na-* se zde pojí s lokálem (GbSlov).

Slovníky dále uvádějí výraz jen v pravopise *namále*, avšak korpus dokládá také úzus varianty *mít na mále*, např.:

(159) *I když se jednou spálil a měl na mále, hory ho pořád lákají syn v4.*

6.5.2 Lokál s předložkou *po*:

po apoštolsku, po čase, po dětinsku, po hlavě, po hostinu/pohostinu (býti) ‚jako host‘, po hotově/pohotově, po hromadách, po hřichu/pohřichu ‚bohužel, naneštěstí‘, po knížetsku, po koutech, po královsku, po kristovsku, po křesťansku, po kusu, po lidsku, pomalu/pomálu, po maličku ‚postupně‘, pomaličku ‚postupně‘, též ‚mírně‘, též ‚volně‘, po městsku, po místech ‚místy‘, po pansku, po různu/porůznu, pořídku ‚zřídka‘, po stupních ‚postupně‘, po světsku, potichu, po tmě/potmě, po vášni, po vrchu/povrchu ‚nahore, na povrchu, na vrchu‘, po vůli, po zadu/pozadu, pozejtří, poznenáhlu ‚pomalu, postupně‘, po zvůli, po židovsku.

6.5.3 Lokál s předložkami *v, ve*:

v brzce/vbrzce ‚brzy‘, v cele, v (té) době, ve jménu, ve mnoze, ve tmách, v horku, v hromadě ‚pohromadě‘, v jitře ‚ráno, zítra‘, v kole, v mále, v náhle, v nově/vnově ‚nově, nedávno‘, též ‚znovu‘, v okolku ‚přibližně, kolem‘, v pravdě/vpravdě ‚vskutku, opravdu, skutečně‘,⁷² v půli, v skrytě ‚tajně, ukrytě‘, vskutku, v soukromí, v teple, v těsně ‚v úzkých‘, též ‚na těsném místě‘, v úzku, v zadu/v zádu/vzadu/vzádu, v zimě, v živě ‚za živa‘.

6.5.4 Ostatní lokály:

latině ‚latinsky, v latině‘ (vzniklo k lat. latine, srov. ESSČ a GbSlov), oblízce ‚nablízku‘ (již StčS), o polednách, o poledni, zadu/zádu.⁷³

6.6 Instrumentál:

časem, dnem i nocí/dnem nocí, fukem ‚rychle‘, hlasem ‚nahlas, hlasitě‘, houfem ‚hromadně‘, kolem, krokem ‚pomalu‘, lícem, místem, mnohém/mnohemí, náhodou/náhodú, oborem, obyčejem ‚obyčejně‘, omatem ‚jako poslepu, nazdařbůh‘, ouhrnkem/úhrnkem ‚celkově‘, podtaji⁷⁴ ‚tajně‘, pod způsobou, pořádkem ‚pořádně‘,

⁷² Podrobněji o užitích adverbia *v pravdě/vpravdě* viz s. 126n v následující kapitole.

⁷³ Tato podoba vznikla zjednodušením stč. předpon *vz-*, *sz-* *zz-* (srov. M. Homolková v ESSČ).

⁷⁴ Vzniklé z *po taji* (srov. Rusínová 1984: 83, též *podtaji* v StčS).

právem, prostředem ‚uprostřed‘, *před časem* ‚včas‘, *předčasem* ‚předčasně‘, *přede dnem, před včirem, přibízkou/přiblízkou, příčinou, příčkem, s gruntem* ‚dokonale‘, *skokem* ‚rychle‘, *s rozmyslem* ‚na pováženou‘, *stěží, sum(m)ou* ‚úhrnem, zkrátka, stručně řečeno‘, *štychem* ‚spěšně‘, *trefuňkem* ‚nešťastnou náhodou‘, *vrchem i spodkem, vrstvou* ‚střídavě‘, *zimou, žádnou měrou* ‚nijak‘; *duplem* ‚dvojnásobně‘, *oblem*.

Výraz *oborem* bereme v úvahu, protože StčS je dokládá ve funkci adverbia s významy ‚jako celek, obecně‘, též ‚hromadně‘ množstvím příkladů, ve staročeštině jej mezi adverbia řadí také Rusínová (1984: 35), v našich dokladech se ovšem jako adverbium nejeví. V jazyce Komenského náleží k substantivům, srov.:

(160) *král ... na trůnu sedí ..., dvořanů pak oborem* ‚houfem, davem, tj. velkým množstvím‘ *otočený* DJO 57,16, RW.

V slovnědruhové platnosti adverbia lze výraz *oborem* dohledat v LD v jiných dílech. Nejčastěji se vyskytuje ve významu ‚hromadně, houfně‘, např.:

(161) *k svátosti křtu všichni oborem* běží AktaBratr III 266b, LD;

(162) *to [uzdravení nemocných] když jest uslyšáno a daleko i široce zhusta rozneseno, oborem se k němu lidé ze Syrí a z Ejiptu valili* HrubýOtc 61a2, LD;

(163) *praví [Bratří], že tehdaž církev svatá svedena jest, kdyžto lid obecní světa oborem v církev všel skrze křest* ŠturmRoz 165, LD.

Zastaralá a dnes již neužívaná jsou adverbia *přibízkou/přiblízkou* a *příčkem*. Adverbium *přibízkou/přiblízkou* se vyznačuje významem, v němž jej lze v současnosti nahradit množstvím synonymních výrazů, a to např. ‚příležitostně, letmo, namátkou, přibíhaje a zase odbíhaje, po chvilkách, mimochodem, s přestávkami, nesouvisle, jen zběžně, neúplně, bez uspořádání‘. Ilustrujme tento stav též kontextem:

(164) *kněží se nacházeli, kteří jak živi biblí nepřečtli, leč po kusích, přibízkou a na přeskáčku* H 203,25, RW;

(165) *kázání ... rozdrobené ... jako mnoho otázek, když se jen z jedné na druhou skáče, a žádné leč jalově, jako přiblízkou neodpraví* SKD I 70,2, RW.

Varianta *přiblízkou* je kontextem (165) uvedena pouze v RW, ostatní zdroje evidují jenom *přibízkou*, a to dokonce i v témž dokladu z Komenského.

Příčkem znamená ‚napříč‘, v kombinaci s dalším adverbiem *na kříž (příčkem a na kříž)* lze význam celého spojení vyjádřit opisem ‚křížem krážem‘, srov. doklady:

(166) *kdež se příčkem jedno přes druhé klade* SKD II 220,28, RW;

(167) *Celý ten ryňk ... pln byl ... kamení a kládí, přičkem a na kříž lecjaks ležícího* LS 202,26, RW.

Jako substantivum lze dohledat *příček* v JgSlov III, Jungmann jej uvádí s odkazem na Rosu pod heslem *příč* (1837: 547).

Adverbia *duplem* a *oblem* přiřazujeme k této skupině z důvodu přítomnosti ustrnulého formantu *-em*, ačkoliv jejich základy nemají substantivní původ. Základ adverbium *duplem* je v německém *doppelt* (dvojnásobný, dvakrát).⁷⁵

Adverbium *oblem* má souvislost se stč. adverbium *oblo* utvořeném od adjektiva *oblý*. I. Němec vysvětluje, že forma adverbium *oblem* je ustrnulý, deformovaný přežitek užití výrazů *oblý*, *oblo*. Do současné spisovné češtiny se *oblem* nedochovalo, přežívá pouze v některých nářečích (1974: 73), Němec s odkazem na Trávníčka dále uvádí, že jde o analogii tvoření podle *honem*, *horem* apod.

Primární význam adverbií *oblo*, *oblem* byl ‚hltavě‘ (jíst/polykat sousta vcelku, najednou, nerozkousaná). Z Komenského díla máme doloženo *oblem* ve významu přeneseném – *oblem požírat syllaby*, tj. polykat slova, slabiky ‚bez jasné, zřetelné artikulace‘, srov.:

(168) *když se dlouhé syllaby ... oblem požírati ... musejí* DP 65,8, RW.

6.7 Ostatní desubstantivní adverbia:

biledně ‚za bílého dne‘, *na zdařbůh/nazdařbůh*; *darmo*, *nedarmo* ‚ne bez příčiny‘; *dnes*, *letos*, *soukromí* ‚v soukromí, soukromě‘; *dole*, *dolů/dolu*, *doma*, *domů/domu*.⁷⁶

Adverbium *biledně* (stč. *bielodně* od *den bielý*, *biel den* – *den jasný* v protikladu k noci, srov. GbSlov) se u Komenského, jak dokládá RW, uplatňuje s významem ‚za jasného denního světla, za bílého dne‘, srov.:

(169) *svíc biledně užíval* R 54,25, RW.

V témž významu je *biledně* doloženo rovněž v LD, jako protiklad adverbium *nočně* je užíváno i dalšími autory, např.:

⁷⁵ Obecný výraz „tupl“ (dvojitý) zaznamenává SESJČ, kde se píše, že německé *doppel* pochází z latinského *duplus*, to pak z *duo* (1978: 494).

⁷⁶ Adverbium *dnes* vzniklo z *дньс*, tj. spřežky z akuzativu *днь съ* (den tento), podobně *letos* (ve staroslověnštině *létosъ*) bylo utvořeno z *lěto se*, tedy rok tento (srov. GbSlov). Adverbia *dole* a *doma* řadí Rusínová (1984) mezi lokály. Podle GbSlov pocházejí z bývalých lokálů **dolovъ* a *domovъ* také stč. tvary *dolón*, *domón*. Dobrovský v *Ausführliches Lehrgebäude* uvádí, že příslovce *dolů*, *doma*, *domů* jsou genitivu substantiv *důl*, *dům* (1809: 221).

- (170) *lidem krádežemi všelijakými nočně i **biledně** škodil* TrestDbrš 92, LD;
(171) [Kristus vstoupil na nebesa] *právě **biledně** o polednách* ZámrPost 265b, LD.

LD poskytuje ještě další doklady, jinde je *biledně* uplatněno v přeneseném významu ‚jasně, zjevně‘, např.:⁷⁷

- (172) *ale při vás skutkové a díla starých povah duchův nečistých světle a právě **biledně** se spatřují* ZámrPost 154b, LD;
(173) *jak se to všecko v odpovědi obsírněji roz- a vyloží, ano i **biledně** ukáže* KotvaKlam 85, LD;
(174) *z čehož **biledně** následuji, že do těchto kněh [kšaftovních] není všecko zapsáno* KořPam 359, LD.

Přeneseného významu nabývá adverbium také v dokladech, které ve svém slovníku prezentuje J. Gebauer. Slovník obsah adverbia parafrázuje výrazy ‚zjevně‘, ve smyslu ‚všem na očích‘ (pozn. aut.), ‚veřejně‘, srov.:

- (175) *jakož jest krávu **biledně** kaupil* (1610) GbSlov;
(176) *ten kup **bilednie** se dál* (1687) GbSlov.

Třebaže jsou doklady uvedeny v GbSlov, nelze tvrdit, že by se v tomto přeneseném významu adverbium uplatňovalo už ve staré češtině. Tato dvě excerpta pocházejí z knih archivů Kolínských, u nichž bývá uveden rok původu, jak Gebauer vysvětluje v seznamu zkratk. Pocházejí ze 17. století, tzn. z období češtiny střední.

V PSJČ i SSSJČ je *biledně* shodně považováno za zastaralé, SSČ je neuvádí vůbec. Jeho výskyt v současném jazyce je pouze sporadický, v přeneseném významu ‚jasně‘ jej zaznamenává jediný doklad v syn v4 a v témž významu jsme jej zaregistrovali v kartotéce NLA v dokladu z *Literárních novin* z roku 1958, srov.:

- (177) *Každý z nich **biledně** vidí, že tento list je falešný* syn v4;
(178) *Toto temperamentní skládání z roku 1560 tedy pro zakončení veselé, jak se sluší a patří. A také proto, aby se jasně a **biledně** ukázalo, že jest historie učitelkou života nejen veřejného, ale i soukromého* PSJČk.

Příslovce *biledně* bylo nahrazeno výrazem *nabiledni*. Podle SSČ jde o příslovce rovněž zastaralé, ale v současném jazyce má v porovnání s *biledně* výskyt mnohem výraznější (převládá především v textech publicistických, srov. syn v4 a také v nářeční mluvě nejstarší generace). Výraz *nabiledni* ovšem funguje v jazyce pouze jako složka

⁷⁷ S významem ‚zjevný, patrný, zračitý‘ lze dohledat adjektivum *bilední* (JgSlov I 1835: 123).

spojení *být nabíledni*, tj. ‚být jasný, zřejmý, samozřejmý‘. Jde o další z výrazů, jež Čermák považuje za monokolokabilní slova (srov. 2014).

Adverbium *darmo*, tvořené příponou *-mo*, se dnes užívá pouze ve významu ‚zbytečně, nadarmo‘, v jazyce Komenského se tento význam, srov.:

(179) *Pán těch věcí **darmo** nečiní* T IV 54,19, RW;

střídá i s původním, a sice ‚darem, zadarmo‘, např.:

(180) *aby chudí študenti **darmo** měli byt, stůl* D 434,7, RW;

(181) ***Darmo** jste vzali, **darmo** dejte!* H 239,7, RW.

Do souboru Komenského náležejí adverbia, jejichž další vývoj se ubírá buď cestou zániku (např. *bíledně* ‚za bílého dne‘, *přibížkou/přiblížkou* ‚nesouvisle‘, *stranně* ‚se sklonem někomu nadržovat‘), nebo ve srovnání s dnešní češtinou změnila význam (pro ilustraci takových adverbíí poslouží např. *částečně*, pův. ‚po částech, podrobně‘, v dnešním významu ‚zčásti, neúplně, trochu‘, nebo adverbium *nezbedně*, pův. ‚neodbytně, vytrvale, houževnatě‘, dnes ve významu ‚uličnicky, rozpustile‘), případně dochází k postupnému vyprazdňování významu a začasté i k přechodu do jiného slovního druhu (např. *zejména* s pův. významem ‚podle jména, jménem‘, v přeneseném významu ‚výslovně‘, ve funkci částice s významem ‚obzvlášť‘).

IV. ADVERBIA V DÍLECH DALŠÍCH BAROKNÍCH AUTORŮ

V této kapitole nejprve uvádíme přehled adverbii získaných sondami do několika děl barokní literatury. Do přehledu zařazujeme pouze adverbia deadjektivní a desubstantivní, mezi nimiž jsme vybírali adverbia k podrobnějším analýzám. Ty následují za přehledem. Ačkoliv je počet adverbii nižší, než v kapitole předchozí, nebylo možné přistoupit k analýze všech. Materiál zde výrazně doplňujeme doklady z *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* i z dalších elektronických zdrojů. Rozbory několika vybraných adverbii se vztahují na celou střední češtinu, jíž je jazyk barokní doby součástí.

1 Deadjektivní adverbia

1.1 Adverbia z desubstantivních adjektiv

1.1.1 Adverbia odvozená od desubstantivních adjektiv na *-ní/-ný*:

bezbožně, bezpečně, bídně, ctně, časně, dědičně, divně, drahně, duchovně, foremně, gruntovně, hlučně, hmotně, hojně, chvalitebně, jistotně, konečně, krásně, kunstovně, lacině/lacino, mírně, mizerně, nábožně, nádherně, násilně, nočně, notně, obyčejně, osobně, oustně, pobočně, pobožně, počestně, podivně/podivno, pohodlně/pohodlno, pokojně, polovičně, pořádně, postranně, pověrečně, povolně, právně, prostranně, radostně, rozličně, řádně, schválně, silně, skvostně, srdečně, statečně, summovně, svátostně, svobodně, škodně, šlechetně, tělesně, vážně, vděčně, věčně, věrně, veřejně, vhlídně, vítězně, volně, vtipně, zvučně, životně.

1.1.2 Adverbia odvozená od desubstantivních adjektiv na *-ivý, -livý, -avý, -itý, -atý, -ovatý*:

bláznivě, dobrotivě, lstivě, milostivě; pečlivě, spravedlivě, škodlivě/škodlivo; krvavě, laskavě, slzavě; znamenitě; bohatě; vrchovatě.

1.1.3 Adverbia odvozená od desubstantivních adjektiv na *-ský*:

hrdinsky, latinsky, mateřsky, německy, přátelsky, sousedsky, synovsky, vojensky.

1.2 Adverbia z dějových adjektiv

1.2.1 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na -ní/-ný

1.2.1.1 Adverbia odvozená od adjektiv z dějových substantiv na -ní/-ný:

bolestně/bolestno, bludně, dostatečně, důvěrně, hanebně, hřmotně, mocně, nákladně, nepochybně, obratně, ochotně, omylně, oukladně/ukladně, podstatně, pokorně, prosebně, prospěšně, příkladně, rozdílně, skutečně, slavně, snažně/snázně, spěšně, užitečně, vejtažně, vlastně, výborně, zázračně, zbrojně, zjevně, způsobně.

1.2.1.2 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na -ný:

běžně, budoucně, lahodně, nápodobně, následovně, obtížno, opatrně, ostatně, oulisně, patrně, podobně, poslušně, potupně, pozorně, příslušně, slušně, svorně, šetrně, tajně/tejně, udatně, ustavičně, utrpně, valně, vejmluvně, vejslovně, vlašno, vroucně, zahálečně.

1.2.2 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na -ivý, -avý, -livý:

hněvivě, chtivě, poctivě, pravdivě, přívětivě, uctivě, žádostivě, žalostivě; rouhavě; bázlivě, bedlivě, horlivě, opovážlivě, oučinnivě, oupěnlivě, starostlivě, trpělivě.

1.2.3 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na -itý:

důležitě, hbitě, hlasitě, náležitě, příležitostě.

1.2.4 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na -tedlný:

nenapravitedlně, nepohnutedlně, neukojitedlně, nevyhnutedlně, smrtedlně, spsitedlně, zřetedlně.

1.2.5 Adverbia odvozená od dějových adjektiv na -lý:

dokonale/dokonále, nenadále, neustále, ospale, předešle, směle, stále, uměle, zatvrzele, zběhle, zmužile.

1.2.6 Adverbia odvozená od adjektivizovaných přičestí:

bez prodleně ‚neprodleně‘, hubeně ‚málo, špatně‘, neprodleně, nepřestaně ‚bez přestání‘, poníženě, skroušeně, učeně, vymyšleně, zahanbeně; skrytě, ukrytě; vědomě, známo.

1.3 Adverbia ze složených adjektiv:

čtverhranně, dobrovolně, hodnověrně, jednomyslně, jednostejně, jednosvorně, každodenně, každoročně, křivolace, milosrdně, tvrdošijně, všetečně.

1.4 Adverbia z primárních adjektiv:

blízce/blízko, brzo/brzy, bujně, často, čerstvě, čistě, dalece/daleko, dlouho/dlouze, dobře/dobře, draze, hluboce/hluboko, hodně/hodno, hořko, hotově, hrubě, hustě, chytře, jadrně, jasně, jistě/jisto, krátce, lehce/lehky, levně, libě, libezně, marně, mdle, mile, moudře, náhle/náhlé, náramně, nedávno, nízce/nízko, ohavně, ouplně, pěkně, pevně, pilně, plně/plno, povlovně, právě/pravě, prudce, přímo, přísně, rovně, rozšafně, rychle, řídce/řídko, skoro/skůro, skoupě, skrovně, slabě, slepě, sprostě, stejně, střízlivě, subtilně, svatě, světle, široce, špatně, šťastně, štedře, temně, teskno, těžce/těžko, tiše, upřímně, upřímo, vesele, vysoce, vzáctně, zdravě, zle/zlé.

1.5 Adverbia ze sekundárních adjektiv:

brzíčko/brzyčko, lenivě, obšírně, příhodno, ukrutně, za hodně/zahodně.

1.6 Adverbia z deadverbiálních adjektiv:

daremně, obzvláště/obzvláště, opravdově, posledně, potajně, potomně, předně, přílišně, snadně/snadno, společně, sprostně.

1.7 Ostatní deadjektivní adverbia:

možná/možné/možně/možno/nemožná, ničemně, pěšky, prvotně, za časté/za často/za častý/začasté/začasto/začastý/začastej, za jisté/za jisto/zajisté/zajisté/zajisto.

2 Adverbia ze substantiv a jmenných tvarů adjektiv

2.1 Nominativ:

díl, div, dnes, místo, ráno, večer.

2.2 Genitiv

2.2.1 Genitiv s předložkou bez:

bezděk, bez mála ,téměř, skoro', bez ostrachu, bez pochyby, bez prodlení ,ihned', bez překážky, bez přítrže.

2.2.2 Genitiv s předložkami do, od:

do cela/docela, do dna ,úplně, zcela‘, do hromady/dohromady, dokolečka, dokona, dokonce, dokořán, do prostředka, do sucha; od dávna, od konce, od polu/odpolu ,z poloviny‘, od rána do večera, od spoda, od spodu, od starodávna.

2.2.3 Genitiv s předložkami s/z, za, ze:

spolu, s tenka, svrchu; za starodávna/zastarodávna, za živa, z cela, z daleka/zdaleka, z dlouha, ze jména/zejména, zejtra, zevnitřku, z hola, z hůru/z hůry, z husta/zhusta, zjevna, z krátka/zkrátka, z mláďi/z mláďí, z nenadáni, z nova/z novu/znova/znovu, z ohledu, zoumysla, zouplna, z potřeby, z poznenáhla, z prostředku, zprvopočátku, z příkladu, zrána, zřídka, z svrchu, z tenka, z ticha, z tlusta, z tuha, z vrchu.

2.3 Dativ:

k večeru, k víčerou, k vůli, ku konci, ku poctivosti, ku podivení, ku podivu, ku posledku, ku prospěchu, ku příkladu.

2.4 Akuzativ

2.4.1 Akuzativ s předložkou na:

na česko, na hlas, na horu, na hromadu, na jaro, na konec, nalevo, na noc, na oko, na opak/naopak, na památku, na podzim, napravo, naprosto, na překot, na ruby, na rychlo, na stranu ,stranou‘, na věčnost, na věčnosti, na věky/navěky, na věky věkův, na vrch, na znak, nazpátek, na způsob.

2.4.2 Ostatní akuzativy:

drobet, maličko, málo, mnoho/mnohoť, polo, trochu, zadu ,dozadu‘; na přes rok, nad míru, okolo, pořád, vesměs, ve spolek/vespolek, vůbec, vůkol, vzhuru/vzhůru, za času, záhy, za vděk, zároveň, zdýli.

2.5 Lokál

2.5.1 Lokál s předložkou na:

na blízce, na (větším) díle, na hoře/nahoře, na hotově, na krátce, na mále, napozoru, na překážce, naschvál, na straně ,stranou‘, na vrchu, na živě.

2.5.2 Lokál s předložkou po:

po apoštolsku, po česku, po hromadě, po hříchu/pohříchu, po katolicku, pokraji, po křesťansku, po latinsku, po lehkou, po malou/pomalou, po německu, ponenáhlu, po pohansku, pohotově, po poledni, po řídku, po sedlsku, po starodávnu, po straně, po svrchu, potichmo/potíchno, po tichu/po tíchu/potichu/potíchnu, pozadu, po zemi, poznovu.

2.5.3 Ostatní lokály:

o polednách, pro památku, při svršku, u večer/u večír, v brzce, v čas, vdole, v jaru, v jaře, vnítrku, v nově, v pravdě/vpravdě, v skutku/vskutku, v zimě, vejmenu.

2.6 Instrumentál:

časem, dílem, dnem i nocí, holdem, honem, houfem, kolem, místem, mnohem/mnohém, náhodou, ouprkem, skutkem, slovem, strachem, stranou, věkem; pod způsobou, s hněvy, s hurtem, s večerem.

2.7 Ostatní desubstantivní adverbia:

darmo, dole, dolu/dolů, doma, domu.

3 Významové posuny, vývoj a funkce vybraných adverbii

U pojednávaných adverbii respektujeme řazení podle předcházejících skupin, v rámci skupiny řadíme adverbia abecedně. Začínáme tedy adverbium *časně*, jež náleží do skupiny adverbii z desubstantivních adjektiv. Poslední analyzované adverbium *v pravdě/vpravdě* patří do skupiny adverbii vzniklých z ustrnulého lokálu substantiva.

3.1 Adverbium *časně*

Několika různými významy se v barokní, resp. střední češtině vyznačuje adverbium *časně*. Velké množství dokladů adverbia pochází z díla Kryštofa Fišera *Knihy hospodářské*, respektive z Barnerova překladu tohoto díla (1706).

Začneme ale od původu a prvotního významu adverbia. *Časně* konvertované z adjektiva *časný* má významový vztah k substantivu *čas*. Machek se domnívá, že praslovanské a staroslověnské *časъ* označovalo nejdříve běh času, jeho plynutí, ale

nebylo označením konkrétní „doby“. Toto tvrzení zdůvodňuje rčeními typu *čas utiká* aj., v nichž slovo *čas* není nikdy zaměňováno s *doba* (**doba utiká*). Zdá se tedy, že *časъ* bylo odvozeno od *časati*, tj. spěchat (1997: 95).

Při uspořádání jednotlivých významů přihlížíme k předpokládanému významovému vývoji adverbia ve staročeštině, jež nám předkládá ESSČ. Na prvním místě, a tedy jako primární, se zde uvádí význam ‚v časovém sledu, chronologicky‘. V našich zdrojích jsme doklad s tímto významem nezachytili.

Mnohokrát jsme se však setkali s významem dalším, a to ‚pozemsky‘, resp. podle ESSČ ‚v tomto (pozemském) čase, na tomto světě‘. V tomto významu se *časně* staví do protikladu k adverbium *věčně*, jak ostatně naznačuje většina našich dokladů, které pocházejí z náboženského jazyka, srov.:

(182) [moc boží] *trvající věčně, onano* [tj. moc světská] *časně* KancEvang 421, LD;

(183) *dej* [Kriste] ..., *ať tě milujem srdečně, chválíme časně i věčně* BožanKanc 343, LD;

(184) *My pak abychom se dobře měli, nám se všechno šťastně, jak časně, tak věčně vedlo, slovem abychom věčně nezahynuli, dlé svatého Pavla napomenutí pokračujme* WaldtChval 536.

ESSČ vyčleňuje zvlášť další význam ‚na čas, dočasně, pomíjivě‘, ve výčtu významů řadí tento až na poslední místo. Podle našeho názoru, alespoň tak se to jeví v barokním jazyce, mají významy ‚pozemsky‘ a ‚dočasně‘ k sobě velmi blízko. Srov. k tomu další doklady z jazyka náboženského:

(185) *zde* [na tomto světě] *časně mívají se dobře* [bezbožní], *ale věčně trápeni budou v pekle* BiblVácl 53, LD;

(186) *Lépeť jest zde časně otcovskou kázeň nesti a potom věčné radosti a slávy užívati, nežli zde časně bez kříže býti a potom věčně zahynouti* ŽalRod 50, dia v6.

V dokladu (185) interpretoval pořizovatel význam adverbia jako ‚dočasně‘, zde dochází k prostoupení obou významů (srov. během života na zemi, pozemského života, tedy dočasně, jen na krátký čas, se bezbožní mívají dobře). Podobný je i druhý doklad (srov. lépe je tady na zemi, tzn. jen na nějaký čas nést otcovskou kázeň, nežli být tu jen na chvíli bez kříže, ale věčně zahynout). V obou dokladech zřejmě napomáhá k posunu významu adverbia *časně* od ‚pozemsky‘ k ‚dočasně‘ také přítomnost dalšího adverbia *zde*, které je samo o sobě místním určením, tedy určením toho, že jde o pozemský život.

V jiných kontextech je adverbium *časně* zaměnitelné s adverbium *včas*. V takovém významu je adverbium početné zejména v *Knihách hospodářských*. První díl se věnuje

polnímu hospodaření. Hojnému výskytu adverbia s významem ‚včas‘ je text tematicky nakloněný, setkáváme se v něm se spoustou rad, co a kdy včas, zavčas udělat, aby hospodářství prospívalo, např.:

- (187) *do vláhy síti se musí [zrno pšeničné], aby časně se pučilo a hojněji i rychleji kořeny od sebe pustilo* FišHosp 18;
- (188) *Znamenej tuto, že rolí po strništi hrachovém, když si již hrách sklídl, má se hned zavorati a časně na něm žito zasít* FišHosp 22;
- (189) *V čas žní nečekej až by oves ouplně dozrál: lépe jest jej časně poraziti a sečený za několik také dní nechat ležeti, aby od rosy svlažen byl* FišHosp 27;
- (190) *Pakli koho nedbanlivého a zpozdilého v díle naleznou ... ať ho časně propustí, aby jiní také jeho zlým příkladem vzbuzení nezlenivěli* FišHosp 31.

Vedle definice ‚včas‘ lze tento význam formulovat také slovy ‚ve vhodný, pravý, náležitý čas‘. V ESSČ se všechny tyto opisy uvádějí v jedné linii a je pravda, že i v barokním jazyce je to ve většině případů totéž. Tak jako výše u Fišera i jinde, např.:

- (191) *nezaopatřivše sebe časně útočištěm* NH 74,21, RW;
- (192) *A byla by to jistě v skutek uvedla, kdyby se byl Bůh sám v to časně nevložil* TanChan 13–14.

Je však možné doložit i kontext, v nichž adverbia *časně* a *včas* zaměnitelná nejsou a analyzované adverbium nelze opsat jinak než ‚ve vhodný čas‘. Následující doklad pochází z poslední čtvrtiny 16. století, tedy z humanistického jazyka, srov.:

- (193) *hněvati se časně a s rozumem není sama z sebe zlá věc* RvačMas 116b, LD.

Také všechny ostatní významy adverbia *časně* si představíme především (třebaže ne výlučně) na Barnerově překladu díla *Knihy hospodářské*. Dalším z nich je význam ‚brzy‘, v němž se adverbium *časně* chová jako opak adverbia *pozdě*, tj. v pozdější, pokročilejší (nikoli nenáležité) době. Nelze tu tedy význam ‚brzy‘ zaměňovat s významem ‚včas‘. Dokonce v prvních dvou dokladech je adverbium *časně* užito k vyjádření negativního obsahu (brzy ve smyslu ‚předčasně‘, tj. nevhodně brzy), srov.:

- (194) *nebo tito podlé obyčeje nemyslíce, jak dlouho zima trvati bude, příliš časně je a mnohdykrát daremně za potravu ovcím dávají* FišHosp 26;
- (195) *Jestli se na jaropříliš časně děje, přijdou-li na to studení časové a půlnoční vítr, zimou ovce usmrceny bývají, pakli pozdě, případně-li na to náhle horko (jako se častěji přihází), horkem pod břímem vlny se trápí a mnoho vlny pozbývají* FišHosp 176, dia v6;

(196) *Jestli listí časně ze stromů sprchne, setí jarní podobně časně se začne, později, jestliže listí silně a déle stromů se držeti bude* FišHosp 300, dia v6.

Další odlišností od významu ‚čas‘ je to, že ve významu ‚brzy‘ se adverbium *časně* stupňuje. Komparativ pak, stejně jako u adverbia *brzy*, vyjadřuje obsah ‚dříve‘, je však tvořený zcela pravidelně, srov.:

(197) *a tato [pšenice] více mouky vydává: jiná červená, a ta později má se síti, bílá pak časněji* FišHosp 20;

(198) *Jestliže nehašené vápno přiloží se k kořenům aneb tito začastý vlažnou vodou zalívání budou, časněji ovoce třešně i višně vydávají* FišHosp 133, dia v6.

Vedle dokladů z *Knih hospodářských* zaznamenáváme v LD ojedinělý doklad komparativu v díle z roku 1572:

(199) *abychom ... jistou instructi nám v těch věcech velmi potřebnou, vedle kteréž my [konsistoř] se chovati a k tomu jiné kněžstvo též přidržeti miníme, tim časněji míti mohli* AktaBratr XII 119b, LD.

Vedle toho, že je adverbium *časně* obecným vyjádřením významu ‚brzy‘, slouží také jako konkrétní určení časné ranní doby, srov.:

(200) *Podle včerejšího napomenutí, časně ráno zase na to místo přijel Břetislav s biskupem pražským Severem HöffVint 26.*

Konečně, adverbium *časně* je v barokní češtině, resp. opět hlavně v Barnerově překladu Fišerova díla, užíváno jako označení pro začátek určitého časového úseku. Srov. např. *časně měsíce června* (203), tj. na začátku června, v prvních červnových dnech apod.:

(201) *musí však dotčené strniště časně na jaro býti podvoraný, aby snážeji shnilo* FišHosp 21;

(202) *Štika rodí časně měsíce března, kapr v máji a červnu* FišHosp 56;

(203) *Rojové ti nad jiné lepší jsou, kteří časně měsíce června vycházejí, pokudž ještě mnohé byliny kvetou* FišHosp 104.

3.2 Adverbium *konečně*

Už ve staré češtině disponovalo adverbium *konečně* až deseti významy a vedle toho fungovalo i jako stupňovací spojka či jistotní partikule, tvrdí to P. Nejedlý v hesle ESSČ. Přestože množství dokladů, jež máme k dispozici z LD a z dalších zdrojů, je malé, zajímavá zjištění může přinést i malá sonda do významů adverbia *konečně* naznačující jeho vývoj v češtině střední. Jako vodítko nám poslouží vývojová

linie a řazení významů a funkcí *konečně*, které podává Nejedlý v ESSČ. Ačkoliv, jak ve svém hesle připomíná, není možné od sebe spolehlivě rozlišit časové významy od významů způsobových, resp. měrových. Přihlížíme také k analýze užití a významů adverbia *konečně* J. Zubatého (1919: 225n).

Představme si tedy, významy a užití adverbia, v nichž je nabízí náš materiál ze střední češtiny. Nejprve *konečně* uplatňované ve výčtu, srov.:

(204) *budete mi svědkové netoliko v Jeruzolímě, ale také po všem Júdsku i Samaří a **konečně** až do končin země* BiblNámNZ A1, LD.

Na základě materiálu z LD lze předpokládat, že poměrně hojný byl výskyt adverbia ve významu, v němž už je současná čeština nezná, a sice ‚nejdéle, nejpozději‘, srov. např.:

(205) *aby zase na Zviekově byl v pondělí aneb v outery **konečně*** ArchČ XV 157, LD;

(206) *aby každý ten tak své mýto improvirovati dal **konečně** do Veliký noci nejprv příští* KamenSněm 287, LD;

(207) *kdo co spravedlivého koupeného míti bude a má [v lese], to aby sobě **konečně** do 4 neděl z lesa vyvézti ... dal* ArchČ XXIII 271, LD.

Adverbium *konečně* transponované z desubstantivního adjektiva *konečný* (< *konec*) je v našich dokladech relativně bohatě zastoupeno s významem ‚na konec, na závěr, ve výsledku‘:

(208) *... že ty věci k revisí a znovu přehlédnutí i spravedlivému rozeznání časem svým **konečně** přijdou, jist jsa* KomLab 201, dia v6;

(209) *A poznavše i toto, že skrze takové hnutí nebes ... také se **konečně** něco obzvláštního a prvé neslejchaného v tomto hanebném a již všelikou zlostí od země až do nebe naplněném světě zběhnouti a na nás ... přijíti ... musí* UrDvě A2a, dia v6;

(210) *Darius, otec Justův ... byl se poddal v službu Arakvovi a pro tu příčinu byl Nobunanga na něho velmi hněviv, ale pro Justa, syna jeho ... daroval mu život, však přísně ho trescíc vězením, a **konečně** pro téhož Justa učinil ho svobodného* HostObr K2b, dia v6;

(211) *pravidla nejprřednější, aby kdo mohl předzvědět, že **konečně** následovati bude ouroda aneb neouroda, berou se z stavu a povah čtyr ročních časů* FišHosp 252, dia v6.

Dále můžeme adverbium *konečně* uvést v kontextu, v němž vyjadřuje, že nastalo něco (dlouho) očekávaného, srov.:

(212) *víte, že král ... pán náš, jest již **konečně** v Prešpurce ArchČ VIII 173.*

A také ve významu, jež vyjadřují opisy ‚pevně, nadobro, s konečnou platností, definitivně‘, srov.:

(213) *s kterým [přítelem] tak býti a **konečně** trvati v tom [co bylo umluveno] **miníme** a **chceme** ArchČ XI 169, LD.*

Vyhraněnější a blíže specifikovaný je tento význam v dokladech následujících, v nichž lze adverbium substituovat výrazy ‚opravdu, vskutku, skutečně‘, srov.:

(214) *kterýž když jej [d'ábel Krista] na velikou výsost vzhůru na vrch chrámu v Jeruzalémě vynesl, radil mu, aby se doluov spustil, pro tu potřebu, aby poněvadž jest za syna božího vyhlášen, zjevně a zřetelně toho přede všemi dokázal, že jest jím **konečně** AktaBratr VII 114b, LD;*

(215) *nevím, je-li tak **konečně** ČernínKor 116, LD.*

Jiný význam, s nímž je možné adverbium *konečně* ve střední češtině doložit, je ‚zcela, úplně‘, srov.:

(216) *osvědčuji proti vám dnes, že **konečně** zahynete [lat. quod omnino dispereas] BiblKral 281a, LD.*

Podobně jako adverbium *dokonce* (níže) i *konečně* ve větě záporné nabývá významu ‚vůbec‘. Už ve střední češtině bychom jej mohli považovat za prostředek zdůraznění, srov.:

(217) *že my ti a takoví lidé **konečně** nejsme, za jakéž nás protivníci a žalobníci naši vyhlašují AktaBratr VII 44a, LD.*

Podle informace v Rosově *Thesauru* mělo adverbium *konečně* v autorově době význam ‚jistě, jistotně, zajisto‘ (RosaSlov II K 120a, LD). Přesvědčivé doklady adverbia s tímto významem však nemáme.

Význam záporné varianty adverbia (*nekonečně*) ve střední češtině popisuje Veleslavín slovy ‚nikoli s konečnou platností, nestále‘ (VelDict 2b1, LD). V takovém významu je *nekonečně* pravým opakem adverbia v dokladu (213). V jiném kontextu jej nabízí RW, v jazyce Komenského se vyskytuje s významem ‚bez omezení‘, srov.:

(218) *blesk záře té ... svítí ... **nekonečně** DP 212,12, RW.*

Adverbium *konečně* se v různých jazykových obdobích vždy jeví jako významově relativně bohaté. V některých významech už se v dnešním jazyce neužívá, např. v časovém ‚nejpozději‘. Naproti tomu je dnešní čeština využívá v jiných funkcích, např. jako modální částici s přípustkově omezovacím významem (srov. SSČ). S funkcí částice zmiňuje *konečně* už i J. Zubatý (1919: 229).

3.3 Adverbium *notně*

Výraznou významovou proměnu prodělalo adverbium *notně* (< *notný* < *nota*). Významový vývoj adjektiva *notný* i adverbia *notně* naznačuje už V. Ertl. Píše (1919: 140), že slovo *notný* původně vyjadřovalo význam ‚podle not‘, notné zpívání znamená tedy zpívání podle not, tj. náležitě a pořádně (s odkazem na Zubatého) a že tento primární význam adjektiva *notný*, respektive adverbia *notně*, zcela vymizel. Ve střední češtině je doložený v díle J. Blahoslava, srov.:

(219) *po notách dobře a velmi vlastně, a jako říkají notně zpívati se naučili* BlahMuz 35, LD.

Ertl též zmiňuje, že od rozšířeného významu ‚pořádný, náležitý‘ se významový vývoj adjektiva *notný* ubíral tímž směrem jako vývoj adjektiva *pořádný*, totiž poklesal k prostému označování kvantitativnosti (1919: 139, 140).

Od adjektiv přešly všechny významy i na adverbia. Jako prostředek vyjadřování kvantitativnosti fungovalo *notně* zcela běžně už v barokní češtině. Ve většině dokladů měrový význam adverbia převažuje, třebaže v některých z nich zůstává přidružená i představa náležitosti, patřičnosti, srov.:

(220) [žena Marta vyhrožuje manželovi:] *přisau, žeť by tě nohama pošlapala prchlivost má, a k tomu vezma notnou hůl anebo z plotu dobrý kůl, tak bych tě notně* ‚hodně‘ *zmlátila a nemotorně zdušila, že by se musil čert smáti* KocmDiv ed. 104, LD;

(221) *Léta 1047 ... císař vezma sobě za tovaryše kníže české, do království Uherského druhého roku vtrhl a Uhrův notně* ‚náležitě, patřičně, velice‘ *potrestal* PešProdr C1a, LD;

(222) *král, ač se poněkud hněval, že ho tak notně* ‚nárámně, velmi‘ *podvedla* ŠtajPost 885, LD;

(223) *Z sytosti ovsá řehtají koňové, my pak ovesným pivem notně* ‚dost, hodně‘ *opojení týž oučinek při sobě zkušujeme* FišHosp 27;

(224) *Začastý také napomenuti býti mají ovčáci, aby času dobře užívali, by ovce často skrze strniště proháněli a lepších pastev hleděli, neb tím způsobem stádo k budoucí zimě notně* ‚náležitě, pořádně, značně‘ *se posilní a tvrdší zimu, majíc sílu a zdraví, snáže vystojí beze škody vlny* FišHosp 171, dia v6;

(225) [marnotratní boháči] *notně* ‚hodně, moc‘, *o závod pili, žrali, hejřili, štveřili a hráli* DamPost II 734, LD.

3.4 Adverbium *vlastně*

Vlastně je adverbium deadjektivní. Jeho primární význam je motivovaný substantivem *vlast*. *Vlast* bylo původně vše to, čemu bylo vládnuto, odtud vychází i význam základového adjektiva – *vlastní* je to, co patří pod něčí vládu, k něčímu majetku (srov. Machek 1997: 693, podobně též SESJČ 1978: 509).

Ve významu, který má souvislost s vlastnictvím, se adverbium *vlastně* objevuje ve střední češtině v rozličných kontextech, a tudíž nelze tento význam zobecnit pouze jedním opisem. Konkrétní užití vychází ze spojení se slovesem, z tohoto spojení lze pak odvodit i konkrétní význam, např. *užívati vlastně*, tj. ‚jako vlastní majetek‘, *sobě vlastně osobiti*, tj. ‚učinit vlastním‘, *při někom vlastně zůstati*, tj. ‚zůstat v něčím vlastnictví‘ nebo *míti vlastně*, tj. ‚vlastnit‘ atd., srov.:

(226) *odkazují mlejn ... aby jeho užíval mocně, dědičně, vlastně* ArchČ XXVI 381, LD;

(227) *skrze dlouhé užívání sobě vlastně osobiti, za dědičné držeti* RešSlovA 2b, LD;

(228) *kromě svrškuov a nábytkuov ... kteréž při manželce mé vlastně zuostati mají* TeigeMíst I/1 384, LD;

(229) *nic zde svého vlastně nemáš, a pročez pak v světě pýcháš* ‚jsi pyšný‘, *svými hříchy Boha hněváš?* KonečKazat 340, LD.

Jinde se adverbium objevilo ve významu ‚upřímně, jako o vlastní‘:

(230) *nebo žádného [kromě Timotea] tak jednomyslného nemám, kterýž by tak vlastně [lat. sincera affectione] o vaše věci pečoval* BiblKral VI 378a, LD.

Podobný význam vyjadřuje i komparativ adverbia, srov.:

(231) *k němu [člověku stejné víry] se vlastněji mieti* AugustPře Z 3b, LD;

(232) *nebo i k cizím přívětivě se ukazovati měli, k svým však vlastněji* BiblKral 304a, LD.

V dalším dokladu se *vlastně* uplatňuje ve významu ‚zvlášť, obzvlášť, mimořádně‘, srov.:

(233) *vlastně prospěšné jest toto koření [sléz polní] proti červené nemoci* MattHerbHáj 114b, LD.

Je to doklad sice jen ojedinělý, nicméně o tomto významu adverbia *vlastně* se jednak hovoří už v MSS, jednak jej zmiňuje také Veleslavín (srov. VelSilva 1756, LD).

Bohatě jsou v našem materiálu ze střední češtiny zastoupeny doklady adverbia *vlastně* s významy ‚náležitě‘, resp. ‚přiměřeně, vhodně, řádně, případně‘, a ‚přesně‘, resp. ‚autenticky, věrně, výstižně‘. Primárně jde o dva různé významy, hovoříme o nich

však současně, protože z našich dokladů je zřejmé, že v některých konkrétních kontextech mohou být tyto dva významy zaměnitelné. To naznačují i jejich ekvivalenty, srov.:

- (234) *žádná kniha z jednoho jazyku v druhý tak dobře a vlastně* ‚přesně, výstižně‘
přeložena býti nemůže, jako ponejprv v jazyku svém sepsaná jest Šturmpol 44,
LD;
- (235) *ten [papoušek] slova francouzská a americká tak velmi vlastně* ‚přesně‘
vypovídal, že člověk nevidá ho, sotva by hlas jeho od lidského rozeznati mohl
CestLéry 169, LD;
- (236) *jak daleko bylo [město Naema] od Jeruzaléma, věděti vlastně* ‚přesně‘
nemohu CestSvat I 351, LD;
- (237) *do cizích, okolních neb dalekých zemí putování, kteréž vlastně* ‚věrně, případně,
výstižně‘ *takto D. Neugebaurus ... vypisuje* CestHar I ed. 23, LD;
- (238) *obrazy císařů, králů, knížat od nejlepších malířův vlastně* ‚náležitě, věrně‘
vymalované CestDon ed. 56, LD;
- (239) *kterýžto příchod [poslední Kristův] velmi vlastně* ‚autenticky‘ ... *vypisuje*
[apoštol v listě Soluňským] BudKorán 216, LD;
- (240) *obávaje se, že bych také všech slov J. M. O. vlastně* ‚přesně, náležitě‘
nespamatoval a snadno nětco pochybiti mohl ApologStav Mm2a, LD.

Také v těchto významech je adverbium *vlastně* stupňovatelné, srov.:

- (241) *jmenuje se dnešní den „obětováním Pána Krista“, a to nejvlastněji* ‚náležitě,
velmi vhodně, nejvhodněji‘ KapPost I 936, LD;
- (242) *Obrazu ... dokonalost ... v tom záleží, aby podobnost původu svého co*
nejvlastněji ‚nejvěrněji, nejpřesněji‘ *vyrážel* D 70,31 RW.

Z významu ‚přesně‘ odvozujeme význam další, a to ‚skutečně, ve skutečnosti‘, srov.:

- (243) *Augustin také svatý týmž způsobem o jménu víry svých knih čtenáře napomíná a*
učí, kterak v Písmích svatých mělo by jménu víry vlastně ‚přesně, ve skutečnosti‘
se rozuměti TřanKonf 70, dia v6;
- (244) *Ale znikna toho, nic předce nevím, co vlastně o tom stavu pověditi* KomLab 36,
dia v6;
- (245) *Poněvadž pak žížeň jest vlastně* ‚ve skutečnosti, přesněji řečeno‘ *chut' k pití, což*
jest to divného, jestli té chuti povolují FišHosp 153, dia v6.

Už v těchto dokladech z barokní češtiny a také dokladech následujících z díla de Waldtova se *vlastně* chová podobně jako v češtině současné, srov.:

- (246) *Nejosvícenější to jest titul královský, nejdůstojnější to jest titul kněžský! I co? Zdaž pak dnes kněz neb král bude svatbu míti? Nevěsta výsoce urozená; ten titul jest hraběcí, tak **vlastně** nevěsta býti musí hraběnka?* WaldtChval 168;
- (247) *na den svaté Anny, kteréžto jméno Anna zní tak mnoho co Gratia. Milost ... Anna **vlastně** začátek štěstí našeho* WaldtChval 454.

Zatímco SSJČ v případě *vlastně* hovoří ještě o příslovci, nahrazuje je ekvivalenty ‚ve skutečnosti, doopravdy, opravdu, skutečně, fakticky‘, podle SSČ se už jedná o částici modální s opravným významem, nebo významem výzvy k zpřesnění (v otázkách).⁷⁸

3.5 Adverbium *ostatně*

Podobně jako u většiny deadjektivních adverbii také u adverbia *ostatně* vycházejí jeho významy z významu jeho základového adjektiva (*ostatní* < *ostati*, *zůstati*). *Ostatní* (ve staré i střední češtině též *ostatný*) je to, co zbývá, zůstává jako zbytek, co je poslední, co je na konci, také to, co je další, resp. jiné než vše uvedené předtím (srov. StčS). Adverbium *ostatně* přisuzuje StčS ve staročeštině dvě funkce. První z nich je funkce okolnostního určení s významem ‚naposled, posledněkrát‘. Slovník jej prezentuje na dokladu z *Postily* Jana Rokycany:

- (248) *duše, kteráž tak nešťastně s tohoto světa sejde, ... když již **ostatně** pohledí na ten bídný svět* StčS.

Ve střední češtině jsme adverbium *ostatně* s tímto významem nenašli. Zajímavější je však to, že už StčS uvádí *ostatně* s funkcí částicovou ve významu ‚konečně‘. Zdá se tedy, že jako částice se *ostatně* začalo chovat poměrně brzy.

Začneme ale od významu, s nímž *ostatně* zastává funkci okolnostního určení, třebaže dokladů mnoho není. V barokní češtině se nám podařilo zaznamenat *ostatně* ve významu ‚jinak, dále‘, tj. ve zbytku věcí, co se týká ostatních, jiných, dalších věcí, srov.:

- (249) *Po této pak dobře vykonané práci pec se ze všech stran zavírá a poboční průdouch mokřými hadry se zacpává, dokavadž chleb vypečen nebude ... **Ostatně** máš ještě při té práci znamenati. Předně, že potřebí jest ...* FišHosp 413, dia v6;
- (250) *Však proto takový stupka, ačkoliv s jinými do kostela jde, mezi dveřmi neb blízko dveří zustane státi čekajíc jenom na konec, by honem zase z kostela mohl utecti co pes z prázdný a studený kuchyně. **Ostatně** celý tejden do kostela nenakoukne,*

⁷⁸ PSJČ a SSJČ zmiňují ještě jeden zastaralý význam adverbia *vlastně*, a sice ‚osobně‘ (*vlastně připravovaná medovina*). Na adverbium *vlastně* v takovém významu jsme však nikde v našem materiálu ze střední češtiny nenarazili.

všecky dni v samých hříších v lečemž jiným stráví, na jídlo a pití toliko myslí
WaldtChval 22.

Význam ‚jinak, dále‘ interpretujeme v baroku s pomocí LD také v kontextu z díla Damascena Marka:

(251) *mnozí ... dosti na tom se býti domnívají, když nějakého chudého do domu svého přijímají, **ostatně**, jak by jej v své (!) nemoci ošetřili, pomohli ..., non curant* [tj. už se nestarají, nezajímají, pozn. aut.] DamPost II 843, LD.

Funkci částice s významem ‚konečně, koneckonců‘ nabývá *ostatně* např. v tomto dokladu:

(252) *Na rozdílnou cenu piva má se pozor dáti. **Ostatně**, toť jest omylný obyčej, pánům a domácím jeho služebníkům jejich vlastní nápoj, kterýž z každé várky vypijí, v též ceně, v jakéž se v hospodách prodává, totiž sud čtyřvěderní nynějšího času v sedmi zlatých v počtech zapsati* FišHosp 374, dia v6.

V současném jazyce bychom pravděpodobně jen těžko hledali *ostatně* s funkcí okolnostního určení. Výrazně převažující je jeho výskyt ve funkci částice. Slovnědruhovou platnost (hovorového) adverbia mu ještě přisuzuje SSJČ, avšak SSČ jej hodnotí pouze jako modální částici s významem dotvrzování. Všechny doklady v syn v4 jsou označeny jako částice.

Výraz *ostatně* vůbec neregistruje RW v českém díle Komenského, objevuje se tu ale jiný, desubstantivní výraz *ostatek*, slovníkem označený za adverbium, v uvedeném kontextu však mající funkci částice (RW výraz vysvětluje něm. ekvivalenty *übrigens, endlich, schließlic*), srov.:

(253) ***ostatek**, kdož ... Písma ... povědom byl, sám rozeznati moci bude* R 60,13, RW.

3.6 Adverbium *patrně*

Patrně je deadjektivní adverbium utvořené transpozicí ze slovesného adjektiva *patrný* (< *patřiti*). Za jeho primární význam považujeme ten, v němž je adverbium užíváno nejčastěji. V barokní češtině plní funkci základního význam ‚zřetelně, jasně‘, např.:

(254) *já pak, nahlédaje také mezi ně pilně, **patrně** sem viděl, že ... nejtvrdší ... skořepina ... ještě byla celá* LS 232,14, RW;

(255) *takž sem mlčeti musil, **patrně** sic vida, že to potvorství jest* KomLabN 93, LD;

(256) *Rodičové a hosti **patrně** z takových řečí poznávali, že i Vitan chce křesťanem býti a nebo již křesťanem jest* HamHist 42;

(257) *kůra ... od shnilotiny déle dřevo zachovává, což také na živém dříví **patrně** se vidí* FišHosp 41;

(258) *Ačkoliv že tím zázrakem již **patrně** navrhoval, že jinde, nežli na tom místě nechce ctěn býti* HöffVint 86.

Adverbium *patrně* můžeme nahradit výrazy *zřetelně*, *zjevně* či *jasně*, jedná se o zaměnitelná synonyma (srov. např. *zřetelně jsem viděl*, *rodičové a hosti zjevně poznávali*, *na živém dříví jasně se vidí* apod.). Pokud ale *patrně* vyjadřuje dynamické okolnosti slovesa *vidět*, podobně jako v dokladech (254), (255) nebo (257), pak je nenáležitá náhrada výrazem *viditelně* (srov. **viditelně jsem viděl*; **viditelně sic vida*; **viditelně se vidí*), i když také v tomto případě bychom mohli uvažovat o synonymech.

Od všech ostatních se liší doklad pocházející z *Bible kralické*, srov.:

(259) *Nepřijdeť království Boží **patrně** ... Nebo ... království Boží jestiť mezi vámi* BiblKral VI 144b, L 17,20, LD.

Lexikální obsah základového deverbativního adjektiva *patrný*, jímž je motivováno adverbium *patrně* v dokladech (254)–(258), vyjádříme opisem – *patrný* je takový, na něhož lze patřit, zřetelný, můžeme ho zřít, jasný a viditelný, tj. takový, který je dobře vidět. Tentýž význam se přenáší z adjektiva na adverbium i v dokladu (259). Neznamená to však, že království Boží nebude *patrné*, právě naopak, *patrné* a *zjevné* bude, jen na něj nebudeme moci patřit očima, neuvidíme je (srov. *nepřijdeť království Boží viditelně*), ale zjeví se jinak, bude možné ho vnímat jiným způsobem – duševně (neboť je mezi námi).

Nepříznivého obsahu (tedy že království Boží skutečně nepřijde) by výpověď nabyla, pokud bychom změnili slovosled (srov. *patrně království Boží nepřijde*, tzn. – je to *patrné*, je to *zřetelné*, je to *evidentní*, je *jasné*, že nepřijde). Ještě další funkci získává *patrně*, pokud je na začátku věty oddělíme čárkou – *patrně, království Boží nepřijde*. V posledním kontextu se *patrně* neváže ke slovesu, není vyjádřením dynamické okolnosti, ale hodnotí obsah celé výpovědi – má funkci částice.⁷⁹

Následující doklad je zajímavý tím, že autor chtěl zřejmě posílit kontrast, a proto užil dvakrát stejné adverbium, ovšem každé pro vyjádření jiného významu, srov.:

⁷⁹ V angličtině jsou tato příslovce, respektive příslovečná určení, chápána jako tzv. **disjunkty** (ekvivalentní k tzv. příslovcím větným). Disjunkty, jejich funkcemi a postavením ve větě, také možnostem jejich překladu z angličtiny do češtiny (a naopak) se v průběhu 90. let minulého století hojně zabýval Milan Malinovský, srov. jeho práce z let 1990a, 1990b, 1991, 1992, 1996, 1997a, 1997b, 1997c nebo 1998.

(260) *dokonalý řeholník netoliko v věcech na oko a **patrně** dobrých, ctnostných a chvalitebných poslouchati má, ale i v jiných všech, které **patrně** a zjevně nejsou proti Velebnosti božské a jeho svatým přikázáním* KadlPokl 273, LD.

Souvětí interpretujeme takto: dokonalý řeholník má poslouchat nejen ve věcech, které se **jeví** dobré, ctnostné a chvalitebné (zdánlivě tak vypadají), ale i v těch, které nejsou proti Velebnosti božské, tudíž dobré, ctnostné a chvalitebné **zjevně** (opravdu, skutečně) jsou. V prvním případě je adverbium v kontextu celého souvětí užito ve významu ‚zdánlivě‘. Druhé *patrně* je opět nositelem významu základního ‚zřetelně, jasně‘. Fenomén týkající se užívání synonymních výrazů vedle sebe (*na oko – patrně, patrně – zjevně*), ba celých synonymických řad, se těšil u barokních autorů velké oblibě.

Užívání adverbia *patrně* ve významu ‚zřetelně, jasně‘ můžeme doložit i v současné češtině, ovšem v ČNK lze dohledat pouze komparativ či superlativ adverbia, srov. např.:

(261) *dokonce se zdálo, jako by se jí poněkud ulevilo. Ještě **patrněji** to bylo znát ve chvíli, kdy se rozhodla posadit syn* v4;

(262) *sledujme u Erbena ... **nejpatrněji** v Záhořově loži syn* v4.

Tvar *patrně* homonymní pro pozitiv příslovce je v psaných synchronních korpusech ČNK označován vždy jako částice.

V češtině středního období se nám podařilo zaznamenat ještě jiné pozoruhodné významy vycházející ze základního významu ‚zřetelně‘, a to ‚náznorně‘ (263)–(264) a ‚otevřeně‘ (265)–(266), srov.:

(263) *takť jest tuto Sirach velmi **patrně** vymaloval a jako před oči postavil tvého smířeného nepřítele* RešSir 109a, LD;

(264) *pátá tabule **patrně** a vlastně ukazuje, která království, země a města v třetím dílu světa, Africa, ležela a ještě leží* CestSvat 25, LD;

(265) *při zavírce ohlásil se před komisaři **patrně*** SkálaHistB 80, LD;

(266) *že jest se císař Ferdinand za dědice a nápadníka království českého a zemí přivtělených **patrně** vydával a vyhlašoval* SkálaHistB 135, LD.

Doklad (267) je ojedinělý, adverbium bychom mohli nahradit výrazy ‚na pozoru‘ či ‚opatrně‘ (srov. *před hříchem na pozoru se míti*):

(267) *jakož jest tedy potřebí všem lidem před hříchem **patrně** se míti* ZámrPost 346b, LD.

Další význam adverbia *patrně* nazýváme ‚znatelně‘ nebo ‚(velmi) mnoho‘. Od významu ‚zřetelně, jasně‘ se odlišuje především tím, že základové adjektivum *patrný* se

svým obsahem vzdaluje významu slovesa *patřit*. Význam adjektiva (značný, dost velký) je sekundární. Srov. doklady z humanistické (268) a barokní (269)–(270) češtiny:

- (268) *z sesamového semene dělá se olej, kterýž bolest **patrně** krotí* MattHerbVel 112a, LD;
- (269) *voda jako života zbavená rychle hnije, což čuch v pivovárkách **patrně** zkušuje* FišHosp 77;
- (270) *hrubě **patrně** kradl* [nepoctivý ,vladař‘] DamPost II 781, LD.

Jak už jsme naznačovali, v současné češtině je *patrně* považováno za částici (SSČ je popisuje jako částici modální s významem pravděpodobnosti), substituce je možná výrazy *asi, nejspíš, pravděpodobně, snad* apod. K posouvání od příslovčí k částicím však začalo docházet už dříve. Podívejme se na následující doklady ze střední češtiny, v nichž lze jen velmi obtížně stanovit, o který slovní druh jde, zda o příslovce nebo o částici, srov.:

- (271) *z nichž se **patrně** od každého pobožného a bedlivého čtenáře bude moci spatřiti Boží divné dílo v Jednotě PamBratr 1a, LD;*
- (272) *však vida že více cizích nežli svých ... se sběhlo, po nich se daleko pustiti nesměl, nebo **patrně** uznal, že by nic nezvítězil* HamHist 19.

Jakožto příslovce by se *patrně* v dokladu (271) vázalo ke slovesu *spatřit*, takové užití sice lze ze stylistického hlediska pokládat za nepravděpodobné (srov. *patrně spatřiti*), nicméně adverbialní platnost výrazu vyloučit nemůžeme. Ještě více neprůhledný je doklad (272). K zařazení ke slovnímu druhu nám nepomůže ani kontext, interpretace je tu totiž dvojí (srov. *neboť jasně a zřetelně uznal, že by nic nezvítězil x neboť asi, nejspíš uznal, že by nic nezvítězil*). Výraz *patrně* tu může být vyjádřením dynamické okolnosti slovesa, stejně tak může modifikovat význam výpovědi. Budeme tedy tyto doklady považovat za přechodné.

Podobně nesnadné je stanovení slovnědruhové platnosti *patrně* v dokladech z děl Herolda (273), Jiráska (274), Čapka Choda (275) či Klostermanna (276), tj. děl z 2. poloviny 19. století, srov.:

- (273) *Čepici měl hluboko do čela vtačenu, límec u kabátu vyhrnutý, **patrně** nechtěl, aby byl poznán* HerVerp 153, dia v6;
- (274) *potkaly na schodech Roubínkovu schovanku, která tam **patrně** na ně čekala* JirFil 312, dia v6;
- (275) *Žena ustupuje před ním, **patrně** bojí se, aby jí nenašel* ČapChPov 45, dia v6;

(276) *několikrát se zastavila, upírajíc oči do míhavé dáli, naslouchala chvíli a zase se dala do chůze. Očekávala **patrně**, že mladík se ještě rozmyslí* KlostŠum 45, dia v6.

U výrazu *patrně* považujeme za zajímavé srovnání s angličtinou. Jsme si vědomi toho, že některé překlady (z češtiny do angličtiny i naopak) mohou být nepřesné. Ovšem překlad, nikoli pouze jednotlivých slov, ale z jednoho jazykového kódu do jiného, nám umožňuje pozorovat, jakým způsobem překladatelé odpovídajícím výrazům rozumějí, jak vnímají jejich sémantiku.

Do angličtiny se *patrně* překládá několika způsoby. A naopak, také mnoho různých anglických obrátů je do češtiny překládáno pomocí výrazu *patrně*. Nejprve se podívejme na některé případy, v nichž má české *patrně* v konfrontaci s anglickým zněním funkci částice.⁸⁰ Hodně často se v anglickém textu objevuje výraz *probably* (pravděpodobně), např.:

(277) „*Tys **asi patrně** myslela, že když já jsem na cestách, že i ty můžeš též cestovat?*“
– *“You **probably** thought that, since I was on the road, that you could travel, too?”* IC v9;

(278) *What kind of place is this? It's **probably** some kind of hunting lodge for rich weirdos* – *Co je tohle za dům? **Patrně** lovecký zámeček pro bohaté cvoky* IC v9.

Podobným významem se v angličtině vyznačuje řada dalších výrazů, *probably* lze zaměňovat např. s výrazy *apparently* (zřejmě, podle všeho), *perhaps* (asi, možná, snad), *possibly*, *presumably* aj., srov.:

(279) ***Apparently** I lack some particular perversion which today's employer is seeking*
– *Postrádám **patrně** jistých zvrácených rysů, po nichž se dnešní zaměstnavatelé pídí* IC v9;

(280) *She was beginning to realize that her power was **perhaps** not so different from the powers of Indian fakirs* – *Začala si uvědomovat, že její síla se **patrně** příliš neliší od síly indických fakírů* IC v9.

Paralelu lze spatřovat u české částice *patrně* a anglického slovesa *seem* (it seems – zdá se, je zjevné, vypadá to), srov.:

(281) *Tatínek **patrně** objednával francouzskou kosmetiku rovnou z Paříže* – ***It seems** her father ordered her French cosmetics directly from Paris* IC v9;

⁸⁰ Doklady uvádíme vždy nejdřív v jazyce originálu, překlad následuje za pomlčkou.

(282) *"We think the Death Eaters will expect you to be on a broom," said Moody, who **seemed** to guess how Harry was feeling – „Smrtijedi budou podle našeho názoru počítat s tím, že poletíš na koštěti,“ vysvětloval Moody, který Harryho pocity **patrně** uhodl IC v9.*

Konečně, není výjimečné, že se v anglickém znění objevují tzv. modální slovesa,⁸¹ srov.:

(283) ***Patrně** dost vyjeveně jsem se podíval na Pinkavu – I **must** have looked at Pinkava in some astonishment IC v9;*

(284) *I think I **may** go mad – **Patrně** se z toho zblázním IC v9.*

Jako modální částice (a ekvivalent výrazů *asi, možná, snad*) vyjadřuje *patrně* předpoklady nebo domněnky. Přesvědčení o pravdivosti tvrzení může být však vyšší, podobně jako je to naznačeno v následujících dokladech. V anglických verzích výrazu *patrně* odpovídají výrazy *certainly* – jistě; *doubtless* – nepochybně, bez pochyby, rozhodně; *surely* – určitě, srov.:

(285) *Mr. Teal **certainly** had been busy rounding up clients – Pan Teal se **patrně** hodně snažil při shánění klientů IC v9;*

(286) ***Doubtless**, Monsieur Poirot, because they did not expect you to be on the train – **Patrně** proto, pane Poirote, že nepředpokládali, že budete přítomen ve vlaku IC v9;*

(287) ***Surely** he wouldn't dare to chuck stones at her – A ten by se **patrně** také neodvážil házet po ní kamením IC v9.*

Jiný případ je dokladem původního sekundárního významu ‚znatelně‘ (srov. *noticeably* – znatelně, nápadně):

(288) ***Patrně** mě zbavila zábran, zanedlouho jsem v příjemném útlumu zažívala, co meteorologové nazývají ‚klid v oku uragánu‘ – It **noticeably** lowered my defenses; soon I experienced, in my pleasantly muffled state, what meteorologists call the calm at the eye of the hurricane IC v9.*

Ačkoliv je *patrně* v současném jazyce pokládáno primárně za částici (srov. SSČ, též tagování v syn v4, kde jsou jako adverbia označeny pouze tvary komparativu a superlativu), v řadě kontextů musíme co do určení slovnědruhové platnosti výrazu

⁸¹ Centrálními modálními slovesy v angličtině jsou *can/could, may/might, shall/should, will/would* a *must* (viz Quirk et al. 1985: 135n).

váhat. Lexikální význam slova ani v dnešním jazyce zcela vyprázdňený není, na druhou stranu nemůžeme vyloučit jeho užití ve funkci částice v jazyce doby střední.⁸²

3.7 Adverbium *valně*

Z dějového adjektiva bylo utvořeno adverbium *valně* (< *valný* < *valiti*, *váleti*). Slovesa *valiti*, *váleti* znamenají jednak kutálet, zejména však hrnout vpřed veliké kvantum něčeho. Jestliže se jedná o velké množství, mohou být i expresivními zástupnými slovy za mnoho dalších (např. lašsky *uvalit' si kus chleba*). Odvozené kladné adjektivum *valný* vychází nejspíš z původního *nevalný*, tj. takový, který nejde velkým valem, nepočetný, ale i nevýznamný, chatrný (Machek 1997: 676). V SESJČ se uvádí adjektivum *nevalný* ve spojení se sukem – *nevalné sukno* je méně hodnotné, takové, jež nešlo dobře válet při valchování (1978: 334).

Z našeho materiálu vyplývá, že ve střední češtině bylo adverbium *valně* užíváno nejčastěji ve významu ‚hromadně, v houfu, ve velkém počtu‘, např.:

(289) *tak houfně a valně poletí, že slunce jako nějaký oblak zastíní* BiblKral IV 351a, LD;

(290) *všecken lid, muži, ženy, děti i ti nemocní valně běželi* CestDon ed. 124, LD.

Často také fungovalo jako adverbium označující vysokou míru ‚velice, hodně, velmi mnoho, tuze‘, srov. např.:

(291) *nápodobně jako některý bohatý král, synu svému čině svadbu [sic!], když by pozvaní přijíti nechtěli, na ně se valně hněvá* ZámrPost 471b, LD;

(292) *tak tůze a valně z těch slov vyjevající a hanějící děvky se skormoutila* [Sára] DamPost I 390, LD;

(293) *Druhá příčina byla, že se mnohé neuctivosti přitom z kalicha přijímání stávaly, když mnohý močhuba tak valně pil, až mu krev Páně dolů od huby po bradě tekla* WaldtChval 379.

O vyjádření vysoké intenzity jde i v dalším případě, zde se však dá význam adverbia ještě specifikovat opisy ‚mocně, silně, hlasitě‘, srov.:

(294) *Ráno když jsou se ho [sv. Bernarda] jeho kamarádi ptali, co by se mu o mordýřích a zlodějích v noci zdálo, když tak valně po třikráte volal: Mordýři! Mordýři jsou tu!* WaldtChval 564.

⁸² Nad dvěma protichůdnými významy synonym *patrně*, *zřejmě* v současném jazyce, z nichž ve vyjadřování jeden výrazně převažuje nad druhým, se zamýšlí také F. Štícha ve své knize *O nepřesnosti našeho vyjadřování* (srov. 2016: 43–45).

Prostřednictvím následujících dokladů chceme upozornit na specifické (pro současnou češtinu netypické) užívání adverbia ve střední češtině (ačkoliv případné doklady se nám podařilo zachytit zejména v *Chválořeči* Ondřeje de Waldta). *Valně* je zde opět uplatněno ve významu ‚hromadně‘, srov.:

(295) *Svatojosefinské lilium od hada d'ábla duše těžce skrze hřích uštknuté a jedem chlípnosti nakažené panickou svou praerogativou a mocí valně hojí a curiruje* WaldtChval 113.

(296) *metla vyhání děti z pekla ... zeměplazy a žížaly hříchův, též zlých náklonností od děti valně pudí a zahání* WaldtChval 114;

(297) *kdyby si ty majíc flaši dobrého vína pozval k sobě tvých milých přátel ... ale ... pacholci, děvečky, pohůnci a jacíkoliv lidé na ulici a chasa přiběhli by do světnice, kde hosti jsou, a honem by se zasedli za stůl a k tej flaši a do ní jeden po druhém zmužile nakoukal. I což bys medle na to řekl? Zdaž by si neuchopil hul neb karabáč a záda jim valně nevyprášil ...* WaldtChval 376.

Výše v dokladech (289) a (290) je hromadný či početný podmět, naproti tomu v dokladech (295)–(297) je velký počet označený předmětem věty, k němuž se adverbium *valně* vztahuje. Tak např. v dokladu (295) jsou *valně*, tj. ‚hromadně‘, hojeny duše, spojení *valně hojit* nevyjadřuje kvalitu hojení, ale význam hojit něco (duše) ve velkém počtu. Podobně v dokladu (296) není adverbium *valně* označením kvality puzení a zahánění, spojení *valně pudit* znamená, že jsou hřichy a zlé náklonnosti od dětí puzeny hromadně, houfně, tj. všechny. Stejně tak neoznačuje kvalitu děje ani adverbium v posledním dokladu (297), ačkoli by vliv současného jazyka mohl k takovému hodnocení svádět (srov. *valně vyprášit* – velmi, patřičně, dostatečně vyprášit?). Opět však zde jde vyprášení všech, tj. pacholků, děveček, pohůnků a všech ostatních.

Doklady, jež by ukazovaly adverbium *valně* ve střední češtině ještě v dalších významech, nemáme. Zajímavé je však poznamenání v Rosově slovníku. Rosa odvozuje adverbium *valně* od adjektiva *valný*, jež ve slovníku opisuje např. synonymy ‚hezký, švarný, vonaký, vzácný, významný, přední, znamenitý‘ či latinskými *egregius*, *praestans*. Substantivum *valnost* vysvětluje latinskými *potentia*, *praestantia*, tj. síla, dokonalost (RosaSlov IV 14b, LD).

Do současného jazyka se *valně* zachovalo v měrovém významu ‚značně, hodně‘, význam ‚hromadně‘ je v PSJČ i SSJČ označen jako zastaralý. V hovorové češtině je časté *valně* s významem ‚dobře, pořádně, uspokojivě‘, zpravidla se užívá ve spojení se záporem, např.:

(298) [Slavia] *ligu nezačala nijak valně* syn v4;

(299) *snaží se lidem pomáhat, být opravdu anděly spásy, leč ani toto posláni se jim nedaří valně* plnit syn v4.

3.8 Adverbium *příležitostě*

Adverbium *příležitostě* stejně jako jeho základové adjektivum *příležitý* jsou v SSJČ označena za zastaralá. Výskyt adverbia v syn v4 je zanedbatelný, nabízí se zde pouze tři doklady, z nichž jeden je ve skutečnosti citací mnohem staršího díla a další dva pocházejí z memoárů. Střední čeština naopak adverbium *příležitostě* dobře zná, je v ní užíváno v několika významech.

Příležitostě je adverbium utvořené z adjektiva slovesného. Původní význam slovesa *příležitosti* byl ‚ležet při něčem‘, tj. být na blízku (Machek 1997: 329). Podobně vysvětluje SESJČ primární význam základového adjektiva – *příležitý* ‚leží při ruce‘ (srov. 1978: 287). Ve střední češtině se adverbium ve významu ‚přiloženě, v příloze, jako přílohu‘ vyskytuje nejčastěji ve spojení se slovesy *posílat*, *odsílat*, srov.:

(300) *jakou mi odpověď kněz biskup [olomoucký] na dvoje psaní mé dává ... to vám **příležitostě** posílám* [Fridrich z Žerotína br. Janu Eneásovi] AktaBratr XIII 325b, LD;

(301) *podle takového pošacování, kteréhož vám vejpis **příležitostě** odsíláme* TeigeMíst I 274, LD;

(302) *z té tedy práce mé vzrostla knížka tato, kteroužt' **příležitostě** posílám* KomŘád XVII 151, LD.

Další kontexty dokládají adverbium ve střední češtině s významem ‚vhodně, příhodně, přiměřeně‘:

(303) *velmi pěkně a **příležitostě** napsal o tom Gellius* LautPol 664, LD;

(304) *a **příležitostě**, po druhé prosbě [Otčenáše] tato třetí stojí, čího království žádáme, že toho vůli také ve všem plniti máme* LomnOtč 170, LD;

(305) *onať [boží moudrost] nás učí ... z hříchů se náležitě vyznávati a bližní naše z nich **příležitostě** a užitečně kárati* ŠtajPost 468, LD;

(306) *protož poslyš, jak **příležitostě** k tomuto předsevzeti vykřikuje Cassiodorus na žalm* 118 KlekSem 390, LD.

Lze se domnívat, že důvodem nedochování formy *příležitostě* do současné češtiny byla jazyková polylexie. K vyjádření tohoto významu si současný jazyk vystačí s formou *náležitě*, tedy adverbium, jež prodělalo podobný slovtvorný a významový vývoj (<

náležitý < *náležeti* – původně být k něčemu položen, srov. Machek ibid.), formálně se liší pouze předponou.⁸³

Z významu ‚vhodně‘ vychází další význam ‚příležitostně‘. O tom, že mnohdy není jednoduché je od sebe rozlišovat, svědčí následující doklady:

(307) *ale o tom **příležitěji** ,až bude vhodnější příležitost‘ povím více* BlahGramE 49a, LD;

(308) *umínil sem sobě, ku příkladu, lásku těch, kteří mne urážejí, zejskati; přičiním se ještě dnes **příležitě** ,příležitostně, při vhodné příležitosti‘ s nimi shledati a přátelsky pozdraviti* KonstDuše 91, LD;

(309) *který [David] ačkolivěk Saule krále, svého nejhoršího protivníka v jeskyni **příležitě** ,příhodně, při dané příležitosti‘ mohl zamordovati, však toho nechtěl učiniti* KlekSem 172, LD.

Význam, který v současném jazyce vyjadřuje adverbium *příležitostně*, tedy ‚jen při určité příležitosti‘, znázorňují další doklady adverbia *příležitě* ze střední češtiny, srov.:

(310) *nevím již, kdy **příležitě** budu moci na Lomnici sjeti* ŽerKor I 137, LD;

(311) *u něhož [prokonsula] právě **příležitě** tehdáž byl biskup Maro* ŠtajPost 611, LD.

3.9 Adverbium *dokonale/dokonále*

Adverbium *dokonale/dokonále* bylo utvořeno z dějového adjektiva *dokonalý* (< *dokonati*). Sloveso *dokonati* významově i hláskově souvisí se substantivem *konec*, ačkoliv substantivum má původ odlišný. Následkem toho pak stč. *konati* znamenalo nejen něco dělat, vykonávat nějakou činnost, ale také ‚končit‘ (Machek 1997: 272). Původní význam adjektiva *dokonalý* je ‚dokončený‘ (SESJČ 1978: 253). Stejně tak adverbium *dokonale* nabývalo významu ‚s konečnou platností, definitivně‘. V barokním jazyce např. v těchto dokladech:

(312) *kteráž [augšpurská konfese] ani v říši není **dokonale** povolena* KezKron 94, LD;

(313) *z pekla není žádného vykoupení těch, které Bůh jednou do něho **dokonale** odsoudil* ManniŽalář 140, LD.

Z první čtvrtiny 17. století máme k dispozici doklad, v němž je *dokonále* využito přímo jako opozitum adverbia *začátečně*, srov.:

⁸³ Adverbium *náležitě* ve významech ‚vhodně, řádně, pořádně, slušně, dostatečně‘ se užívalo vedle *příležitě* častěji od 16. století, jak dokládá LD: *vždy **náležitěji** jest hodinu obědňi prodliti než předjiti, a to proto, že čím dál se postíš, tím lépe tělo své krotíš* LomPüst 24b, LD.

(314) *že konec rytěřující zde církve boží jest, aby Pán Bůh nejprvé v tomto věku začátečně, a potom v budoucím dokonále, milosrdenství a spravedlnost svou zjevil* BudKorán 128, LD.

S pojmem konečnosti, definitivnosti úzce souvisí další význam adverbia, a to ‚zcela, úplně‘:

(315) *A z té příčiny nemá se s ječmenem v čas žni čekati, až by dokonale uzrál a až by semeno docela stvrdo* FišHosp 24;

(316) *mnohé vzáctné a bohaté familiae* [v Marseille, při moru] **dokonale** ‚do posledního‘ *zemřely, že z nich ani jediná osoba nezůstala* NovPražPošt 5, LD;

(317) *nerádi mzdu zaplácují, ji buďto umenšují a ztenčují, aneb dokonale odpírají a zapírají* DamPost I 265, LD;

(318) *jak tělo své obmyl, zdraví dokonale a z cela nabyl, což všem podivno bylo* HöffVint 103.

Naše excerpce z barokních děl nám poskytla i kontexty, v nichž je *dokonale* nositelem významu, který bychom mohli označit za primární dnes, a to je význam ‚bezvadně, vzorně, skvěle, perfektně‘, tj. ‚tak, jak to má být‘, srov.:

(319) *tak dobře do naší paměti a myslí vtiskl, abychom ho tak pilně následovali, jak dokonale on svatý život, velikého služebníka božího Martina Strakonického, na sobě vyobrazil* TanChan 29;

(320) *Aby pak dobře a dokonale, časně a pořádně pole se zdělávaly, potřebí jest purkrabího bojícího se Boha* FišHosp 13.

Už v humanistické češtině se však objevují doklady přechodné, v nichž lze významy ‚zcela, úplně‘ a ‚velice dobře, perfektně‘ rozlišit jen nesnadno, srov.:

(321) **dokonále** *jsem se zhojil* MattHerbHáj 385a, LD;

(322) **dokonále** *zákona povědomi jsou* BiblKral III 153b, LD.

V SSSJČ a SSČ se adjektivu *dokonalý* přisuzuje obsah ‚jaký má být, prvotřídní, vzorný, bezvadný‘ na prvním místě, oba slovníky však zmiňují rovněž význam ‚úplný, naprostý‘. Ačkoliv je dnes význam ‚úplně, naprosto‘ druhotný, je s ním adverbium *dokonale* užíváno i v nové češtině, srov.:

(323) *Občanské soužití není někdy žádný med a dokáže dokonale ztrpčit život* syn v4.

3.10 Adverbia *hotově, po hotově/pohotově, na hotově/nahotově*

V dalším výkladu se budeme věnovat adverbium *hotově*, k němuž přiřadíme ještě adverbium *po hotově/pohotově* a dnes zastaralé *na hotově/nahotově*. Tato tři adverbium

vykazují jednak podobnosti významové, jednak jsou si blízká formálně. Jejich původ je v adjektivu *hotový*. *Pohotově* bylo utvořeno z předložkového pádu jmenného adjektiva.⁸⁴ Analogicky vzniklo i *nahotově*.

Adverbia *hotově*, *pohotově*, *nahotově* jsou již staročeská. Primární význam adjektiva *hotový* je ‚připravený, ochotný‘ (srov. např. GbSlov), přenáší se i na adverbium *hotově*. S významem ‚jsa připravený, ochotně‘ jej v barokní češtině ilustrují např. tyto kontexty:

(324) *Kdy chceš, Pane Bože můj, vezmi mne, ted' jsem, hotově stojím* ‚ochotně, jsem připravený‘ LS 328,13, RW;

(325) *toho, čemuž svět zboží říká, málo mající a dbající, měl však vždy předce každý téměř svého vlastního nětco, tak však, že se s tím neskrýval a před jinými (jakž se v světě děje) neututlával, než měl to jako na obec, hotově a ochotně, když komu potřebí bylo, poskytuje a propůjčuje* KomLab 190, dia v6;

(326) *u něho [knížete Boleslava II.] synové Bohmilovi, ačkoliv pohané, pro mravy a ctnost svou i urozenost tak příjemní byli, že je také k svému dvoru do své knížetci služby ... hotově* ‚ochotně‘ *připustiti ráčil* HamHist 37;

(327) *Můj Jezu, ježž serafínové v blesku božské důstojnosti zakrytou tváří ctí hotově k rozkazům tvé velebnosti* LibHarf B9a, dia v6.

Adverbium *pohotově* je u barokních autorů často kombinováno se slovesy *být* a *mít*. Spojení *být pohotově* nabývá podobně jako adverbium *hotově* významu ‚být (ochotně) připravený‘, srov.:⁸⁵

(328) *však v městě mezi sebou nařídili, aby všickni s zbraněmi na každou chvíli pohotově byli* HamHist 81;

(329) *kde pomoc lidská schází, božská pohotově jest* RačRob 110, LD;

(330) *když ho vykoření a vyvrátí [vítr strom], tu bude oheň pohotově, aby jej spálil* NitschPost 256, LD.

Rovněž u spojení *mít pohotově/mít po hotově* vyniká význam ‚mít připravené, mít při sobě‘, tedy ‚po ruce‘, v dokladu (331) vyjádřeno metaforicky, srov.:

(331) [na] *otázky ... pohotově měli ... Kristovu odpověď* SKD II 288,36, RW;

(332) *klíče od kostela měl pohotově, aby nebo v noci nebo brzo ráno, kdykoli jemu se chtělo, snadno do kostela přijíti mohl* TanChan 41;

(333) *a neměl-li kdy v zimě pohotově vody, prával je a ždímal v sněhu* TanChan 55;

⁸⁴ Odtud teprve další deriváty *pohotový* a *pohotovost* (srov. Machek 1997: 178).

⁸⁵ Ve spojeních *být pohotově*, *mít nahotově*, *stát hotově* apod. se adverbia dostávají do syntaktických pozic dnešních adjektiv. Tento ve srovnání s dnešní češtinou rozlišující rys vysledoval a popsal I. Němec u adverbií staročeských (srov. 1981: 242n).

- (334) *Když pak roj táhne, má včelař zaopatřen býti svými potřebnými nástroji ... ať má taky **pohotově** vodu, aby ... je drobet pokropil* FišHosp 104;
- (335) *Přísně také poručníkům a ouředníkům na panství zapověděti se má, aby sirotkům a osiřalým ... nic na hotových penězích ... bez zřetelného povolení pána se nevydalo, nýbrž aby ... když by aneb nemocní byli, aneb poctivě se oženiti aneb vdáti mínili, aneb grunt nějaký koupiti, hned **po hotově** peníze měli* FišHosp 434, dia v6.

Tak jako adverbium *po hotově* v dokladu (335) se také *nahotově* a *na hotově* v dalších našich dokladech ze střední češtiny vyskytují ve spojitosti s penězi. První doklad pochází z roku 1588, druhý z roku 1589, poslední je od barokního autora:

- (336) *což **nahotově** peněz měli a s sebou přinesli* [francouzští emigranti do Holandska], *to dávno protrávili a tak zchudli* AktaBratr XIII 521b, LD;
- (337) *tehdy sami rukojmové N. N. to učiniti a peníze za něho toho dne položiti se uvolují aneb do vězení se postaviti chtějí, odkudž nevyjdou, pokavadž by sumy půjčené nedali a **na hotově** nevyčetli* ‚nevyplatili, neodevzdali‘ TeigeMíst 333, LD;
- (338) *peníze **na hotově** pozůstalé pod ourok se daly* FišHosp 433, dia v6.

V dokladu (337) definujeme u adverbia *na hotově* význam ‚v hotovosti, v hotových penězích‘, tj. ten, v němž je v současném jazyce nejčastěji užíváno adverbium *hotově*. Nelze však tento význam generalizovat na všechny doklady, v nichž se objevuje některé z adverbií *hotově/pohotově/nahotově* ve spojení s penězi. Doklad (336) je typologicky srovnatelný s předešlým (335) a je tedy třeba tu adverbium *nahotově* chápat ve významu ‚po ruce, k dispozici‘. Ačkoliv se adverbium *na hotově* v dokladu (338) syntakticky váže k adjektivu (*na hotově pozůstalý*), jeho pozice v blízkosti výrazu *peníze* vylučuje interpretaci ‚v hotových penězích‘ (srov. *peníze na hotově* – **peníze v hotových penězích*). V kontextu se tedy hovoří o penězích, které zůstaly k dispozici, nikoli o penězích v hotovosti.⁸⁶

Do nové češtiny došlo k restrikci polylexie.⁸⁷ Z trojice *hotově/pohotově/nahotově* se do dnešního jazyka nezachovalo adverbium *nahotově*. Ačkoliv je dosud zřejmá významová souvislost adverbií *hotově* a *pohotově*, v současné češtině se jejich užití

⁸⁶ Lze připustit potenciální prolínání významů ‚v hotovosti‘ a ‚k dispozici, po ruce‘ (srov. *hotové peníze*, *peníze v hotovosti* – ty, které jsou připravené k použití, jsou k dispozici, po ruce). Pravděpodobně také proto je význam ‚za hotové peníze, v hotovosti‘ definován u adverbia *hotově* v ESSČ, přestože není exemplifikován žádným staročeským dokladem, který by přesvědčivě dokazoval, že tímto významem adverbium skutečně disponovalo již ve staré češtině.

⁸⁷ Tj. vyjadřování stejného významu vícero lexikální formou (srov. Němec 1980: 137).

podstatně liší. Adverbiu *hotově* přisuzuje SSČ výlučně význam ‚v hotových peněžích‘, nejčastější jsou kolokace se slovesy *platit*, *zaplatit* (srov. syn v4). Dnešní význam adverbia *pohotově* vyjadřuje nejlépe opis ‚rychle, s rychlou reakcí‘.

3.11 Adverbium *právě/pravě*

Adverbium *právě* bylo odvozeno od adjektiva *pravý* (všeslovanské *pravъ*), jež se, jak píše Machek (1997: 481), vyznačuje velkým množstvím derivátů i bohatým sémantickým vývojem. Náš materiál poskytuje mnoho dokladů adverbia ve střední češtině, větší množství je však těch, které jsou dvojznačné a v nichž lze přesný význam adverbia určit jen velice těžko. Pro následující analýzu jsme provedli selekci dokladů, na nichž můžeme ukázat významové tendence adverbia *právě* a které, jak věříme, tvoří zajímavý přehled některých jeho významů ve střední češtině.

Ve významu ‚správně‘ (v záporu ‚nesprávně‘) se adverbium *právě* dnes již neužívá, jde o význam zastaralý (PSJČ, SSJČ). Ve střední češtině je v tomto významu časté u sloves *mluvit*, např. (340), nebo *učinit*, např. (341):

(339) *ten se právě sám chválí, což nemá žádného, aby ho chválil* ErasmBlázn 8, LD;

(340) *i hned otevřely se uši hluchého a rozvázán jest jazyk němého, tak že slyšel i mluvil právě* ŠtajPost 469, LD;

(341) *Coskoliv neprávě učinil, na to vše s pláčem a ne bez slz pomni* WaldtChval 336.

Četné jsou rovněž doklady, v nichž je adverbium *právě* ve významu ‚správně‘ doprovázeno dalšími adverbii s obdobně pozitivním obsahem (např. *věrně*, *řádně*, *upřímně* aj.), srov.:

(342) *Pakli by poručník byl, ten má věrně a právě nad sirotky učiniti podle svěřeni* ZřizMor 71.b, LD;

(343) *což jsme učinili, že jsme učinili slušně, řádně a právě* Drn 7, LD;

(344) *že by teprvá Luther počal Písma svatá právě a upřímně vykládati* BavPost 265a, LD;

(345) *Toho tak drahého pokladu a vzáctně váženého času velmi dobře a právě čas uměla potřebovati jedna urozená osoba ... totiž Máří Magdaléna* WaldtChval 12.

Další podobné zastaralé významy vycházející z obsahu základového adjektiva *pravý*, např. ‚právem, oprávněně‘ (346) nebo ‚pravdivě‘ (347) máme doloženy se slovesy *mluvení*, srov.:

(346) *odpustíš-li tak mile a srdečně nepřátelům svým, tehdy **právě** modlitbu Páně „Otče náš ...“ říkati budeš* RešSir 51a, LD;

(347) *to si pověděla **právě*** [samaritánka] BiblVácl NZ 162, Jan 4,18, LD.

Adverbium *právě* s významem ‚spravedlivě/nespravedlivě‘ se nejčastěji pojí se slovesy typu *soudit*, srov.:

(348) *že mohu vás **právě** rozsouditi* KonáčPrav L1b, LD;

(349) *zde [Kristus na zemi] od zlých souzen **neprávě**, sámť bude souditi **právě**, když zase na svět přijde* KancEvang 204, LD;

(350) *Mysli udatné bud', odsouzen když jsi **neprávě*** KMN 23,30, RW;

(351) *Nebo když jste byli služebníci království jeho, dí Duch svatý v Kníze moudrosti, **neprávě** jste soudili, ani jste ostříhali zákona spravedlnosti, aniž jste vedle vůle Boží chodili* WaldtChval 106.

Jiný význam, s nímž se adverbium *právě* ve střední češtině vyskytuje, je ‚opravdu, skutečně‘, srov.:

(352) *a tak trpěl jest [Kristus] ne domněle, ale **pravě*** AktaBratr VI 154b, LD;

(353) *Bože, propasti hluboká! Kterakž tě mám **právě** poznati? Ty výsosti převysoká!* LibHarf A1a, dia v6.

Jakožto příslovce je *právě* v tomto významu v současném jazyce rovněž zastaralé. S významem ‚pravě, opravdově, skutečně, v pravé podobě, nefalšovaně‘ jej zaznamenává už StčS. Uvádí se zde, že ve staročeštině bylo adverbium v těchto významech uplatňováno v kontextech týkajících se něčeho božího. Doklad (352) do naší analýzy ještě zařazujeme, přestože pochází z roku 1501, druhý (353) je z roku 1732.

Ve všech následujících dokladech stojí adverbium *právě* v antepozici adjektiva. Jedná se o doklady přechodné, ve většině z nich není podle našeho názoru možné jednoznačně určit, který ze tří blízkých významů adverbium vyjadřuje, ačkoliv někde se může zdát, že jeden význam nad druhými dvěma převažuje (viz doklady). V pozici před adjektivem je zde adverbium využíváno k vyjádření vysoké míry vlastnosti, od významu ‚velmi‘ přechází k dalšímu měrovému vyjádření ‚zcela, úplně‘, až nakonec nabývá významu ‚opravdu, doopravdy‘, v němž už se dostává do funkce zdůrazňovacího prostředku, srov.:

(354) *před peklem [je místo těch,] ještě při smrti ani **právě** ‚úplně‘/‚opravdu‘ **dobří** aneb hodní, ani **právě** zlí, pekla zasloužili, nebyli* ZámrPost 330a, LD;

(355) *pro samý rozum rozumným stvořením sme; avšak nic méně zřídka se **právě** ‚opravdu‘ rozumný nachází, jenž by rozum následoval* KonstDuše 310, LD;

- (356) *Jsouc pak ta věc v městě tehdáž kacířském **právě** ,velmi‘/,opravdu‘ neobyčejná, byla všem velmi divná, tak že se lid jako k nějakému divadlu zbíhal* TanChan 63;
- (357) *Tomu pak mnohem více jest se diviti, že i len v koukol se obrací, an sice se to nesrovnává s přirozením, aby jedna věc v druhou **právě** ,zcela, úplně‘ rozdílnou se proměnila* FišHosp 21;
- (358) *trní tvé [sv. Rózo], kterýms ty svou krásu obklíčila, mne **právě** ,velmi‘/,úplně‘/,opravdu‘ zděšeného činí* VesPost I 365, LD.

Za výlučně zdůrazňovací prostředek (resp. částici) považujeme výraz *právě* v těchto dokladech (zejména pro sémantickou charakteristiku zdůrazňovaných adjektiv):

- (359) *Totoť jest pak **právě** předivné a mohlo by se k víře nepodobné zdáti* TanChan 52;
- (360) *Což když se tak stane a člověk do soužení a kříže od Boha uvedený a již co struna náležitě natáhnutý jest, ó, jak libeznej, příkladnej a **právě** svatý hlas od sebe chvály Boží vydává* WaldtChval 628.

V dokladu (359) je vysoká míra vlastnosti vyjádřena už samotným adjektivem a v dokladu (360) je prostřednictvím *právě* zdůrazňováno adjektivum relační.

V platnosti příslovce nachází *právě* v dnešní češtině uplatnění s významem časovým ‚v tuto chvíli, teď‘, náš materiál neposkytuje žádný přesvědčivý doklad tohoto významu ve střední češtině. Machek tvrdí, že časový význam *právě* (např. *právě odešel*, tj. teď odešel, zrovna odešel) se vytvořil vynecháním časových příslovcí ve spojeních *právě teď*, *právě nyní*, v nichž *právě* mělo význam ‚skutečně, opravdu‘ (srov. 1997: 481), tj. zdůrazňovalo či vytýkalo časové příslovce. A jako vytýkáci částice funguje *právě* ve střední češtině ve spojení s nějakým konkrétním časovým údajem (vedle časových příslovcí to mohou být různá příslovečná určení času), srov. např.:

- (361) ***právě** v tu sobotu předcházející druhou neděli po Svaté Trojici* TřanKonf 9, dia v6;
- (362) *Ale Albrecht **právě** té noci, které se měl domu vrátiti, tajně prchl po svejch* TanChan 16;
- (363) *oka réví již se k pučení chystající aneb již vypučený zmrznou, vzláště když **právě** před tím déšť spadl* FišHosp 144, dia v6;
- (364) *A shledalo se to, že **právě** v tu hodinu, když se před hrobem svatého modlil, syn ozdravěl* HöffVint 29.

Stejnou funkci, tj. vytýkání, má *právě* ve střední češtině také ve spojení s příslovcí (nebo příslovečnými určeními) místa, např.:

- (365) *k budoucí památce toho skutku oba dva **právě** nad Dariem kázal oběsiti* WalknHist E6a, dia v6;
- (366) *asi po 180 létech po tomto ukrutném tyranství na tom **právě** místě, kde kříž svatý stál* SocJesu A1a, dia v6;
- (367) *I podme, podivejme se do toho kostela, do toho domu Božího, do té rezidenci nevymluvné ceny, kterýžto kostel **právě** u prostřed té zahrady rozkošné tak stojí* WaldtChval 487.

Dále uplatňuje *právě* svou zdůrazňovací funkci v přirovnáních, např.:

- (368) *mozek lidský **právě** jako vosk jest* D 104,24, RW.

Ondřej de Waldt při srovnávání často využívá zdůrazňovací částice *právě* ve spojení s ukazovacím zájmeným příslovcem *tak* nebo ukazovacím zájmenem *takový*, srov. např.:

- (369) *chůva, ta když dítě padne, se praští a hlízku dostane, ona honem dítě vezme, ona fouká, ona léčí ... co rádo slyší, zpívá a žertuje ... **Tak právě** činí pochlebník s tím, kdo ho co dítě chůvu poslouchá* WaldtChval 68;
- (370) *Ale to pravda jest, že co před Bohem jest veliké, to před očima svýma jest ponižené a maličké. A **takový právě** jest svatý Bernard, ani o vlas od té dokonalosti neodstupuje* WaldtChval 557;
- (371) *jako prázdný ořech, jenž slove pištec, kterej nafoukanej zní, hvízdí a dá se slyšet, čeho jest příčina, že jest vnitř prázdný a jádra nemá; **tak právě** i páni mnozí škořábek dosti venku mají, dlé těla a zemských věcí, však ale jim jádro pravé, totiž ctnost, příkladný život a dobré skutky scházejí* WaldtChval 790.

A konečně, u de Waldta se hojně objevuje zdůrazňovací částice jako součást uskupení *ba právě*, srov. např.:

- (372) *dělníkům a služebníkům spravedlivou mzdu a plat zdržujete, **ba právě** dáti nechcete [páni]* WaldtChval 598;
- (373) *Legáti Boží? Co víc kněží jsou? Vrátní, **ba právě** komorníci království Božího* WaldtChval 765.

Nejdůležitějším zjištěním této naší analýzy je, že další z příslovcí, *právě*, prokazatelně nabývá funkcí slovního druhu částic už v jazyce barokního období.

3.12 Adverbia *rovně*, *zrovna*

Rovně je adverbium odvozené z primárního adjektiva *rovný*, z jeho dlouhého tvaru, kdežto *zrovna* vzniklo ustrnutím předložkového pádu jmenného tvaru téhož adjektiva,

jedná se o příslovečnou spřežku – tradičně o slovo utvořené sloučením jména s předložkou, během něhož dochází zároveň k adverbializaci (srov. NESČ, 2016).

Naši analýzu je třeba chápat pouze jako sondu.⁸⁸ V několika případech jsme zaregistrovali *rovně* v konkrétním významu třeba jen v jediném dokladu, a nemáme tedy možnost doklad ověřit (viz dále např. *rovně* s významem připouštění ‚předce‘ u Rosy).

Přestože se soustředíme na výklad významů a syntaktických funkcí adverbia *rovně* zejména ve střední češtině, vyjdeme z toho, jaký je jeho význam v předchozí vývojové fázi jazyka, v češtině staré. Kladný tvar adverbia charakterizuje MSS, jenž jej vystihuje významy ‚stejně, shodně‘, či ‚stejnoměrně, rovnoměrně, přiměřeně‘; ve staročeštině se *rovně* chová také jako synonymum významů ‚spravedlivě‘: *rovně súditi*, nebo ‚přímo‘: *pomsta rovně na nás upadne* (srov. MSS). Rovněž bereme v úvahu lexikografické zpracování staročeského *nerovně*, jak jej zachycuje StčS. Z řazení jednotlivých významů *nerovně* ve slovníku lze odvodit chronologii významových proměn také u kladného tvaru. To nám následně pomůže k postihnutí dynamického vývoje adverbia *rovně* ve střední češtině.⁸⁹

Ve staročeštině mělo *nerovně* tyto významy: 1. ‚nikoli v jedné rovině‘; 2. ‚nestejně, nestejným způsobem, různě‘; 3. ‚odlišně, odchylně, jinak‘; 4. ‚nenáležitě, nepatřičně, [o dělení] nikoli rovným dílem, nerovnoměrně, nevhodně, nepřiměřeně, nepříslušně, nepřístupně, neslušně‘⁹⁰; 5. nad koho/nad co ‚nesrovnatelně vysoko, mírou nesnesoucí srovnání, mnohem více‘, 6. při užití společně s komparativem adjektiva či adverbia ‚nemálo, daleko, mnohem‘ (srov. StčS).

V češtině humanistické poskytuje ekvivalenty významů adverbia *rovně* Veleslavínův slovník *Silva quadrilinguis* (1598), a to ‚hladce, plochou, ploskou, položité, srovnale, vyrovnale‘; ‚nic jináč, nejináč než jako‘; ‚rovným během, touž měrou‘ ad. VelSilva 1288, 1289, LD. V baroku na něj navazuje např. Rosův *Thesaurus linguae Bohemicae* (1672); tam nalézáme *rovně* mj. s významem připouštění, uznávání něčeho za možné.⁹¹

⁸⁸ Výsledky analýzy adverbií *rovně* a *zrovna* jsme publikovali ve výročním čísle časopisu *Naše řeč* (srov. Klimešová 2017).

⁸⁹ V tomto ohledu je nám inspirací také článek M. Homolkové zabývající se staročeskými příslovci *potom* a *pak* (2005: 214–219).

⁹⁰ V opačném významu ‚slušně, čestně, správně‘ se *rovně* běžně užívá v češtině současné (jak dokládá např. syn v4) – jednat, chovat se *rovně*.

⁹¹ Jedná se o tento doklad: *rovně* [gleichwohl, doch] *by to byl dostal* RosaSlov, LD. Vedle německých ekvivalentů připojuje Rosa ještě další možné substitute, a to pomocí *předce*, *vždy předce*. Žádný jiný doklad takovéhoho užití *rovně* jsme ve staré ani střední češtině nezaznamenali, avšak na základě téhož Rosova dokladu konstatuje význam ‚předce‘ také slovník J. Jungmanna (1837: 853).

Ve slovnědruhov \acute{e} platnosti adverbia se *rovně* ve středn \acute{i} češtin \acute{e} vyznačuje několika různými lexikálními významy, a to prostorovými ‚neodchýleně od přímého směru‘⁹², ‚v jedné rovině‘:

- (374) *až k svatému Jakubu, kde nyní městský pohřeb jest, a odtud rovně dolu, kde dosavád Klášterské předměstí aneb Švihovské jmenujeme* HamHist 25;
- (375) *na quare následuje ideo, na proč proto a má to spolu kráčeti rovně jako ony dvě krávy, které někdy ze země filištynské do Bethames stejně tahly archu Páně* WaldtChval 518;
- (376) *křivolace aneb rovně rozprostřený* FišHosp 57.

Lze jej najít i jako adverbium časové s významem ‚právě v té chvíli‘, v němž se užívá buď samostatně, anebo bývá (nezřídka) doprovázeno dalšími výrazy akcentujícími časové určení, např. *v tu chvíli* (379), *toho času* (380):

- (377) *rovně když vcházeti budeš do města, tehdy umře pachole* BiblKral II 219a, 3 Rg 14,12, LD;
- (378) *potom na témž sněmu [císař Maxmilián II. v Řezně] rovně při vyhlášení za císaře Rudolfa, syna svého, ... z tohoto světa se odebral* KarKronV 476, LD;
- (379) *Plato mudřec, maje mrskati čeledína svého, rovně v tu chvíli přišel k němu Xenocrates, jemuž řekl...* ZámrPost 370a, LD;
- (380) *svatý Tobiáš z vlasti své ... zajatý veden byl do města Ninive ... rovně toho času, když Salmanassar, král assyrský, desatero pokolení ... zavedl* CestSvat 355, LD.

Vyskytuje se však i ve spojení s jinými časovými výrazy, např. *rovně tehdáž, rovně o polednách* apod.⁹³

Dále *rovně* zaznamenáváme s lexikálním významem způsobovým ‚stejně, shodně‘⁹⁴:

- (381) *snášelivost má ke všechněm se vztahuje, sic kdybych rovně vám nepřehlídál a neodpouštěl, dávno byste slzami byli od hněvu mého* KomTruchlB 117, LD.

A máme je doloženo i ve významu ‚rovnoměrně‘, tedy ‚rovným dílem‘:

- (382) *i to všecko aby [synové Nakešovi] rovně rozdělili spolu* ListářPlz 529, LD.

⁹² K udávání směru, zpravidla ve spojení se slovesy pohybu (*běžet, chodit, jet, jít, kutálet se, letět, přeskakovat* apod.) je *rovně* nejfrekventovaněji užíváno v současném jazyce. Časté je též ve významu ‚vzpřímeně‘.

⁹³ Podobně jako u výrazu *právě* v předcházejícím rozboru, také zde je možné výraz *rovně* chápat spíše jako zdůrazňovací částici, pokud je za ním uvedeno ještě další časové určení.

⁹⁴ O možnostech uplatnění *stejně* v současné češtině rozvažujeme v článku *Význam výrazu stejně, jeho užití a funkce v textu* (Klimešová, v tisku).

Ve významu ‚stejně, stejným způsobem‘ se *rovně* uplatňuje mnohem častěji v přirovnáních (v takovém případě se zpravidla vyskytuje společně s komparátory *jako* nebo *co*). V následujících dokladech má stále platnost způsobového adverbia:⁹⁵

(383) *my lidé rovně jako krásná růže uvadnouti a z toho plačtivého oudolí vykročiti musíme* TeigeMíst 105, LD;

(384) *A byť by třeba žádných zdi neměli, stalo by se předce, že by se rovně jako někdy měšťané lacaedemonští chovali* HanJer C4a, dia v6.

V dokladech (385) a (386) je *rovně* součástí frazémů *být rovně tak, jako / být rovně jako*, jež označují komplexně okolnost, za níž probíhá děj (jako např. nč. *být zadobře s někým*). Adverbiální platnost *rovně tak* zůstává zachována:

(385) *Kdo svár začíná, jest rovně tak, jako když u rybníka hráz protrhuje* KrausMěst 360, LD;

(386) *Pochlebník jest rovně jako slunečnice, která se vždy za sluncem otáčí, vychází, stojí, zapadá* WaldtChval 64.

Postupné oslabování lexikálního významu slova *rovně* registrujeme tam, kde společně s dalšími komponenty tvoří vícedílné spojovací prostředky (v souvětích se srovnávacím významem), srov.:

(387) **Rovně jako** *panna to má za rozkoš, za poctivost a ozdobu věnec na hlavě nositi, tak i ženy byly by měly za zvláštní rozkoš, slávu a radost dítky na svět roditi* ŽalRod 17, dia v6;

(388) **A rovně jako** *rybář nezloví nic než co štěstím dostane, tak ani smrt žádného nepolapí leč božskou prozřetedlností* WaldtChval 25.

Při srovnávání v rámci několika samostatných vět, ve spojení textovém,⁹⁶ nabývá *rovně*, resp. celý výraz *rovně jako*, funkce konektoru, srov.:

(389) *A protože kdyžť moc církevní propučuje a uděluje věci věčných a toliko skrze služebnost slova božího k vykonání svému přichází, není na žádnou překážku světskému panování. Rovně jako umění muziky aneb zpívání k žádné překážce není světským vrchnostem, aby oni pro zpívání jiných neměli v opatrování lidí poddaných, svých povinností vykonávati* TřanKonf 188, dia v6.

⁹⁵ Přímo ve funkci komparátoru *jako* zachycuje *rovně* J. Alexová (2009: 27) u Ondřeje de Waldta: *ty kámen hříšníkův těžkej kterej tobě na srdci leží, šťastně odvaluješ rovně anjelové*. Konstatuje však, že takový výskyt je naprosto ojedinělý.

⁹⁶ *Spojení textové* sestává z vět, mezi nimiž existuje jistá spojitost obsahová, avšak intonačně jsou samostatné (Grepl – Karlík 1998: 358).

V uvedených dokladech jde o slučovací poměr. Jako spojka slučovacího poměru nachází uplatnění formace *rovně jako*,⁹⁷ nikoli už jako součást vícedílného spojovacího prostředku:

(390) *umírá bohatý rovně jako chudý* BavPost 216b, LD;

(391) *a umřel jest, rovně jako všickni jeho předkové, ten tam!* WaldtChval 1.

Srov. možné substitute v dokladech: *umírá bohatý a stejně tak umírá i chudý*, tj. **také** umírá (nikoli však stejným způsobem); *umřel a předkové také umřeli*.

Ve střední češtině slouží *rovně* také k vystihování významu ‚rovněž, také, zároveň‘, podobně se v některých dokladech chová i adverbialní formace *rovně též*, srov.:

(392) *v těch dnech se rovně přihodilo, že Hefestion měl febrim, to jest horkost a zimu* MünstKosm 769a, LD;

(393) *pan otec jeho ... rozhorlil se velice: a znamenav, že by nadarmo pracoval, kdyby Albrehta od jeho předsevzetí odvesti usiloval ... Rovně též jeho paní máteř jeho odjiti hojnými slzy dlouho oplakávala* TanChan 17;

(394) *ale však sám páter Albrecht nejvyšší zprávu nad nimi sobě zachoval a je modliti se a při svaté mši knězi přisluhovati naučil. Rovně též skrze ně pobožné komedie a divadla strojival* TanChan 85.

Ačkoliv v SSSJČ jsou novočeská *rovněž* a *těž* hodnocena pouze jako příslovce,⁹⁸ naše doklady ukazují, že o slovnědruhové platnosti spojek můžeme uvažovat již v době střední. Výraz *rovně* s významem ‚rovněž‘ a formace *rovně též* nabývají platnosti konektorů, v našem případě lexikálních spojovacích prostředků slučovacího poměru. Mají funkci aditivní, k určité informaci přidávají informaci další (stalo se něco a stalo se ještě něco jiného), např. *a v těch dnech se přihodilo*; *páter Albrecht nad nimi správu zachoval, naučil je se modlit a pobožné komedie skrze ně strojival*. Současnost dějů už naznačuje možná substitute výrazem *zároveň*.

Slučovací funkce není však u těchto výrazů pravidlem, přestože většinou vyjadřují významy ‚také‘ nebo ‚rovněž‘, nelze se u nich vždy shledat s významem ‚zároveň‘, a nejsou tedy lexikálními spojovacími prostředky, ale příslovci, srov.:

⁹⁷ O tom, že v důsledku častého výskytu adverbia *rovně* společně se srovnávacím *jako* nabývalo celé spojení *rovně jako* funkce složené spojky, se zmiňuje Bauer (1960: 262). Tendence k vytvoření byla v 16. století, později i ve spisovné češtině obrozenecké, avšak ve spisovném jazyce se složená spojka *rovně jako* trvale neujala (ibid.: 265).

⁹⁸ Jako adverbia jsou *rovněž* a *těž* hodnocena i v PSJČ, SSČ už je definuje také jako částice (1978: 446).

- (395) *Tu též přičiněním téhož nábožného arciknížete stojí svícen měděný, velmi kunstovně slitý a nad podstavcem rovně též měděným a velmi starým, jakožto z samého jeruzalémského ... chrámu ... obraz se spatřuje* TanChan 12;
- (396) *Aniž vám to bud' divné, že vás k processi tohoto dnešního nejsvětějšího ouvodu vzbuzují neb to již rovně též před vámi všichni svatí boží ... v duchu činili* WaldtChval 49.

Zcela vyprázdněn je lexikální význam *rovně* v dokladech (397)–(399). Lze jej substituovat výrazy *právě*, *přesně* či *přímo*, neuplatňuje se tu však jako adverbium označující okolnosti (jako v dokladech (377)–(380) výše), nýbrž má funkci zdůrazňovací (od slovního druhu příslovčí přechází k částicím):

- (397) *jest Ephron rovně to město, v němž se před časy Gideon soudce narodil i bydlil* CestSvat 378, LD;
- (398) *naposledy [Aman] rovně tu a na té šibenici (kterou Mardocheusovi přistrojíc) nešťastně jsa oběšen a z světa sprovoden, uvízl* DamPost II 1113, LD;
- (399) *považme, z jaké příčiny my jsme dnes k tomuto svatému Marie plné milosti obrazu přišli, nežli rovně proto, abychom milost ztracenou, kterou ona u Boha našla, u ní pohledávali* WaldtChval 785.

Dokladů s výrazem *zrovna* není ve střední češtině k dispozici mnoho. V porovnání s *rovně* se jedná o adverbium výrazně mladší, protože v češtině humanistické jej nezaznamenává ani LD ani DIAKORP. Fakt, že se nenachází ani v jazyce Komenského (v RW uvedeno není), nás vede k domněnce, že jej do češtiny zřejmě zavádí až pozdější barokní období.

V dokladech z češtiny barokní, které se nám podařilo zachytit, vystupuje *zrovna* jako adverbium s významem směřovým (400)–(402), nebo je opakem způsobového *křivě*, resp. protipólem vyjádření ‚na způsob kříže‘ (403), anebo je v rozličných kontextech zaměnitelné s příslovcem *přímo* (404)–(407), srov.:

- (400) *hromský kejvale, co nemůžeš zrovna jíti?* RosaSlov II 40a, LD;
- (401) *Xaverius pro slávu Boží tak mnoho ušel, jako by byl celý svět, jda přímo a zrovna, dvanáctkrát prošel* VesPost 494, LD;
- (402) *dvě krávy v Starém zákoně, které ... táhly archu Páně ... neuhejbajíce se ani na pravo, ani na levo, ale zrovna, dle snury, tak řkouce, do země Svatý kráčely* WaldtChval 104;

- (403) *ruce tvé na způsob kříže položené, nohy tvé zrovna složené* [při spánku] NáchPost I 353, LD;
- (404) *touto cestou jdi zrovna před tebou* Fort 73, LD;
- (405) *d'áblu ... se slouží, když člověk od jednoho hříchu do druhého svývolně leze, a tudy zrovna ,rovnou, přímo' do pekla, jako po schodech sstupuje* DamPost II 905, LD;
- (406) *praví [Bůh] sprosta a zrovna ,prostě a přímo, bez okolků, na rovinu'* DamPost II 908, LD;
- (407) *ne jen rouhání taková, které zrovna naproti Bohu a jeho důstojné matce, Panně Mariji čelejí* DamPost II 989, LD.⁹⁹

Z naší sondy vyplývají tyto závěry: Ve střední češtině má *rovně* význam ‚v jedné rovině‘, nebo je synonymní k adverbium *stejně, shodně, rovnoměrně*, nebo *právě (v tu chvíli)*. S významem ‚právě‘ nabývá *rovně* také funkce zdůrazňovací částice. Kromě toho se ve významu ‚stejně, stejným způsobem‘ hojně uplatňuje v přirovnáních (*rovně jako, rovně co*). V souvětí nebo na pozici textového konektoru se může chovat jako souřadící spojovací prostředek slučovacího poměru, v této funkci je někdy doprovázeno aditivním *těž*. Adverbium *zrovna* se objevuje pravděpodobně až v barokních textech 17. a 18. století. V současném jazyce je mnohem frekventovanější než *rovně*, často však plní funkce slovního druhu částic.

3.13 Adverbia *díl, na díle, dílem*

Pro několik v zásadě analogických adverbium se východiskem stalo substantivum *díl*, tj. část. Se stejným významem se adverbializovaly jeho různé pády. Soudíme-li podle našich zdrojů, ve střední češtině se v adverbialní funkci objevuje jednak ustrnulý nominativ, především však lokál a instrumentál. Význam ‚částečně, zčásti‘ zaznamenává už ESSČ u adverbium *na diel(e), v diele, zdiel*, s tímž významem se v češtině střední uplatňují adverbium *díl, na díle, dílem*, první doklad pochází z roku 1506, srov.:

- (408) *slyším, že jsou rozdělení mezi vámi, a diel tomu věřím* BiblBen 1 C 11,18, LD;

⁹⁹ *Zrovna* je výraz v současné češtině mnohem častější a užívanější než *rovně* (srov. syn v4). Naznačme zde alespoň to, že od *rovně* převzalo *zrovna* do nové češtiny funkci adverbium časového (*zrovna teď, právě nyní, přesně v této chvíli*) a v souvislosti s posunem svého lexikálního významu se dostává do pozic různých částic (např. *Že to říkáš zrovna ty* syn v4; *Půjdeš za ním! To zrovna!* SSJČ apod.).

(409) *Sumou, viděl sem, že ač milým těm hojičům umění jejich zisku něco přinášelo, přinášelo však také ... mnoho a velmi mnoho úsilné a na díle i ošklivé práce, naposledy nelibosti tak mnoho jako přízně* KomLab 81, dia v6;

(410) *s kterýmiž [s řemeslníky] cokoli smluveno bude aneb z cela na penězích aneb dílem v potravách a nápoji a co oni dobrovolně přijmou, na papír postaviti se má* FišHosp 383, dia v6.

Kromě již uvedeného registrujeme mezi doklady adverbium ve významu ‚částečně‘ také ve formě ustrnulého genitivu, srov.:

(411) *slza kající a jináč pokání pravé předně odnáší od hříšné duše urážky božské nejvyšší Velebnosti vinnu, a pak na to pokutu věčnou a též někdy i časnou, bud z dílu neb z cela zouplna* WaldtChval 342.

Podobně jako se v dokladech (410) a (411) objevuje adverbium na bázi *díl* v blízkosti významového protikladu *z cela*, případně *zouplna*, v některých dalších dokladech je zase ve svém významu využito jako kontrast něčeho, co je dokonalé, tj. ne zcela dokončené, ne úplné, respektive ne úplně perfektní, srov.:

(412) *oni [andělé] tvé blahoslavené poznání mají již zjevné, já pak toliko v naději, oni tváří v tvář, já pak skrze zrcadlo v podobenství, oni dokonále, já pak toliko na díle a nedokonále* AugDušeV 44, LD;

(413) *Ale když přijde, co dokonalého jest, vyprázdní se, co jest na díle* Barl L8a, LD.

Posledně uvedené adverbium *na díle* (413) je dokladem jevu typického už pro češtinu starou (srov. Němec 1981), kdy se adverbium vyskytuje na syntaktické pozici dnešního adjektiva (srov. *co jest na díle*, tj. ‚částečné, nedokonalé‘).

Další významy získávají adverbia utvořená na bázi *díl* v případě, přidá-li se k nim nějaký determinant, obvykle adjektivum nebo zájmeno. Celý příslovečný výraz nabývá pak významu podle příslušného determinantu. Ve staré češtině se vyskytovaly např. výrazy *na věčší díl*, *větším dielem* ‚většinou, z větší části‘, *na rovný diel* ‚stejným dílem, shodně‘, *tiemž dielem* ‚stejně, shodným způsobem‘, *na všecek diel* ‚zcela, úplně‘, *pravým dielem* ‚náležitě, podle práva‘ (srov. ESSČ).

Náš materiál z barokního jazyka poskytuje velké množství dokladů zvláště s výrazy, jejichž význam je determinovaný prostřednictvím adjektiva *velký*. Celý příslovečný výraz tedy vyjadřuje význam ‚většinou, z větší části‘, a to jednak v lokálové formě *na větším díle*, např.:

(414) *Té naděje jsme, že pohanění v tom býti nemůžeme. Zvláště pak když na větším díle obecní a snesitedlné ceremonie také se zachovávají* TřanKonf 117, dia v6;

(415) *povím tobě [mistr žáčkovi] některé platnější věci o tom, abys aspoň **na větším díle** nechybil* ŠtajŽáč 1, LD;

(416) *to za užitek své práce odnesl, že se mu netoliko všickni vysmáli a naň se rozhněvali, ale také učenci **na větším díle** k matematickému umění chuť pozbyli* TanChan 21;

jednak v instrumentálové formě *větším dílem*, např.:

(417) *Odkudž i lid, posluchačí a patronové **větším dílem** planí a chladnou, a z nemalé částky větrem ledajakýchs pokušení jako stromové pravdivých kořenů prázdní se vyvracejí* KomKšaft 16, dia v6;

(418) *Maso má chatrné [kachna]. Masa mají maličkou částku a **větším dílem**, mimo prsy, chatrné a škodlivé, jakž dobře poznamenal Ovidius* FišHosp 211, dia v6;

(419) *Tisíc a tisíc nebezpečenstvím jest člověk oddaný. Kdo ale **větším dílem** z nich jemu pomáhá? Kdo jiný nežli pobožnost za umrlé, za duše očišcové ...* WaldtChval 691.

Vedle funkce adverbialní nabývaly výrazy utvořené na bázi *díl* především funkce spojovací, a to ve formě vícedílných spojovacích prostředků stejnoslovných. Spojovaly jednak věty v souřadném souvětí slučovacím, jednak větné členy ve slučovacím vztahu. Formu *díl – díl* dokládáme na kontextu z roku 1524:

(420) *tu ku poctivosti Kristu zřídil roucho, **díl** císařské, světské, **díl** židovské i pohanské* AktaBratr II 95, LD.

Forma *díel – díel* (– *díel*) se podle ESSČ ve funkci konjunkce uplatňovala již v češtině staré, ve střední češtině jsou však v této funkci častější formy *na díle – na díle*, např.:

(421) *apoštol Pavel: **Na díle** (prý) známe, **na díle** prorokujeme* Barl L8a, LD;

(422) *ukazuje se to ... **na díle** jmény, **na díle** příjmeními* PP 5,13, RW;

(423) *Ač ne všech ještě svých příhod sem dotýkal, **na díle** pro stud, **na díle**, že sem, k jakému by se to jiným vzdělání oznamovalo, nevěděl* KomLab 7, dia v6;

(424) *stává se taky častokráte, že čeho jsou snad někteří (ač zle) při manželstvu hledali, toho okusiti nemohou, **na díle** pro nevěrnost manželky, **na díle** pro nevrlost a zuřivost manžele, **na díle** pro nezdařilost dítek* NitschPost 88, LD;

a *dílem – dílem*, např.:

(425) *zaznamenal sobě několik dobrých případností, na kterýchž by se nejlíp dvory stavěly, **dílem** skrz sebe, otce, a **dílem** skrze dorostoucí syny* HamHist 22;

(426) *Aby pak svrchu dotčené dělání polí 60 lánů náležitě se zpravilo, má se deset potahů silných po čtyrech, **dilem** koních, **dilem** pak volů chovati a 20 pacholků, **dilem** konských, **dilem** voláků najíti, všickni silní, poslušní, stáli* FišHosp 335, dia v6.

V platnosti spojky fungují tyto výrazy také v současném jazyce, ovšem zpravidla ve formě *dilem – dilem*. Ostatní formy jsou archaické. V SSJČ je dvojice *dilem – dilem* označena za spojkový výraz vylučovací. Grepl a Karlík jmenují tuto dvojici mezi dalšími vícečlennými spojovacími výrazy vyjadřujícími výčet paralelních faktů, tj. jeden ze sémantických a pragmatických momentů obohacujících základní vztah slučovací (1998: 360–361).

3.14 Adverbia *dokona, dokonce*

Podobný etymologický a významový vývoj prodělala adverbia *dokona* a *dokonce*. Obě adverbia úzce souvisejí se substantivem *konec*. První z nich se do současné češtiny nedochovalo. O jejich původu podává (s odkazem na Machka) zřetelný výklad Rusínová: Praslovanské *konь* ‚kraj‘ se ve staroslověnštině spojovalo s předložkami, podle nichž pak výraz označoval buď první kraj, začátek (*iskoni*), nebo vzdálenější kraj, konec (*pokonь*), podobně se choval i útvar s příponou *-ьць – konьць*. Ve staročeském *dokona* je patrný starší základ *konь/konь* (zachoval se ve slovenském *napokon*). Významu ‚konec‘ nabývaly útvary už ve staré češtině. Ten se dále rozdělil na dva významy ‚konec neutrální‘ a ‚konec dobrý‘, tj. dokonalost. Odtud významy ‚dokonce‘ a ‚dokonale‘, s nimiž koresponduje existence dvou sloves *končit* a *konat*, která byla sice od původu utvořena odlišně, jejich významy se však později sblížily (Rusínová 1984: 23–24) – viz také náš výklad adverbia *dokonale*.

Rusínová dále píše, že ve staročeštině se výrazu *konec* užívalo jednak s významem ‚konec‘ (v nejstarších dokladech), jednak s významem ‚završenost, úplnost‘ (ibid.). Blažek hovoří o původním časovém významu ustrnulých předložkových pádů *dokona* a *dokonce*, které však mohly snadno nabývat významu adverbií měrových ‚úplně, zcela, vůbec, naprosto‘, tj. ‚do úplného konce‘ (1963: 61–62). Náš materiál z barokní češtiny poskytuje hojnost dokladů obou adverbií ve významu ‚úplně, zcela‘; ilustrativně např.:

(427) *pakli co tajného má, co by ne každému věděti slušelo, nechť s tím raději **dokonce** mlčí* KonstDuše 296, LD;

(428) *půjdeš do věčnosti **dokonce** chudý; nebo časné zboží jsi stratil a na světě zanechati musil* KadlPokl 223, LD;

(429) *Jeho když ona uzřela, hněvivou jak tváří tak řečí na sobě ukazovala, že ještě z srdce **dokonce** nevypustila onoho někdejšího hněvu* TanChan 18;

(430) *však mlynářský pytlík setva na boží hody bývá **dokona** prázdný* WaldtChval 693;

(431) ***dokona** slepého koně mezi dobyt看em měli* HöffVint 97.

Vyskytují-li se adverbia *dokona* či *dokonce* v záporném kontextu, vyjadřují význam opačný, tedy ‚vůbec‘, srov.:

(432) *z toho všeho [mučení] vysvobodil ji [pannu Teklu] ženich nebeský, že **dokona** nic na jejím zdraví ublíženo nebylo* BeckCís 92, LD;

(433) *V hlinaté a plné bílého písku chmelná sazenice **dokonce** sobě nelibuje, proto že v hlinaté těžce se vkořeniti může a země taková není k svlažení způsobná* FišHosp 75;

(434) *na syny boží **dokonce** nenáleží, aby se řídili chlapskou bázní* NitschPost 90, LD;

(435) *nakažlivá, zastaralá a škodlivá nemoc jest lidského pokolení, že skoro každý soudí, třepá a valčuje bližního svého řečí a činění, jakoby v tom [karateli] nebylo **dokona** žádného provinění* DamPost I 513, LD.

(436) *již mně ani smrt **dokona** nestraší* NáchPost II 792, LD.

Příslovcem *dokonce*, jeho složkami a funkcemi v češtině současné se před námi zabýval již Jiří Blažek (1963: 57n). *Dokonce* se řadí ke slovům, která zdůrazňují platnost jednoho z větných členů či jedné z vět a která vyjadřují postoj mluvčího k obsahu výpovědi. Blažek si všímá dvou základních funkcí příslovce v dnešním jazyce – vytýkáci a spojovací. Obě funkce se stýkají, pokud jsou vytýkané členy či věty v koordinačním vztahu s jinými členy, respektive větami. V souřadném spojení příslovce *dokonce* tedy vytýká a zároveň připojuje členy či věty vyjadřující závažnější obsah. V takovém případě vystupuje jako výrazový prostředek stupňovacího spojení (ibid.). Blažek ve svém článku naznačuje i historický vývoj slova *dokonce*. Na tomto místě bychom si dovolili jeho závěry korigovat.

V současném jazyce náleží *dokonce* k nejčastějším prostředkům zdůrazňování a vyjadřování stupňování. Jelikož Blažek konfrontuje funkce dnešního příslovce pouze se stavem staročeským a obrozenským, dospívá k mylnému závěru, že se *dokonce* ve své vytýkáci funkci objevuje až od 2. poloviny 19. století. Tvrdí-li, že k přehodnocování významu příslovce začalo docházet tam, kde bylo *dokonce* dvojznačné, tj. mohlo vyjadřovat jak význam ‚ zcela, úplně‘, tak význam vytýkáci (nejčastěji v postavení u adjektiva či slovesa) (ibid.), pak lze takové přechodné doklady dohledat už v jazyce barokním. V přechodné pozici jsme zachytili jak příslovce *dokonce*, tak starší *dokona*:

(437) *Při tom stěžuje sobě, maje dlouhé zkušené týž ovčák, že pán z přirozené skrbnosti zmenšil a mnohdykrát **dokonce** odjal částku soli, kteráž od mnohých neduživostí vysvobozuje ovce* FišHosp 393, dia v6;

(438) *kteří nájemníkům mzdu zadržují, zmenšují, ztenčují a nebo **dokona** zapírají* DamPost II 712, LD.

Srov. např. pán z přirozené skrbnosti zmenšil a mnohdykrát **úplně** odňal částku soli x pán z přirozené skrbnosti zmenšil a mnohdykrát **ba i** odjal částku soli.

Podobně klasifikujeme jako přechodné některé doklady, v nichž se příslovce nachází v záporném kontextu a jako takové vyjadřuje význam ‚vůbec‘, je u něj však patrná i funkce zdůrazňovací:

(439) *obludám Bohu rouhavým i lidskému pokolení škodlivým, aby žádné cti nedávali, nýbrž jakožto mdlý a **dokonce** ani žádnou moc, jak proti duši, tak proti tělu (...) nemající, potupovali a zavrhovali* HamHist 46;

(440) *Při tomto nejsvětějším ouvodu z hola nic mé potřeby nebylo modlitby, neb za koho by se modlitba konala? Za Mariji matku Boží ne, neb ona jest orodovnice naše. Za Ježíše Spasitele Boha a Pána našeho to **dokonce** ne* WaldtChval 52.

Dvojí interpretaci připouštíme také v následujícím dokladu. Stupňovací význam *dokonce* je zde posílen výskytem spojení *krom toho* v začátku souvětí. Už na začátku je tedy naznačeno, že pomocí *dokonce* je připojena věta závažnějšího obsahu, srov.:

(441) *Toho času **krom toho**, že tolikrát, kolikrát mohl, do městečka nedaleko odtud ležícího vycházel, **dokonce** se na to oddal, aby jak domácí, tak příchozí ... k pobožnosti přivedl* TanChan 86.

V dalších dokladech vytykáací funkce příslovčí zcela převažuje. Opět uvádíme kontexty s *dokonce* i s *dokona*:

(442) *Žádná věc presem sevřená na pres se nezpouzí, ale presovníku k vůli se formuje a kloní. Pakli zarytá a zavilá, neústupná a nepovolná býti chce, sobě škodí, proto že k tužšímu (jinými stranami třebas) sebe zatahování a neb **dokonce** k ztroskotání příčinu dává* KomPres B2a, dia v6;

(443) *kundšt jest ošidit ovčáka na dluh, **dokona** řezníka* SatStav ed. 131, LD;

(444) *I zdaž pak jest obtížný stav manželský? Nepochybuje to žádný, **dokonce** ten, kdo jest zkušený* WaldtChval 805;

(445) *na cestě duchovní sponenáhla jít je stat, aneb **dokoná** spatkem se navracovat* NáchPost II 531, LD.

K vyjádření završení děje by v dokladu (442) bylo nutné podstatné přeformulování (srov. a neb **dokonce** k ztroskotání příčinu dává x a neb k **úplnému** ztroskotání příčinu dává), není však možná náhrada měrovým příslovcem. V závislosti na smyslu vět je vyloučena substituce příslovci *úplně* či *docela* v dokladech (443)–(445).

M. Komárek zmiňuje syntaktický rys příslovce *dokonce* a některých dalších (*jen, snad, zejména* aj.), kterým se odlišují od ostatních příslovcí. Je to jejich pozice před podstatným jménem, ke kterému patří. Tento odlišující syntaktický příznak vedl některé další jazykovědce (V. V. Vinogradov, E. Ďurovič aj.) k celkovému nebo částečnému oddělování takových slov od příslovcí a jejich přiřazování k částicím (1958: 152). Jako zdůrazňovací částice je dnešní *dokonce* hodnoceno také v SSČ.

Na skutečnost, že *dokonce* nezachycuje ve funkci stupňovací spojky a zdůrazňovací partikule ještě ani Jungmannův slovník shodně upozorňují Blažek (1963: 62) a Rusínová (1984: 24). Dodáváme, že pouze význam ‚ganz und gar‘ přisuzuje Jungmann také příslovci *dokona* (JgSlov I 1835: 411).

Zřejmě pod vlivem další teoretické literatury konstatuje Jarmila Alexová o příslovci *dokonce* v dokladech z barokního jazyka, že „[v]e všech případech si patrně uchovává svůj starší význam ‚úplně, zcela, naprosto‘;“ (2009: 135). Avšak mezi uváděnými ilustrativními příklady se vyskytují případy rovněž přechodné, tedy takové, u nichž lze jen nesnadno rozhodnout, zda v nich *dokonce* skutečně vyjadřuje význam starší, anebo zastává funkci stupňovacího prostředku, např.:

(446) *Bohu za jeho dobrodiní děkoval, jemu **dokonce** se obětoval* Dvanáct 25;

(447) *skrocoval své tělo, **dokonce** se od užívání masa zdržoval* SurVitae 7b.

Srov. Bohu za jeho dobrodiní děkoval, jemu **zcela** se obětoval x Bohu za jeho dobrodiní děkoval, jemu **nadto** se obětoval; skrocoval své tělo, **naprosto** se od užívání masa zdržoval x skrocoval své tělo, **ba i** od užívání masa se zdržoval.

Príslovce *dokonce* bylo barokními autory relativně často užíváno s významem ‚úplně, zcela‘, ve spojení se zápořem s významem ‚vůbec‘. Souhlasíme s tvrzením Jiřího Blažka, že je nutné doklady ze staršího jazyka klasifikovat opatrně. Rizika vlivu současného jazyka jsme si vědomi. Nicméně, jak ukazují doklady, funkci stupňovacího a zdůrazňovacího prostředku začalo příslovce *dokonce* nabývat nepochybně dříve, nikoli až od druhé poloviny 19. století. Vytýkáci funkci získávalo v barokním jazyce do dnešní doby postupně zaniklé adverbium *dokona*.

3.15 Adverbium v *pravdě/vpravdě*

Adverbium v *pravdě/vpravdě* má ve střední češtině trojí význam. Analogickými významy a funkcemi jako *vpravdě* se vyznačují další výrazy (lze s nimi *vpravdě* zaměňovat), např. *opravdu, skutečně, vážně, vskutku* aj. Pro staročeské *vskutku* platí, že některé kontexty nenabízejí možnost spolehlivého rozlišení předložkového spojení v *skutku* s funkcí adverbiale, vlastního adverbia a jistotní částice. Připomíná to autorka hesla *vskutku* v ESSČ, M. Homolková. Podobné je to také v případě středněčeského *vpravdě*. Přesto je možné je na dostatku dokladů představit jak v jeho významu původním, tak ve významu přeneseném. Rovněž jsou k dispozici kontexty, v nichž výraz nabývá funkce částice.

V pravdě či *vpravdě* je ustrnulý předložkový pád substantiva *pravda*, jeho původní význam, v němž se do současného jazyka nedochovalo, je tedy ‚po pravdě, pravdivě‘. Ve svém etymologickém významu se objevuje zpravidla v kombinaci se slovesy mluvení jako *říct, opakovat, povědět* apod., srov. např.:

(448) *Ó, jak mnohem více takoví naříkati, pozdě již litovati, ba i na sebe se hněvati a seznajíce, kterak celý života svého čas bez milosti boží strávili, řícti v pravdě budou muset* WaldtChval 4;

(449) *A to jest, co v pravdě ze sv. Augustýna řkoucího opakují* WaldtChval 14.

Přenesený význam lze opsat některými z výrazů, které mohou být substituenty i v případě částicového užití *vpravdě*, jsou to např. ‚doopravdy, opravdu, skutečně, vskutku‘. Přenesený význam příslovce *vpravdě*, např. ‚ve skutečnosti‘, nacházíme v těchto dokladech:

(450) *Dále rozuměj rozdíl mezi historií, to jest tou věcí, ješto se v pravdě stala, básní, ješto toliko jest smyšlená* AlbínBaj 6, LD;

(451) *to, čemu svět moudrost, sláva, veselí, bohatství (an v pravdě nejsou než tíhoty) říká* KomLab 179, dia v6;

(452) *A tu se hádali, jsou-li všechny ty věci jedno a též, jsou-li všechny dobré a jsou-li všechny v pravdě tím, čím jsou* LS 232,28, RW;

(453) *Každodenně od lidí v tomto věku se pohledávají dobré dni, kde se nenacházejí, a však žádný nechce tak živ býti, aby se tam někdy dostal, kde v pravdě jsou a se nacházejí* WaldtChval 23.

Ve funkci částice je *vpravdě* prostředkem zdůraznění nebo ujištění o pravdivosti tvrzení, srov.:

- (454) *zdá se mi v pravdě za potřebné* ArchČ XI 11, LD;
- (455) *A v pravdě podstatná byla ta její rada, neb velmi šťastně jim to kopání studnic se podařilo* HamHist 27;
- (456) *Ó, jak tehdy nešťastný ten jest a v pravdě blázen, kdo ... marnost a ne raděj blahoslavenou věčnost miluje a pohledává* WaldtChval 17;
- (457) *V pravdě ohavná potvora jest pochlebník jedenkaždý* WaldtChval 60.

V SSJČ je *vpravdě* vyloženo jako příslovce, v SSČ je výraz pokládán za modální částici, oba slovníky se shodují na tom, že jde o výraz knižní. Jeho užití v současné češtině však relativně bohatě dokládá korpus syn v4. V něm se sice s částicovou platností výrazu příliš nepočítá, protože celé lemma *vpravdě* (v této pravopisné formě) je mechanicky označeno jako příslovce, ale v samotných dokladech *vpravdě* odpovídá užití, jež je prezentováno už doklady (454)–(457) ze střední češtiny, tedy užití ve funkci částice, srov. např.:

- (458) *Její ctitelé jí prokázali vpravdě medvědí službu* syn v4.

Překvapivé je, že v této funkci je výraz v korpusu současné psané češtiny doložen i ve formě *v pravdě*, tedy s předložkou psanou odděleně, srov.:

- (459) *Udílění cen Akademie nabídlo v pravdě varietní podívanou* syn v4;
- (460) *On ví, jak zahrát na ty nejskrytější struny vaší dušičky, a to způsobem v pravdě bravurním* syn v4.

V našich dokladech z češtiny střední výrazně převažuje varianta *v pravdě* (s pravopisně oddělenou předložkou) nad variantou univerbizovanou, ačkoliv ani její výskyt zde není vyloučený. *V pravdě* může vyjadřovat původní i přenesený význam a rovněž fungovat jako částice. V jazyce současném jsou ve funkci modální částice využívány obě pravopisné varianty pouze s tím rozdílem, že *vpravdě* je frekventovanější. Ukazuje se tedy, že pravopis nemá na význam a užití *v pravdě/vpravdě* žádný vliv.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Vliv pravopisu se projevuje pouze v případech, v nichž jde skutečně o spojení předložky a substantiva – nejčastěji v kolokacích *život v pravdě* (přívlastek neshodný) a *žít v pravdě* (přísllovečné určení způsobu), srov. syn v4.

ZÁVĚR

Mezi plnovýznamovými slovními druhy se adverbiiím dostávalo a dostává méně pozornosti než ostatním autosémantikům. O tom, že v konkurenci rozsáhlých tříd substantiv, adjektiv či sloves byla adverbia vždy spíše odsouvána do pozadí, svědčí už starší gramatiky, např. *Čechořečnost* (1672) Václava Jana Rosy nebo *Böhmische Sprachlehre* (1782) Františka Jana Tomsy, v nichž těžiště výkladu adverbii tkví v jejich dělení do sémantických tříd, a tyto výklady jsou oproti výkladům ostatních autosémantik nepoměrně kratší. Adverbii však také není málo a naše práce je na ně naopak zaměřena.

Práce vychází z materiálu získaného jednak excerpcí Komenského adverbii ve slovníku H. Rösela (1983), jednak sondami do několika vybraných barokních tisků. Bází materiálu, jak už naznačuje název disertační práce, tvoří tedy adverbia barokní. Materiál byl výrazně rozšířen doklady adverbii z dalších zdrojů, zejména z *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* a z korpusu DIAKORP. V nich jsme vedle dokladů adverbii z barokních děl získali mnoho zajímavého doplňujícího materiálu z češtiny humanistické. Jeho využitím byla některá adverbia podrobena výzkumu v období jazyka, jež je vymezováno jako tzv. střední čeština.

Pozornost byla soustředěna především na slovotvorbu adverbii a jejich vývoj významový. Významové obměny v interakci se změnami syntaktických funkcí mohou způsobit přechod adverbii do jiné slovnědruhové kategorie. Tento proces není ani v současné češtině ukončený – přibývá adverbii, která vyprazdňují svůj lexikální význam a nabývají funkcí slovního druhu částic, nebo se stávají spojovacími prostředky.

Považujeme za vhodné znovu zdůraznit, že v našem výzkumu dochází ke kombinaci užívání synchronní a diachronní metody. Synchronní metoda převládá v analýzách jednotlivých adverbii, jejich významů, jednak v jazyce konkrétního autora, v našem případě Komenského, jednak v jazyce barokním, respektive v období střední češtiny. Metoda diachronní se uplatňuje při konfrontaci těchto analýz se situací v předcházejícím jazykovém období staročeském či s některými výsledky vývoje v češtině současné. Obě metody se tak navzájem doplňují.

Zajímavé výsledky by nepochybně přinesly podrobnější významové analýzy většiny excerpovaných adverbii, avšak prostor disertační práce nedovoluje všechny tyto

možnosti vyčerpat. Z pochopitelných důvodů tedy nelze náš výzkum považovat za ukončený. Přináší však ucelenou sondu do bohatého barokního materiálu a věříme, že může posloužit jako pramen pro další výzkum. V dalších analýzách adverbii z barokní češtiny je potřebné v budoucnu pokračovat a výsledky a zjištění vztahovat k češtině současné. Nicméně námi zvolené analýzy nás opravňují k jistým dílčím závěrům v rámci typologie adverbii, již jsme si na začátku vymezili.

V naší typologii jsou adverbia z jazyka barokních textů rozdělena do čtyř skupin. Do první skupiny řadíme pouze adverbia *často, dnes, letos, dole, dolů, doma, domů*, jejichž významy se do současného jazyka výrazněji nezměnily. S vědomím, že k významovým posunům dochází v průběhu jazykového vývoje permanentně, nelze s jistotou jmenovat další adverbia, která by náležela do této skupiny.

Ve druhé skupině jsou zahrnuta barokní adverbia, jež se do současné češtiny nedochovala. Řadí se k nim např. *bíledně* ‚za bílého dne‘, *drle* ‚čerstvě, čile, hbitě‘, *drsnatě* ‚obtěžně, těžce‘, *měhoděk* ‚díky tobě‘, *musitelně* ‚nezbytně, nuceně, nutně‘, *nepřestane* ‚bez přestání‘, *nočně* ‚v noci‘, *ochalebně* ‚lichotnický, úlisně‘, též ‚přítulně‘, *omatem* ‚jako poslepu, nazdařbůh‘, *pochotně* ‚s chutí‘, *povlovně* ‚pomalu, zvolna‘, *přibízkou/přibližkou* ‚letmo, namátkou, po chvilkách, mimochodem, s přestávkami, nesouvisle, bez uspořádání‘, *příčkem* ‚napříč‘, *příležitostě* ‚přiloženě, v příloze, jako přílohu‘, též ‚vhodně, přiměřeně, náležitě‘, též ‚příležitostně, jen při určité příležitosti‘, *summovně* ‚souhrnně‘, *z nízka* ‚hluboce‘ aj.

Jiná do novočeštiny nedochovaná adverbia byla součástí slovní zásoby J. A. Komenského. Jedná se o tvary, jež s uvedenými konkrétními významy užil na pozici adverbii výlučně on. Jinde, u žádného dalšího barokního ani jiného autora, jsme je nezaregistrovali. Jsou to např. *na šrot* ‚odbytě, ledabyle‘, *pochylo* ‚nachýleně, nahnuté‘, *rozkrouceně* ‚šilhavě‘, *s rozmyslem* ‚na pováženou‘, *štychem* ‚spěšně‘, *vrstvou* ‚střídavě‘, *z čista* ‚vrchovatě‘.

Za zastaralá považujeme rovněž Komenského adverbia *mstitedlně* ‚mstivě‘, *pohoršitedlně* ‚pohoršlivě‘, *pozorlivě* ‚pozorně‘. Ta, jak je vidět z jejich opisů, v současném jazyce disponují jinými slovtvornými příponami. Za Komenského adverbium *rozvláčitě* ‚zvolna, pomalu‘ je nč. *rozvláčně* ‚zbytečně pomalu, zbytečně podrobně, rozvlekle‘, užívané však častěji v negativním smyslu.

Repertoár Komenského adverbii nabídl i taková, která přešla do nč. jen v záporné podobě. Kladné tvary jsou zastaralé, neužívají se: *místně* ‚spolehlivě, vhodně‘ (v protikl. k nč. *nemístně* ‚nepatřičně, nevhodně‘), *pokrytě* ‚tajně, zastřené‘, též ‚předstíraně,

pokrytecky‘ (v protikl. k nč. *nepokrytě* ‚zjevně, netajeně‘), *stranně* ‚špatně, se sklonem někomu stranit, nadržovat‘ (v protikl. k nč. *nestranně* ‚nezaujatě, neutrálně, objektivně‘), *zřízeně* ‚řádně‘ (v protikl. k nč. *nezřízeně* ‚bez jakéhokoli řádu, bez zásad‘).

Třetí skupina je tvořena adverbii, jež do dnešní češtiny význam buď úplně změnila, anebo jsou dnes užívána jen v některém, resp. v některých z mnoha významů, kterými disponovala v češtině barokní. Z Komenského souboru adverbií k nim patří např. *částečně* ‚po částech, podrobně‘, *mrzutě* ‚odporně‘, *napořád* ‚bez rozdílu‘ též ‚vždy‘, *nezbedně* ‚neodbytně, vytrvale, houževnatě‘, *písemně* ‚podle Písma svatého‘, *rozmařile* ‚ledabyle‘, *sprostně* ‚jednoduše, prostě, skromně‘, též ‚upřímně‘, *strašlivě* ‚takovým způsobem, že to nahání strach‘, *veřejně* ‚obecně, všeobecně‘, též ‚na veřejnosti‘, *zevnitř*, *zevnitřně* ‚vně‘ aj.

Významovými proměnami jsou charakteristická ještě např. adverbia *časně*, *dokonale*, *hotově*, *konečně*, *rovně*, *valně*, jež jsme ve IV. kapitole podrobili detailnějším analýzám. Významy, s nimiž jsme se setkali u adverbií *časně*, *dokonale* a *valně* ve střední češtině zachycuje následující přehled. Tučně jsou vyznačeny významy, v nichž se adverbia zachovala do současné češtiny:

časně	dokonale	valně
‚pozemsky‘ (v protikl. k <i>věčně</i>), ‚dočasně‘ v náboženském jazyce	‚s konečnou platností, definitivně‘	‚hromadně, v houfu, ve velkém počtu‘
‚včas‘, ‚ve vhodný čas‘	‚zcela, úplně‘	‚velmi mnoho, hodně, značně‘
‚brzy‘ (v protikl. k <i>pozdě</i> , tj. v pozdější, pokročilejší době), ‚předčasně, nevhodně brzy‘ nebo ‚na začátku‘ (nějaké konkrétní doby)	‚bezvadně, vzorně, skvěle, perfektně‘	‚mocně, silně, hlasitě‘ specifické užití k vyj. vysoké intenzity (WaldtChval)
‚brzy ráno‘		‚dobře, pořádně, uspokojivě‘; <u>jen ně.</u> , hovorové, ve spojení se záporem

Tab. 1: Významy adverbií *časně*, *dokonale* a *valně* ve střední češtině s přesahem do novočeštiny.

Různá od původu odlišná adverbia spojují významové a funkční změny ubírající se stejným směrem. O vyprazdňování lexikálního významu můžeme hovořit v případě výrazů přecházejících do třídy adverbií měrových. U mnoha z nich se tak dělo už v barokní češtině. Zatímco adverbium *hodně* (dnes s významy ‚mnoho, velmi‘) v barokní češtině neslo zpravidla význam ‚vhodně, zaslouženě, právem‘, k vyjádření velkého množství či vysoké intenzity sloužila adverbia jiná, např. *drahně*, *hrubě*, *hustě*, *náramně*, *notně*, *tlustě* aj.

A dostáváme se ke čtvrté skupině. Adverbia náležející do této skupiny postupem času získávají funkce jiných slovních druhů (zpravidla částic, také spojovacích prostředků). Těmto přechodům v barokní češtině podléhala např. adverbia *dokonce*, *ostatně*, *právě*, *vlastně*, *vpravdě* nebo *zejména* (také u nich jsme provedli podrobnější analýzu). U adverbia *zejména* se přechod k částicím projevil už v jazyce J. A. Komenského.¹⁰¹ Adverbia *dokonce*, *ostatně* a *zejména* s jejich konkrétními významy a funkcemi prezentujeme v tabulce:

dokonce	ostatně	zejména
‚úplně, zcela, naprosto‘, ‚vůbec‘ v záporném kontextu	‚jinak, dále‘, tj. ve zbytku věcí, co se týká ostatních, jiných, dalších věcí	‚jménem, podle jména, jmenovitě‘
vytýkácí a stupňovací funkce	‚konečně, koneckonců‘; ve funkci částice (u Komenského ve formě <i>ostatek</i>)	‚výslovně, přesně, podrobně‘ ‚především, zvláště‘; ve funkci částice

Tab. 2: Významy a funkce adverbii *dokonce*, *ostatně* a *zejména* v barokní češtině.

Nakonec ještě znovu připomeňme, že v našem materiálu barokních adverbii se vyskytly výrazy, které jsou některými současnými autory hodnoceny jako tzv. monokolokabilní slova. Charakterizuje je to, že významu nabývají jen jako komponenty v ustálených spojeních, jsou to např.: (vyprázdnit) *do dna*, (jít) *k duhu*, (být) *k smíchu*, (mít) *na obec* ‚společně‘, (mít se) *na pozoru/napozoru*, (být) *na překážce*, (být) *na rozpacích*, (být) *po hostinu/pohostinu* ‚jako host‘, (být) *pohotově*, (mít) *pohotově* ‚připraveno‘, (běhat) *v závod*.

Současný jazyk se vyznačuje ohromným nárůstem částic. Mnohé z nich mají původ v adverbiiích. Naše práce evidentně dokazuje, že významové změny vedly k přesunům adverbii do funkcí částic už v jazyce barokních autorů. U některých adverbii se však tento přechod v jazyce barokních autorů s jistotou neprokázal (např. *konečně*). Není vyloučeno, že je to jen v důsledku prozatímní neexistence středněčeského slovníku, a proto je třeba ve výzkumech pokračovat a nadále přinášet důkazy o tom, že barokní období je důležitým vývojovým stadiem jazyka, jež není žádoucí při hodnocení vývoje jazykových jevů vynechávat.

¹⁰¹ Současný význam zdůrazňovací ‚obzvláště‘ eviduje Rusínová (1984: 32) už u staročeských formací *ze ygmene*, *ve jméno*, z nichž se uchovalo jen spojení s předložkou *ze*.

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

PRIMÁRNÍ PRAMENY

DavVint: DAVID, Jiří (1713): *Medicus Hercinius. To jest: velkolesní hojitel a uzdravitel. Aneb život sv. Vintýře*. Praha: Jezuitská tiskárna, s. 1–128. Č. knihopisu K01819.

FišHosp: FISCHER, Kryštof (1706): *Knihy hospodářské skrze dvojctihodného kněze Kryštofa Fišera z Tovaryšstva Ježíšova sepsané. Díl první. O hospodářství polním* (přel. J. Barner). Praha: Jezuitská tiskárna, s. 1–9; 17–106. Č. knihopisu K02544.

HamHist: HAMMERSCHMID, Jan Florián (1699): *Historie klatovská v sedm dílů rozdělená*. Praha: Arcibiskupská tiskárna, faktor Jiří Samuel Beringer, s. 5–107. Č. knihopisu K02877.

HöffVint: HÖFFELE, Johann Adam (1749): *Strom vštípený při tekutých vodách. Svatý Vintíř*. Praha: Jezuitská tiskárna, s. 1–125. Č. knihopisu K03095.

RW: RÖSEL, Hubert (1983): *Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J. A. Comenius*. Münster: Aschendorff. Studia Slavica et Baltica.

TanChan: TANNER, Jan (1680): *Muž apoštolský. Aneb život a ctnosti ctihodného pátera Albrechta Chanovského*. Praha: Jezuitská tiskárna, s. 4–103. Č. knihopisu K16060.

WaldtChval: de WALDT, Ondřej František Jakub (1736): *Chválo-řeč, neb kázání na některé svátky*. Praha: Arcibiskupská tiskárna, faktor Matěj Adam Höger, s. 1–86; 518–537. Č. knihopisu K16913.

SEKUNDÁRNÍ PRAMENY A SLOVNÍKY

Český národní korpus – DIAKORP: Diachronní korpus, verze 6 z 18. 12. 2015 [online].

Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. <<http://www.korpus.cz>>.

Český národní korpus – Korpus InterCorp – angličtina, verze 9 z 9. 9. 2016 [online].

Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. <<http://www.korpus.cz>>.

Český národní korpus – Korpus InterCorp – čeština, verze 9 z 9. 9. 2016 [online].

Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. <<http://www.korpus.cz>>.

Český národní korpus – Korpus SYN, verze 4 z 16. 9. 2016 [online]. Praha: Ústav

Českého národního korpusu FF UK. <<http://www.korpus.cz>>.

JUNGMANN, Josef (1835–1839): *Slovník česko-německý Josefa Jungmanna. Díl I. –*

V. 1. vyd. Praha: Pomocí Českého Museum. <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

NEJEDLÝ, Petr a kol. (2010): *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*

[online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. <<https://madla.ujc.cas.cz>>.

Internetová jazyková příručka (2008–2018) [online]. Praha: Ústav pro jazyk český, v. v.

i. <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957) [online]. Praha: Ústav pro jazyk český, v.

v. i. <<http://psjc.ujc.cas.cz/>>.

Slovník spisovného jazyka českého [online]. Praha: Ústav pro jazyk český, v. v. i.

<<http://ssjc.ujc.cas.cz/>>.

Vokabulář webový [online]. Verze 1.1.2. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk

český AV ČR, v. v. i. <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>:

ESSČ: *Elektronický slovník staré češtiny* (2006–). Praha: ÚJČ AV ČR.

GbSlov: Gebauer, Jan: *Slovník staročeský* (1970). 2. vyd. Praha: Academia.

MSS: Bělič, Jaromír – Kamiš, Adolf – Kučera, Karel: *Malý staročeský slovník* (1979).

Praha: SPN.

StčS: *Staročeský slovník*, sešit 1–26 (1968–2008). Praha: Academia.

ŠimekSlov: Šimek, František: *Slovníček staré češtiny* (1947). Praha: Orbis.

FILIPEC, Josef a kol. (1994): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vyd.*

Praha: Academia.

HOLUB, Josef – LYER, Stanislav (1978): *Stručný etymologický slovník jazyka českého:*

se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím. 2. vyd. Praha: SPN.

MACHEK, Václav (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. 3.vyd., fotoreprint podle 3. vyd. z roku 1971. Praha: NLN.

REJZEK, Jiří (2015): *Český etymologický slovník*. 3. vyd., přeprac. Praha: Leda.

LITERATURA

ALEXOVÁ, Jarmila (2006a): Interpretace odporovacího vztahu v raně barokním textu.

In: E. Čulenová – I. Nosková (eds.): *Analytické sondy do textu 2*. Banská Bystrica: FF UMB, s. 320–327.

ALEXOVÁ, Jarmila (2006b): Realizace syntaktického vztahu odporovacího v raně barokním českém textu. *Listy filologické* 129, č. 3–4, s. 333–356.

ALEXOVÁ, Jarmila (2007a): K proměně příslovce *ovšem* v spojkou odporovací. In: K. Klímová – E. Minářová (eds.): *Čeština – bádání a učení*. Brno: MU, s. 55–58.

ALEXOVÁ, Jarmila (2007b): Uplatnění frazému v českém barokním kázání Ondřeje de Waldta. In: I. Horáková – Z. Holub (eds.): *Genius loci českého jihozápadu IV. Tradice a současnost*. Plzeň: SVK PK a katedra českého jazyka a literatury ZČU, s. 19–28.

ALEXOVÁ, Jarmila (2008): Relikty specifických funkcí souřadících spojek v českém barokním textu. In: A. Jaklová (ed.): *Člověk – jazyk – text*. České Budějovice: JU, s. 89–93.

ALEXOVÁ, Jarmila (2009): *Vývoj českého barokního souvětí souřadného*. Praha: ARSCI.

ALEXOVÁ, Jarmila (2010): Spojovací funkce výrazů *kde(ž)*, *kdežto* v českém barokním textu. In: M. Janečková – J. Alexová – V. Pospíšilová a kol.: *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI, s. 93–103.

ANDERŠ, Josef (2002): Desubstantivní adverbializace jako prostředek tvoření příslovčí. In: *Studia Slavica 6. Slavistika osudem i volbou (k 75. narozeninám prof. Jiřího Damborského)*. Ostrava: OU, s. 23–26.

BALHAR, Jan a kol. (2005): *Český jazykový atlas 5*. Praha: Academia.

BAUER, Jaroslav (1957): K vývoji českého souvětí. *Slovo a slovesnost* 18, č. 1, s. 29–37.

BAUER, Jaroslav (1960): *Vývoj českého souvětí*. Praha: Nakladatelství ČSAV.

- BAUER, Jaroslav (1962): Spojky a příslovce. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A 10*, s. 29–37.
- BAUER, Jaroslav (1963): Podíl citoslovcí na vzniku českých spojek. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A 11*, s. 21–28.
- BAUER, Jaroslav (1964): Spojky a částice. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A 12*, s. 131–139.
- BAUER, Jaroslav (1972a): Odporovací vztah mezi souřadnými větami a větnými členy. In: *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby*. Brno: UJEP, s. 259–267.
- BAUER, Jaroslav (1972b): K otázce významů a funkcí spojek. In: *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby*. Brno: UJEP, s. 341–350.
- BAUER, Jaroslav (1972c): Relativa a spojky. In: *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skladby*. Brno: UJEP, s. 361–366.
- BEČKA, Josef Václav (1934): O příslovci v nové češtině. *Naše řeč* 18, č. 6–7, s. 161–173.
- BEDNAŘÍKOVÁ, Božena (2009): Tzv. transpozice aneb Jak se dostat z „dokulilovských sítí“. In: Z. Vychodilová (ed.): *Rossica Olomucensia XLVIII*. Olomouc: UPOL, s. 121–125.
- BEDNAŘÍKOVÁ, Božena (2016): Muž a strom v nové Akademické gramatice spisovné češtiny. *Bohemica Olomucensia: Časopis pro filologická a mezioborová studia* 8, č. 2, s. 98–106.
- BĚLIČOVÁ, Helena (1992): Juraj Šikra: Sémantika slovenských přísloviek. *Slovo a slovesnost* 53, č. 2, s. 152–156.
- BENEŠ, Josef (1939): Příslovečné určení času s předložkou o spojenou s akusativem. *Naše řeč* 23, č. 6, s. 163–165.
- BLAŽEK, Jiří (1963): Příslovce *dokonce* v dnešní češtině a jeho historický vývoj. *Naše řeč* 46, č. 2, s. 57–65.
- BLAŽEK, Jiří (1967): K vyjadřování důsledkového odstínu stupňovacího spojení v češtině a ke vzniku příslovci *natož, natožpak*. *Naše řeč* 50, č. 4, s. 199–205.
- CONFORTIOVÁ, Helena (1987): Příslovce *většinou* a *vesměs*. *Naše řeč* 70, č. 2, s. 111–112.
- CVRČEK, Václav a kol. (2010): *Mluvnice současné češtiny I. Jak se píše a jak se mluví*. 1. vyd. Praha: Karolinum.
- ČECHOVÁ, Marie a kol. (2011): *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN.

- ČEJKA, Mirek (1983): *Igor Němec: Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Academia, Praha 1980, 193 s. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 31, s. 92–95.
- ČERMÁK, František (2008): Partikule, jejich syntagmatika a kumulace v mluvené češtině. In: M. Kopřivová – M. Waclawičová (eds.): *Čeština v mluveném korpusu*. Praha: NLN, s. 63–74.
- ČERMÁK, František (2010): Jazyk a jeho kombinace. *Jazykovědné aktuality* 47, č. 1–2, s. 4–22.
- ČERMÁK, František (2012): *Morfematika a slovtvorba češtiny*. Praha: NLN.
- ČERMÁK, František (2014): Monokolokabilní slova, jejich identifikace a pokrytí. In: *Periferie jazyka. Slovník monokolokabilních slov*. Praha: NLN, s. 10–22.
- ČERNÁ, Alena M. (2010): Spřežkové výrazy typu *zvíci*. *Korpus – gramatika – axiologie* 1, s. 9–15.
- ČERNÝ, Jiří (1996): *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.
- ČERNÝ, Václav (1996): *Až do předsíně nebes: čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Praha: Mladá fronta.
- DANEŠ, František – KNAPPOVÁ, Miloslava (1972): Příslovce a příslovečná určení zřetelově vymezovací. *Slovo a slovesnost* 33, č. 2, s. 106–115.
- DANEŠ, František (1985): *Věta a text*. Praha: Academia.
- DOKULIL, Miloš (1962): *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- DOKULIL, Miloš (1982): K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. *Slovo a slovesnost* 43, č. 4, s. 257–271.
- ERTL, Václav (1918): *Gebauerova mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské. I. Hláskosloví – nauka o slově*. 6. vyd. Praha: Česká grafická akciová společnost Unie.
- ERTL, Václav (1919): O výrazech zesilovacích, vzniklých otřením významu. *Naše řeč* 3, č. 5, s. 137–144.
- FIC, Karel (1986): Knížka o tvoření staročeských příslovcí. *Naše řeč* 69, č. 1, s. 33–35.
- FILIPEC, Josef (1992): Monografie o slovenských příslovcích. *Naše řeč* 75, č. 2, s. 107–108.
- GEBAUER, Jan (1895): Adverbia na -o a -ě v RKZém. *Listy filologické* 22, s. 130–133.
- GREPL, Miroslav (1989): Partikulizace v češtině. *Jazykovědné aktuality* 26, s. 95–100.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- GREPL, Miroslav a kol. (2008): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.

- GRYGAROVÁ-RECHZIEGLOVÁ, Adela (1995): K funkci částic jako nositelů komunikačních strategií. In: D. Davidová (ed.): *K diferenciaci současného mluveného jazyka*. Ostrava: OU, s. 119–127.
- HAUSER, Přemysl (1998): Podoba, historie a užívání slov *zšíři, zvýši* aj. In: *Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám*. Brno: MU, s. 97–100.
- HAVRÁNEK, Bohuslav (1935): Mluvnická kodifikace spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost* 1, č. 1, s. 8–13.
- HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois (1981): *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- HIRSCHOVÁ, Milada (2013): Sentence adverbials and evidentiality. *Research in Language* vol. 11:2, s. 131–140.
- HLADIŠ, František (1965): K významu a užití příslovce *řádově*. *Naše řeč* 48, č. 4, 254–256.
- HLUBINKOVÁ, Zuzana (2001): Tvoření deadjektivních adverbii ve východomoravských dialektech. *Naše řeč* 84, č. 4, s. 199–201.
- HLUBINKOVÁ, Zuzana (2002): Tvoření desubstantivních, deverbálních a denumerálních adverbii ve východomoravských nářečích. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 50, s. 111–118.
- HLUBINKOVÁ, Zuzana (2003): Tvoření depronominálních adverbii ve východomoravských nářečích. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 51, s. 223–229.
- HLUBINKOVÁ, Zuzana (2004a): Spojování předložek v českých nářečích a ve spisovném jazyce. In: E. Minářová – K. Ondrášková (eds.): *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: MU, s. 76–79.
- HLUBINKOVÁ, Zuzana (2004b): Stupňování adverbii, zvláště ve východomoravských nářečích. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 52, s. 109–114.
- HLUBINKOVÁ, Zuzana (2010): *Tvoření slov ve východomoravských nářečích*. Brno: MU.
- HOFFMANNOVÁ, Jana – KOLÁŘOVÁ, Ivana (2007): Slovo *prý/prej*: možnosti jeho funkční a sémantické diferenciace. In: F. Štícha – J. Šimandl (eds.): *Gramatika a korpus / Grammar and Corpora 2005*. 1. vyd. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 93–102.
- HOLUBOVÁ, Barbora (2015): Valence francouzských adverbii (ne)objevená. *Jazykovědné aktuality* 52, s. 86–101.
- HOMOLKOVÁ, Milada (1979): Pragmatické aspekty lexikálních jednotek. *Listy filologické* 102, č. 4, s. 193–195.

- HOMOLKOVÁ, Milada (1997): Částice v nové české mluvnici. *Jazykovědné aktuality* 34, č. 1–2, s. 32–37.
- HOMOLKOVÁ, Milada (1998): Dobrodružství lexikografie. *Naše řeč* 81, č. 2–3, s. 70–79.
- HOMOLKOVÁ, Milada (2005): Staročeská adverbia *potom a pak*. In: *Čas v jazyce a v literatuře [ČasJL]. Sborník z mezinárodní konference*. Red. M. Čechová, D. Moldanová, Z. Millerová. Ústí n. Labem: UJEP, s. 214–219.
- HORECKÝ, Ján (1992): Šikra, J.: Sémantika slovenských příslovíek. *Jazykovedný časopis* 43, č. 1, s. 70–71.
- HUBÁČEK, Josef (1978): Stylová platnost variantních podob přísloví v Komenského Labyrintu I – II. *Naše řeč* 61, č. 2, s. 73–82.
- HUBÁČEK, Josef (2008): Komenského Dvěře jazyků otevřené a Fischerovy Knihy hospodářské. *Studia Comeniana et historica* 38, č. 80, s. 89–93.
- JAHN, Jan (1966): *Slovanské adverbium*. Praha: SPN. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica, 31. Philologica, 18.
- JAKLOVÁ, Alena (1998): K jazyku a stylu českých kázání Ondřeje Františka de Waldta. In: M. David (ed.): *K jazyku a stylu českých barokních textů I. Sborník katedry bohemistiky Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity*. České Budějovice: JU, s. 8–41.
- JAKLOVÁ, Alena (2000a): Jazyk a styl českých kázání Alberta (Vojtěcha) Chanovského. In: M. David (ed.): *K jazyku a stylu českých barokních textů II. Sborník katedry bohemistiky Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity*. České Budějovice: JU, s. 47–61.
- JAKLOVÁ, Alena (2000b): Jazyk a styl českých barokních textů A. Chanovského a O. F. de Waldta. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 46. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 257–270.
- JANEČKOVÁ, Marie (1998): Legenda o svatém Vintíři v pojetí pátera Jiřího Davida z Tovaryšstva Ježíšova. In: M. David (ed.): *K jazyku a stylu českých barokních textů I. Sborník katedry bohemistiky Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity*. České Budějovice: JU, s. 90–109.
- JANEČKOVÁ, Marie (2003): Jazyk Tannerovy legendy o páteru Albrechtovi Chanovském. *Studia Comeniana et historica* 33, č. 69–70, s. 150–195.
- JANEČKOVÁ, Marie (2005): Způsoby persvaze v barokních kázáních. In: H. Srpová (ed.): *Metody a prostředky přesvědčování v masových médiích: sborník textů z*

- mezinárodní vědecké konference, Ostrava 13. – 15. 9. 2005. Ostrava: FF OU, s. 99–105.
- JANEČKOVÁ, Marie (2008a): Pouť Ondřeje Jakuba Františka de Waldta k lidovému posluchači. In: I. Horáková – Z. Holub (eds.): *Genius loci českého jihu IV. Tradice a současnost*. Plzeň: SVK PK a katedra českého jazyka a literatury ZČU, s. 9–18.
- JANEČKOVÁ, Marie (2008b): Souřadící spojky v pořadných souvětích barokní prózy. In: A. Jaklová (ed.): *Člověk – jazyk – text*. České Budějovice: JU, s. 85–88.
- JANEČKOVÁ, Marie (2008c): Vale, měj se dobře, světe... K jazykové stránce dvou kázání A. H. Mladoty ze Solopisk. *Studia Comeniana et historica* 38, č. 80, s. 94–108.
- JANEČKOVÁ, Marie (2009): *K jazyku českého baroka. Hláskosloví, pravopis a tisk, označování kvantity*. Praha: ARSCI.
- JANEČKOVÁ, Marie (2010): Čeština venkovských kazatelů vrcholného a pozdního baroka. In: M. Janečková – J. Alexová – V. Pospíšilová a kol.: *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI, s. 77–92.
- JANEČKOVÁ, Marie – ALEXOVÁ, Jarmila – POSPÍŠILOVÁ, Věra (2011): *V nuznej slávě, v slavnej nouzi. Svět Ondřeje Jakuba Františka de Waldta*. Praha: ARSCI.
- JANEČKOVÁ, Marie a kol. (2016): *Růže prší krásná... Disputace o barokním jazyku a (chválo)řeči*. Praha: ARSCI.
- JÍNOVÁ, Pavlína (2013): Zdenka Rusínová: Pokušení struktury. Brno: Host, 2011. 152 s. Studie osobností brněnské lingvistiky, 2. *Slovo a slovesnost* 74, s. 298–302.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2016): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- KARLÍKOVÁ, Helena (2012): K etymologii staročeského adjektiva *rúčí* s významem ‚rychlý‘. In: P. Nejedlý – M. Vajdlová (eds.): *Cesty slov*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 101–108.
- KLIMEŠOVÁ, Markéta (2014a): Komunikační záměr a jeho naplnění v barokním kázání. In: J. Kesselová – M. Imrichová – M. Ološtiak (eds.): *Registre jazyka a jazykovedy (I)*. Prešov: FF PU v Prešove, s. 256–262.
- KLIMEŠOVÁ, Markéta (2014b): Prostředky realizace adverzativního vztahu v Koniášově *Vejtažním naučení*. *Jazykovědné aktuality* 51, č. 3 a 4, s. 71–82.

- KLIMEŠOVÁ, Markéta (2015): Adverbia v gramatikách J. Dobrovského a J. Nejedlého v konfrontaci se současným pojetím. In: V. Viktora a kol.: *Vojtěch Nejedlý a soupevníci. Jeden jazyk naše heslo bud' VIII*. Plzeň: SVK PK; Radnice: Spolek divadelních ochotníků v Radnicích, s. 25–31.
- KLIMEŠOVÁ, Markéta (2017): Adverbia *rovně, zrovna*, jejich funkce a významové obměny v čase. *Naše řeč* 100, č. 4, s. 235–242.
- KLIMEŠOVÁ, Markéta (v tisku): Význam výrazu *stejně*, jeho užití a funkce v textu.
- KNAPPOVÁ, Miloslava (1973a): K otázkám adverbializace. *Slovo a slovesnost* 34, č. 2, s. 150–157.
- KNAPPOVÁ, Miloslava (1973b): K tvoření příslovcí z přídavných jmen. *Naše řeč* 56, s. 11–18.
- KNAPPOVÁ, Miloslava (1974): O vzniku příslovcí z frazeologických spojení. *Slovo a slovesnost* 35, č. 1, s. 15–20.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (1994): Změna významu slov a slovních spojení v řečové komunikaci. *Jazykovědné aktuality* 31, č. 3–4, s. 106–110.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (1994/1995): Výskyt a úloha výrazů *nevím/já nevím* a *jako* v mluvených projevech. *Český jazyk a literatura* 45, č. 7–8, s. 165–169.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (1995a): Výskyt a funkce vybraných výrazů částicové a citoslovečné povahy v různých druzích mluvených projevů. In: D. Davidová (ed.): *K diferenciaci současného mluveného jazyka*. Ostrava: OU, s. 192–198.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (1995b): Funkce slov *nějak* a *jaksi* v mluvených projevech. In: P. Karlík – J. Pleskalová – Z. Rusínová (eds.): *Pocta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám*. Boskovice: Albert, s. 153–158.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (1995/1996): O některých funkcích slov *tak, takže* v mluvených projevech. *Český jazyk a literatura* 46, č. 7–8, s. 167–172.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (1996): Slova nejen výplňková. *Čeština doma a ve světě* 4, č. 3, s. 222–226.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (1997): Významy a funkce slov *pak* a *potom* v mluvených projevech. *Naše řeč* 80, č. 3, s. 129–134.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (1997/1998): Výrazy *víš, chápeš, rozumíš* v souvislých textech. *Český jazyk a literatura* 48, č. 9–10, s. 216–221.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (1998): Významy slova *tedy (teda)* v souvislých textech. *Naše řeč* 81, č. 2–3, s. 118–123.

- KOLÁŘOVÁ, Ivana (2001): Hranice možnosti slovnědruhové interpretace významově nevyhraněných slov v reálné komunikaci. In: D. Moldanová (ed.): *Konec a začátek v jazyce a literatuře*. 1. vyd. Ústí nad Labem: UJEP, s. 210–213.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (2002): *Takže* jako navazovací výraz v souvětích i v souvislých textech a jeho synonymie s výrazy jinými. *Naše řeč* 85, č. 2, s. 90–97.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (2012): Jak může být ovlivněna možnost volby odpovědi na otázku s adverbium *kam?*. In: R. Novák (ed.): *Slovo a obraz v komunikaci s dětmi. Svoboda jazyka – jazyk svobody*. 1. vyd. Ostrava: PF OU, 2012. s. 48–57.
- KOLÁŘOVÁ, Ivana (2015): Slovesa odvozená od adverbii jako periferie slovtvorného systému (na materiálu Českého národního korpusu). *Časopis pro moderní filologii* 97, č. 2, s. 179–189.
- KOMÁREK, Miroslav (1958): K sémantické a syntaktické charakteristice slov „ještě, již (už)“. In: *Studie ze slovanské jazykovědy*, s. 147–153.
- KOMÁREK, Miroslav (1961): Studie o vývoji českého souvětí. *Naše řeč* 44, č. 3–4, s. 96–101.
- KOMÁREK, Miroslav (1979): K jednomu funkčnímu rozdílu v soustavě partikulí. *Slovo a slovesnost* 40, č. 2, s. 139–142.
- KOMÁREK, Miroslav a kol. (1986): *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia.
- KOPECKÝ, Milan (1997): *Slovesnost českého baroka*. Brno: MU.
- KOPECKÝ, Milan (1999): *Nic stálého přítomného*. Brno: MU.
- KOŘENSKÝ, Jan (1999): Teoretický a metodologický vývoj v naší bohemistice. In: Z. Hladká – P. Karlík (eds.): *Čeština – univerzália a specifika*. Brno: MU, s. 7–12.
- KOŘENSKÝ, Jan (2007): Paradigmata zkoumání řečové komunikace. *Slovo a slovesnost* 68, s. 163–169.
- KOŘENSKÝ, Jan (2008): Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí. In: A. Jaklová (ed.): *Člověk – jazyk – text*. České Budějovice: JU, s. 15–19.
- KOŘENSKÝ, Jan (2009): Strukturalismus/formalismus versus funkcionalismus /procesualismus? *Bohemica Olomucensia: Časopis pro filologická a mezioborová studia* 1, č. 4, s. 73–76.
- KOŘENSKÝ, Jan (2010): Lingvistika po „komunikačním obratu“ a její sémiotické reflexe. In: J. Klincková (ed.): *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie*. Banská Bystrica, s. 63–71.

- KOŘENSKÝ, Jan (2012): Vznikově rozvojové principy, diachronie, synchronie, pružná stabilita. In: A. Bohunická (ed.): *Jazykoveda v pohybe*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 53–58.
- KOSEK, Pavel (1997): Funkční užití výrazu *sice* v češtině období baroka. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity A* 45, s. 95–103.
- KOSEK, Pavel (1998): Příspěvek k poznání vývoje spojovacích prostředků vytvořených od výrazu *brže*. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 46, s. 131–141.
- KOSEK, Pavel (2003): *Spojovací prostředky v češtině období baroka*. Ostrava: OU.
- KOSEK, Pavel (2006): Odporovací spojovací prostředky v barokní češtině. In: A. Jaklová (ed.): *Komunikace – styl – text*. České Budějovice: FF JU, s. 149–155.
- KOSEK, Pavel (2007): Následkové spojovací výrazy v barokní češtině. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 55, s. 263–280.
- KOSEK, Pavel (2013): *Ale však – však ale* v dějinách češtiny. *Naše řeč* 96, č. 4, s. 181–196.
- KROUPOVÁ, Libuše (1973): Sporné případy nevlastních předložek. *Naše řeč* 56, č. 1, s. 19–26.
- KŘÍŽKOVÁ, Helena (1966): Příslovečné určení s významem časové míry ve spojení s dokonavými slovesy. *Naše řeč* 49, č. 2, s. 65–72.
- KŘÍŽKOVÁ, Helena (1968): Adverbiální determinace slovesná a větný vzorec. In: *Otázky slovanské syntaxe II*. 1. vyd. Red. J. Bauer. Brno: UJEP, s. 103–109.
- KUČERA, Karel (2014): Diachronní složka Českého národního korpusu a hranice možností korpusového výzkumu vývoje češtiny. *Naše řeč* 97, č. 4–5, s. 208–215.
- KVÍTKOVÁ, Naděžda (1996): K jazyku současných duchovních promluv. *Naše řeč* 79, č. 2, s. 61–65.
- KVÍTKOVÁ, Naděžda (2001): K prolínání odborného a publicistického stylu v textech duchovních promluv. In: M. Žemlička (ed.): *Termina 2000*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, s. 267–270.
- KVÍTKOVÁ, Naděžda (2002/2003): Slovanské jazyky a jejich současný stav. *Český jazyk a literatura* 53, č. 3, s. 118–122.
- KVÍTKOVÁ, Naděžda (2003): K centru a periférii slovní zásoby. In: *Okraj a střed v jazyce a literatuře: sborník z mezinárodní konference*. Ústí nad Labem: UJEP, s. 35–40.

- KVÍTKOVÁ, Naděžda (2004a): Spisovnost a nespisovnost v současné homiletice. In: E. Minářová – K. Ondrášková (eds.): *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: MU, s. 230–233.
- KVÍTKOVÁ, Naděžda (2004b): Hlavní tendence v jazyce a stylu současné homiletiky. In: M. Balowski – J. Svoboda (eds.): *Stalość i zmienność w języku i literaturze czeskiej XX wieku. Konstancy a proměny v českém jazyce a literatuře XX. století*. Wałbrzych – Ostrava: Wydawnictwo „Pro“ – Ostravská univerzita v Ostravě, s. 153–158.
- KVÍTKOVÁ, Naděžda (2005a): Intertextualita v duchovních promluvách. In: S. Čmejková – I. Svobodová (eds.): *Oratio et ratio*. 1. vyd. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 237–241.
- KVÍTKOVÁ, Naděžda (2005b): K funkci a sémantice předložek *na* a *v/ve*. In: P. Nejedlý – M. Vajdllová (eds.): *Verba et historia*. Praha: ÚJČ AV ČR, 2005b, s. 197–202.
- KVÍTKOVÁ, Naděžda (2006): Vertikální členění stylů v náboženských komunikátech. In: A. Jaklová (ed.): *Komunikace – styl – text*. České Budějovice: FF JU, s. 161–164.
- LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- LEHRER, Adrienne (1975): Interpreting certain adverbs: semantics or pragmatics? *Journal of Linguistics* 11, s. 239–248.
- MACHÁČKOVÁ, Eva (1989): Přívlastkové věty s místními a časovými vztahnými příslovci. *Naše řeč* 72, č. 3, s. 113–119.
- MACHOVÁ, Svatava (2008): Jazykový korpus a jeho svody. *Sborník prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě. Řada jazykovědná D4*. Red. R. Sukač. Opava: Slezská univerzita, s. 54–56.
- MALINOVSKÝ, Milan (1990a): Zpracování větných příslovci (disjunktů) v novodobých slovnících angličtiny. *Časopis pro moderní filologii* 72, s. 17–21.
- MALINOVSKÝ, Milan (1990b): O tzv. disjunktech. *Slovo a slovesnost* 51, č. 1. s. 48–54.
- MALINOVSKÝ, Milan (1991): A contrastive view on the Category of So-Called Disjuncts. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 55, s. 73–80.
- MALINOVSKÝ, Milan (1992): K otázkám překladu disjunktů (větných adverbialíí) z angličtiny do češtiny a naopak. *Časopis pro moderní filologii* 74, s. 17–25.

- MALINOVSKÝ, Milan (1996): Výraz *ovšem* a jeho významové modifikace. *Naše řeč* 79, č. 5, s. 246–251.
- MALINOVSKÝ, Milan (1997a): Sentence Modifiers in English and in Czech. *Moderne Sprachen* (Wien) 41, č. 1, s. 20–27.
- MALINOVSKÝ, Milan (1997b): Větné příslovečné určení v angličtině na pozadí češtiny. *Cizí jazyky* 41, s. 12–14.
- MALINOVSKÝ, Milan (1997c): Pozice větných adverbálií. *Naše řeč* 80, č. 3, s. 164–166.
- MALINOVSKÝ, Milan (1998): Několik poznámek k větným příslovečným určením v angličtině a češtině. *Časopis pro moderní filologii* 80, s. 65–67.
- MARTINCOVÁ, Olga (2005): Nová příslovečná pojmenování. In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Kol. autorů pod vedením Olgy Martincové, red. O. Martincová, A. Rangelová, J. Světlá. Praha: ÚJČ AV ČR, 134–146.
- MIKO, František (1960): Príslovky zreteľa. In: *Zborník FF UPJŠ v Prešove. Časť všeobecná 1*. Red. Š. Tóvik. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 66–79.
- MIKO, František (1961): K problematike prísloviiek. *Jazykovedný časopis* 12, č. 1, s. 10–24.
- MIKO, František (1966): Príslovky. In: J. Ružička a kol.: *Morfológia slovenského jazyka*. Prvé vydanie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 565–618.
- MONDŘÍKOVÁ, Petra (2010): Sémantické odstíny kopulativního vztahu v barokním textu. In: *Moderní filologie na prahu třetího tisíciletí. Vybrané příspěvky z konference k 100. výročí založení KMF (FF UK Praha 17. 2. 2010). XXIII. Ročenka KrMF*. Praha – České Budějovice: Kruh moderních filologů – Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, s. 105–114.
- MONDŘÍKOVÁ, Petra (2013): *Temporální vztahy v českých barokních textech*. Nепublikovaná disertační práce. České Budějovice: FF JU. Dostupné také z WWW: <<https://wstag.jcu.cz/>>.
- NEJEDLÝ, Petr (v tisku): Ještě ke slovu *ještě*.
- NĚMEC, Igor (1974): Význam staročeské a nářeční slovní zásoby pro etymologii. *Naše řeč* 57, č. 2, s. 72–74.
- NĚMEC, Igor (1976): Vztah centrum – periférie v lexikálním vývoji. *Naše řeč* 59, č. 3, s. 118–124.

- NĚMEC, Igor (1980): *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. 1. vyd. Praha: Academia.
- NĚMEC, Igor (1981): Příslovce se vztahem k subjektu nebo objektu a jejich vývojové souvislosti s příslovci způsobovými. *Slavia* 50, s. 242—247.
- NEWERKLA, Stefan Michael (2010a): Marie Janečková, K jazyku českého baroka. Hláskosloví, pravopis a tisk, označování kvantity (edice Jazykověda, 1), Praha (nakladatelství ARSCI) 2009, 192 S. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 56, s. 256—258.
- NEWERKLA, Stefan Michael (2010b): Jarmila Alexová, Vývoj českého barokního souvětí souřadného (edice Jazykověda, 2), Praha (nakladatelství ARSCI) 2009, 272 S. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 56, s. 261—262.
- OUTRATA, Filip (1999): Vavřinec Benedikt Nudožerinus o adverbii. In: *Čeština doma a ve světě* 7, č. 3—4, s. 150—154.
- PETR, Jan a kol. (1986): *Mluvnice češtiny 1. Tvoření slov*. Praha: Academia.
- POSPÍŠILOVÁ, Věra (2008): Cesta poustevníka Vintíře českou literaturou. In: I. Horáková – Z. Holub (eds.): *Genius loci českého jihu západu IV. Tradice a současnost*. Plzeň: SVK PK a katedra českého jazyka a literatury ZČU, s. 29—41.
- Příslovcečné spřežky (1941). *Naše řeč* 25, č. 2, s. 62—63. (V. M.)
- QUIRK, Randolph et al. (1985): *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Londýn: Longman.
- RINAS, Karsten (2013): Tři „nové“ modifikační částice v češtině: *schválně, normálně a jako*. *Slovo a slovesnost* 74, č. 3, s. 163—177.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (1972): O adverbializaci předložkových výrazů. *Jazykovedný časopis* 23, č. 2, s. 182—185.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (1974/1975): O vlivu slovotvorného systému na systém morfológický. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* 23—24, A 22—23, s. 43—47.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (1977/1978): Česká desubstantivní adverbia v diachronním pohledu. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 25/26, s. 121—140.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (1979): K tvoření deadjektivních adverbii v staré češtině. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 27, s. 149—158.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (1981): Staročeská adverbia tvořená od slovesných základů. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 29, s. 85—104.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (1983): Slovtvorba staročeských depronominálních adverbii. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 31, s. 51—65.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (1984): *Tvoření staročeských adverbii*. Brno: UJEP.

- RUSÍNOVÁ, Zdenka (1999): Transpozice ve vztahu k mutaci a reprodukci. In: Z. Hladká – P. Karlík (eds.): *Čeština – univerzália a specifika*. Brno: MU, s. 95–100.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (2007): Slovo tvorba. Od počátků do současnosti. In: J. Pleskalová – M. Krčmová – R. Večerka – P. Karlík (eds.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. 1. vyd. Praha: Academia, s. 249–273.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (2009): Formování slovo tvorného myšlení ve starších gramatikách češtiny. In: E. Lehečková – J. Táborský (eds.): *Struktura, variety, funkce. Sborník k 70. narozeninám prof. Oldřicha Uličného*. 1. vyd. Praha: Karolinum, s. 105–113.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka (2011): *Pokoušení struktury*. Eds. J. Dvořák a P. Malčík. Brno: Host.
- SKOUMALOVÁ, Zdena (1979): Některé otázky mluvnického popisu českého a ruského adverbia I. (Na okraj mluvnického a slovnědruhového zařazení.) In: *Studie ze slovanské jazykovědy II*. Praha: Kabinet cizích jazyků ČSAV, s. 113–181.
- SKOUMALOVÁ, Zdena (1984): Některé otázky mluvnického popisu českého a ruského adverbia II. Predikativa (historie a teorie otázky). In: *Linguistica IX. Studie ze slovanské jazykovědy IV*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 67–215.
- SMETÁNKA, Emil (1895): Adjektivná adverbia na -o a -ě v staročeštině. *Listy filologické* 22, s. 91–130.
- STICH, Alexandr (1995): Česká spisovnost a nespisovnost – kořeny a přítomnost (Naše postoje k češtině 17. a 18. století). In: J. Jančáková – M. Komárek – O. Uličný (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: FF UK, s. 49–56.
- STRAKA, Josef (1919): K vývoji potakovacího významu příslovce *ano*. *Listy filologické* 46, s. 21–28; 85–91.
- ŠEVČÍKOVÁ, Magda (2013a): Predikativum v gramatickém popisu češtiny. In: S. Čmejrková – J. Hoffmannová – J. Klímová (eds.): *Čeština v pohledu synchronním a diachronním: stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum, s. 597–602.
- ŠEVČÍKOVÁ, Magda (2013b): Česká adverbia s příponou -o v teoretickém popisu a v syntakticky anotovaném korpusu. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica LXXII*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 365–374.
- ŠIKRA, Juraj (1989): Syntakticko-sémantické typy přísloviak. *Slovenská reč* 54, č. 3, s. 137–147.
- ŠIKRA, Juraj (1990): Polysémia přísloviak. *Slovenská reč* 55, č. 4, s. 193–203.
- ŠIKRA, Juraj (1991): *Sémantika slovenských přísloviak*. Veda, Bratislava.

- ŠIMEK, Štěpán (2016): Slovo tvorný vývoj substantiv s příponou -ež ve staré a střední češtině. *Bohemica Olomucensia: Časopis pro filologická a mezioborová studia* 8, č. 2, s. 8–17.
- ŠLOSAR, Dušan – Radoslav VEČERKA (2009): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Eds. J. Dvořák a P. Malčík. 3. vyd., opr. a dopl. Brno: Host.
- ŠMILAUER, Vladimír (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN.
- ŠTĚPÁN, Josef (2011): Vývoj českého barokního souvětí souřadného, Jarmila Alexová (†), Praha: ARSCI, 2009, 271 s. *Jazykovědné aktuality* 48, č. 1–2, s. 62–65.
- ŠTÍCHA, František (1992): O povaze jednoho typu adverbialní determinace. *Naše řeč* 75, č. 4, s. 183–193.
- ŠTÍCHA, František (2012a): Jak v epoše elektronických korpusů následovat Miloše Dokulilu (Miloši Dokulilovi ke stému výročí narození). *Jazykovědné aktuality* 49, č. 3–4, s. 95–107.
- ŠTÍCHA, František (2012b): Miloš Dokulil and his theory of productivity in word-formation. *Korpus – gramatika – axiologie* 6, s. 3–9.
- ŠTÍCHA, František a kol. (2013a): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- ŠTÍCHA, František (2013b): Výzkum tvoření slov dříve a dnes. In: S. Čmejrková – J. Hoffmannová – J. Klímová (eds.): *Čeština v pohledu synchronním a diachronním: stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum, s. 555–560.
- ŠTÍCHA, František (2016): *O nepřesnosti našeho vyjadřování. Jazyk jako produkt intuitivního myšlení*. Praha: Academia.
- TRÁVNÍČEK, František (1948): *Mluvnice spisovné češtiny. Část I. Hláskosloví – tvoření slov – tvarosloví*. Praha: Melantrich.
- TRÁVNÍČEK, František (1949): *Mluvnice spisovné češtiny. Část II. Skladba*. Praha: Melantrich.
- UHLÍŘOVÁ, Ludmila (1974): O vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění. *Slovo a slovesnost* 35, č. 2, s. 99–106.
- UHLÍŘOVÁ, Ludmila (1975): O frekvenci příslovečného určení v souvislém textu. *Naše řeč* 58, č. 3, s. 133–142.
- UHLÍŘOVÁ, Ludmila (1979): K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění. *Slovo a slovesnost* 40, č. 2, s. 143–148.

- VAJDLOVÁ, Miloslava (2010): Několik poznámek k výskytu a užití příslovečných spřežek v češtině doby střední. In: M. Janečková – J. Alexová – V. Pospíšilová a kol.: *Slovesné baroko ve středoevropském prostoru*. Praha: ARSCI, s. 135–144.
- VEČERKA, Radoslav (1968): Jan Jahn: Slovanské adverbium. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, facultas philosophica* 31, philologica 18, Praha 1966, 114 stran. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 16, s. 135–136.
- VEČERKA, Radoslav (2007): Mluvnictví do konce druhé světové války 1945. In: J. Pleskalová – M. Krčmová – R. Večerka – P. Karlík (eds.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. 1. vyd. Praha: Academia, s. 11–62.
- VINTR, Josef (1998): Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické* 121, s. 341–346.
- VONDRÁČEK, Miloslav (1999): Příslovce a částice – hranice slovního druhu. *Naše řeč* 82, č. 2, s. 72–78.
- ZIKOVÁ, Markéta (2007): Slovtvorba. Počátek 21. století. In: J. Pleskalová – M. Krčmová – R. Večerka – P. Karlík (eds.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. 1. vyd. Praha: Academia, s. 273–277.
- ZUBATÝ, Josef (1919): Konečně, posléze. *Naše řeč* 3, č. 8, s. 225–233.
- ZUBATÝ, Josef (1930a): Naznak I. *Naše řeč* 14, č. 2, s. 28–34.
- ZUBATÝ, Josef (1930b): Naznak II. *Naše řeč* 14, č. 3, s. 45–54.
- ŽAŽA, Stanislav (1979): K úloze tzv. větných adverbii při vyjadřování postoje mluvčího k propozičnímu obsahu. *Slovo a slovesnost* 40, č. 2, s. 135–138.

VYBRANÉ HUMANISTICKÉ, BAROKNÍ A OBROZENSKÉ GRAMATIKY

- BENEDIKT Z NUDOŽER, Vavřinec (1603): *Grammaticae Bohemicae ad leges naturalis methodi conformatae et notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo*. 1. vyd. Praha: Jan Otmar Jakubův Dačický (officina Othmariana). Č. knihopisu K01062.
- ČEJKA, Mirek – ŠLOSAR, Dušan – NECHUTOVÁ, Jana (eds.) (1991): *Grammatika česká Jana Blahoslava*. Brno: MU.

- DOBROVSKÝ, Josef (1809): *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache, zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenern Kenntniß für Böhmen*. 1. vyd. Praha: Johann Herrl. Č. knihopisu K01982.
- KAMPELÍK, František Cyril (1842): *Čechoslovan čili Národní jazyk v Čechách, na Moravě, ve Slezku [sic] a Slovensku*. 1. vyd. Praha: Jan Hostivít Pospíšil.
- KONSTANC, Jiří (1667): *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého*. 1. vyd. Praha: Tiskárna jezuitská (Impresí akademická). Č. knihopisu K04307.
- ROSA, Václav Jan: *Czech grammar (Čechořečnost) 1672*. Do angl. přel. Gavin Betts a Jiří Marvan (1991). Praha: Porta Prague.
- TOMÍČEK, Jan Slavomír (1853): *Česká mluvnice nově vzdělaná*. 3. vyd., rozšířené. Praha: [nakladatel není známý].
- TOMSA, František Jan (1782): *Böhmische Sprachlehre*. 1. vyd. Praha: Tiskárna normální školy (im Verlag der k. k. Normalschule). Č. knihopisu K16252.

ZKRATKY¹⁰²

I. Zkratky Komenského česky psaných děl podle Röselova slovníku

- A** – Z druhého dílu Amphitheatrum knihy osmé, v níž jet divadlo přerozličných ščasných i neščasných příhod, které se kdy k žalosti neb potěšení lidem přiházely a přiházeti mohú (in: Johannis Amos Comenii Opera omnia [weiter abgekürzt Opera omnia] 1. Pragae: Academia 1969 185–200)
- AN** – Annotata haec sub autumnum anni 1633. J. A. Komenského myšlénky o novém vydání českého kancionálu. Podává Ad. Patera (in: Časopis musea království českého 65.1891 214–224)
- B** – Boj s Bohem modlitbami, naposledy pak oddání a poddání se Bohu na všelikou vůli jeho, k životu i smrti. [Leszno 1655. Neudruck:] Halle an der Saale 1765 16 S.
- BM** – Boj Michala a anjelů jeho s drakem a anjeli jeho. V Hoře Kuttný: Vytištěno u Františka Vincencia Korce 1785 28 S.
- C** – Cesta pokoje, to jest pravý, neomylný, jediný prostředek, kterýmž církev boží v pokoji, svornosti a lásce zachována býti můž; za příčinou nepokojných spisů M. Samuele Martina z Písem svatých vyhledaná, ukázaná a všechněm věrným Čechům podaná od starších kněží Jednoty bratské. V Lešně léta 1637 (in: Veškeré spisy Jana Amosa Komenského [weiter abgekürzt VSJAK] 17.1912 449–487)
- D** – Didaktika, to jest umění umělého vyučování. Kterak by totiž člověk, dřív než na těle vzroste a stav svůj začne, všemu tomu, což ku potřebě a ozdobám přítomného i budoucího života přináleží, šťastně, snadně, plně vyučen a tak potěšeně k životu obojímu nastrojen býti mohl. Což se vše mocně, základy z samého přirození vzatými prokazuje, ustavičně příklady jiných řemeslných umění vysvětluje, dokonale na léta, měsíce, dny a hodiny rozměřuje, a ke všemu tomu, aby k cíli přivedeno bylo, i probuzení činí i radu dává. K vydání upravil J. V. Novák (in: VSJAK 4.1913 1–455)
- DJO** – Dvěře jazyků odevřené. To jest krátký a snadný způsob kteréhokoli jazyka spolu i s začátky všech umění svobodných pochopení: v kterémž pod stem titulů v tisíci průpovědech, všecka slova celého jazyka obsažena jsou. Nejprv v jazyku latinském a nyní v českém zhotové od J. A. C. Léta 1633 XVI + 96 S.
- DOP** – Dopisy J. A. Komenského k Drabíkovi z let 1664–1670. Uveřejňuje Ad. Patera (in: Časopis musea království českého 73. 1899 59–74)

¹⁰² Zkratky pramenů, z nichž pochází vlastní excerptce, jsou uvedeny v seznamu pramenů.

- DP** – Duchovní písně. K vydání připravil Antonín Škarka. Praha: Vyšehrad 1952 521 S.
- DS** – Theatrum universitatis rerum. To jest divadlo světa a všechněch všudy předivných věcí jeho, kteráž na nebi, na zemi, pod zemí, u vodách, v povětří a kdekoli v světě jsou a neb se dějí a díti budou od počátku světa až do skonání jeho, a až na věky věkův. K vydání upravili Jos. Reber a J. V. Novák (in: VSJAK 1.1914 49–120)
- H** – Haggaeus redivivus, to jest křesťanských vrchností, kněží Páně a všeho pobožného lidu, z antikristského babylonského zajetí a rozptýleným navratilých, k živé a vroucí pokáním svatých horlivosti a k horlivému vzdělání a znovu spořádání domu božního (jenž jest církev) horlivé a vroucí jménem božím napomenutí. K vydání upravil Jos. Th. Müller, za českou formu zodpověden J. V. Novák (in: VSJAK 17.1912 157–260)
- HB** – Centrum securitatis, to jest světlé vymalování, jak v samém jediném Bohu a pokorném se jemu na všecku jeho vůli oddání a poddání všecka dokonalá přítomného života bezpečnost, pokoj a blahoslavenství záleží. Léta Páně 1633. K vydání upravil J. V. Novák (in: VSJAK 15.1910 379–465)
- HOP** – Historia o protivěnstvích církve české, hned od počátku jejího na víru křesťanskou obráčení, v létu Páně 894, až do léta 1632, za panování Ferdinanda druhého. 1655 (Benutzt wurde die Ausgabe: Historie o těžkých protivěnstvích církve české. Praha: Blahoslav 1952 253 S.)
- I** – Informatorium školy mateřské, to jest pořádná a zřetelná zpráva, kterak rodičové pobožní i sami i skrze chůvy, pěstouny a jiné pomocníky své, nejdražší svůj klénot, dítky své milé, v prvním jejich a počátečním věku rozumně a počestně, k slávě Bohu, sobě ku potěšení, dítkám pak svým na spasení vésti a cvičiti mají. K vydání upravil J. V. Novák (in: VSJAK 4.1913 456–617)
- K** – Kšaft umírající matky Jednoty bratrské: kterýmž (v národu svém a obzvláštnosti své dokonávajíc) svěřené sobě někdy od Boha poklady mezi syny a dědice své rozděluje. Léta 1650 (Ediert von Ant. Škarka in der Ausgabe: Dvojí poselství k českému národu [Kšaft/Smutný hlas]. Praha: Vyšehrad 1970 5–27)
- KMN** – Dionysia Katóna Mravná naučení. Z latiny časoměrně přeložil Jan Amos Komenský (Ediert von J. V. Rozum in: Staročeská biblioteka, díl první. Praha: Tisk a sklad Bedřicha Rohlíčka 1853 31 S. [nach der Amsterdamer Ausgabe aus dem Jahre 1662])
- KO** – Ordynování conseniora B. v Lešně 19. April[is] [16]44 (Ediert von Jerzy Śliziński und Antonín Škarka in: Archiv pro bádání o životě a dílech J. A. Komenského 21.1962 3–11)

- KP** – Kázání pohřební nad ctihodným mužem knězem Pavlem Fabriciem, někdy konsistoře pražské pod obojí assessorem, v exilium pak G. B. seniorem a církve české lešenské správcem. Leszno 1649 (Ediert von Ant. Škarka: Nový komeniologický nález. [in:] Věstník KČSN Praha 1938 č. 4 58–72)
- L** – Pana Jana Lasitského šlechtice polského Historie o původu a činech Bratří českých kniha osmá, jenž jest O obyčejích a řádích kterýchž mezi sebou užívají. Pro potřebu přítomných časů tak obzvláště vydaná. 1649 (Ediert von L. B. Kašpar: Obraz Jednoty Českobratrské čili Jana Lasitského historie o původu a činech Bratří Českých kniha osmá, jenž jest o obyčejích a řádech, kterýchž mezi sebou užívají, pro potřebu církve Boží obzvláště vydaná v Lešně Polském od Jana Amosa Komenského. Léta Páně 1649. V Praze: Tiskem dra. Edv. Grégra. Nákladem spolku Komenského v Praze 1869 VIII + 307 S.)
- LDN** – Listové do nebe v kterýchž chudí a bohatí před Kristem žaloby a stížnosti na sebe vespolek vedou a rozeznání bytí žádají; spolu i s odpovědmi oběma stranám danými, až i s doložením vejpovědi k budoucímu, konečnému generálnímu, nejspravedlivějšímu soudu a jasnému rozeznání mezi stranami. 1619 (Ediert von J. V. Novák in VSJAK 15.1910 1–25)
- LS** – Labyrint světa a lusthauz srdce, to jest světlé vymalování, kterak v tom světě a věcech jeho všechněch nic není než matení a motání, kolotání a lopotování, mámení a šalba, bída a tesknost, a naposledy omrzení všeho a zoufání; ale kdož doma v srdci svém sedě, s jediným Pánem Bohem se uzavírá, ten sám k pravému a plnému myslí upokojení a radosti že přichází. Léta Kristova 1631 (Ediert von J. V. Novák in VSJAK 15.1910 181–328)
- M** – Manualník aneb jádro celé biblí svaté. Summu všeho, co Bůh lidem I. k věření vyjevil, II. k činění poručil, III. k očekávání zaslíbil, plně a jasně obsahující. Místo nové svíce sedícím ještě v temnostech zpuštění svého církve české ostatkům podané. Léta 1658 (Ediert von Jindřich Hrozný in VSJAK 18 (7). 1926 812 S.)
- MČ** – Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům (Ediert von František Svejkovský). Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1954 204 S.
- MODL** – Modlitba kající v čas hrozných válečných vichřic v Veliké Polště k užívání. Roku 1655 Octobris 6. Leszno 1655 (Angebunden an Boj s Bohem modlitbami; fol. B 1b – B 4 b)

- NH** – Nedobytedlný hrad Jméno Hospodinovo, k němuž kdo se koli v svých jakýchkoli ssouženích a nebezpečnostech utíká, přichráněn a zachován bývá (Ediert von J. V. Novák in VSJAK 15.1910 69–91)
- NK** – Navržení krátké o obnovení škol v království českém (in: Vybrané spisy Jana Amose Komenského, Band 1. Praha 1958 29–39)
- NOP** – Navržení o pravdivém všech věřících s Kristem Sjednocení a společnosti, která se děje skutkem, a věrou, a posvátně. Ku pobožnému přemyšlování těm, kteříž se k hodnému Večeře Páně užívání strojí, podané od K[něze] J. A. K. Léta 1656 (Ediert von Rudolf Říčan in: Theologická příloha Křesťanské revue 1953 č. 2–3 76–68)
- O** – Na spis proti Jednotě bratrské od M. Samuele Martinia etc. sepsaný a na vyvrácení k řádu jejímu v pobožných lidech dověrnosti v třidcítí pěti příčinách (jakž je nazývá) vůbec vydaný potřebné, mírné, křesťanské starších kněží též Jednoty bratrské, na ten čas v Lešně polském v exilium zůstávajících Ohlášení. Léta 1635. K vydání upravil Jos. Th. Müller, za českou formu zodpověden J. V. Novák (in: VSJAK 17.1912 279–448)
- ON** – Otázky některé o Jednotě bratří českých. K vydání upravil Jos. Th. Müller, za českou formu zodpověden J. V. Novák (in: VSJAK 17.1912 261–277)
- OPČ** – Antonín Škarka: Komenského rozprava “O poezii české“ z leningradského sborníku (in: Slezský sborník 53.1955 479–527)
- OS** – O sirobě, to jest o potracování milých přátel, ochránců a dobrodinců. Co a jak žalostná jest ta příhoda? Odkud a proč pochází? Co v ní činiti a čím se těšiti? I jak se k smutným a osiřalým chovati náleží? Spisek pro potřebu přítomných žalostných časů z Božího slova sebraný léta Páně 1624 a léta 1634 v čas rány Boží morové v Lešně Polském vytištěný. K vydání upravil J. V. Novák (in: VSJAK 15.1910 329–377)
- OSV** – Ostatní světa věk jest již tu Sybilly Kumánské [Übers. von Vergils Bucolicon Liber 4. Eclogé Vers 4–17] (Ediert von Ant. Škarka: Poslední básně J. A. K. [in:] Ročenka semináře pro slovanskou filologii filosofické fakulty Masarykovy university v Brně, Band 1 1948 393–404)
- P** – Přemyšlování o dokonalosti křesťanské, kterouž Bůh vyvoleným svým v slovu svém ukazuje, Duchem svým vnitř vnuká a ji v nich, k nevypravitedlnému jejich potěšení, rozličnými odpornými věcmi rozněcuje a k plnosti přivodí (Ediert von J. V. Novák in VSJAK 15.1910 27–68)

- PB** – Přes boží. To jest kratičké rozvažování slov Jeremiáše proroka: Tlačil Pán presem pannu dceru judskou; v kterémž se cíle a užitečnosti trápení a zármutků při pobožných vyhledává a považuje. Brno: Českobratrské knihkupectví 1945 17 S.
- PP** – Praxis pietatis, to jest O cvičení se v pobožnosti pravé. Knížka milostná, kerak by křesťanský člověk v pravé a spasitelné známosti jak Boha tak i sebe samého platně prospívati a život svůj v bázni Boží dobře spořádaje, potěšeně v svědomí pokojném strávití i naposledy jej po dokonání blahoslaveně zavřítí mohl, vyučující. Díl první i druhý s přídavky a předmluvou Jana Bohumila Elsnera. Vyd. 11. V Praze: Nákladem Spolku Komenského 1877 VII + 472 S.
- R** – Retuňk proti Antikristu a svodum jeho, kteříž v zarmoucených těchto časích mnohým k zahynutí nešťastně se rozmáhají, a nejedněch od víry odstupování se děje, těm, kdož by duše své retovati a před zahynutím vystřáhnouti dáti chtěli, podaný od jednoho z milovníků Ježíše Krista. Sepsaný leta Páně 1617 (Opera omnia 2.1971 9–287)
- RC** – Paradisus ecclesiae renascentis. Ráj církve znovu se rozzelenávající, to jest Nová, jistá, ušlechtilá forma rozkošného mládeže křesťanské v pobožnosti pravé, v mravích ušlechtilých a v umění jazyků i všelijaké moudrosti cvičení: jak by jakožto strůmkové ráje božího, rozšafně štěpování, zavlažování, okopávání, oklešťování a vedení jsouce, zdárně a spanile růsti, zelenati se, kvěsti i hojnost Bohu a církvi pochotného ovoce nésti mohli. (in: Opera omnia 11.1973 13–27)
- ŘJ** – Řád církevní Jednoty bratří českých, podlé učení Kristova a příkladu prvotní církve ku pobožnému ostříhání hned v původu vyzdvižený, nyní pak z příčin hodných vůbec vydaný. V Lešně polském léta 1632. K vydání upravil Jos. Th. Müller, za českou formu zodpověden J. V. Novák (in: VSJAK 17.1912 1–155)
- S** – Svědectví podlé povědomosti a pravdy dané urozené paní paní Esteře Sádovské, rozené ze Vchynic a z Tetova, kterážto život svůj v Pánu dokonala v exilium v městě Lešně léta 1630, 23 dne měsíce máje, právě v hodinu 4. z poledne ... (Ediert von Ad. Patera: J. A. Komenského řeč při pohřbu paní Estery Sádovské a poslední pořizení této šlechtičny (in: Časopis musea království českého 65.1891 434–438)
- SKD I** – Sebraná díla kazatelská. I. Umění kazatelské. V Praze: Nákladem Spolku Komenského 1893 107 S. (hrsg. von L. B. Kašpar)
- SKD II** – Sebraná díla kazatelská. II. Kázání. V Praze: Nákladem Spolku Komenského 1893 399 S. (hrsg. von L. B. Kašpar)

- T** – Truchlivý, to jest smutné a tesklivé člověka křesťana nad žalostnými vlasti a církve bídami naříkání; v kterémž se jemu nejprvé rozum, potom víra ozývají, potěšovati jeho, ale nadarmo usilující. Zatím tedy Kristus vystoupě zůřivě jej z netrpělivosti obviňuje, místné strašlivých svých ran příčiny ukazuje, bolestí jemu ulehčuje a časné i věčné vysvobození zaslubuje, i jak by se k obojímu hotoviti měl, poučuje. Léta 1622. K vydání upravil J. V. Novák (in: VSJAK 15.1910 93–139)
- T II** – Truchlivého druhý díl, to jest rány obnovující a jitřící se v člověku teskností v čas dlouhotrvajících Božích metel a těžkostí, kdež tělo déle již bíd snášeti se zpěčuje, a tesklení ačkoli, rozum osvícený všelijak zapuditi se snažuje, nemůž však, jako ani víra; až Kristus opět se ozva, dokonalou teprv k pozbytí hrůz a nabytí dobré myslí cestu ukazuje. Sepsaný s začátkem Nového léta 1624. K vydání upravil J. V. Novák (in: VSJAK 15.1910 141–180)
- T III** – Truchlivého třetí díl, v němž se zdržuje řvání hrdličky, v rozsedlinách skalních a skryší příkré dlouho zůstávající. Léta Páně 1651 [in: Truchlivý I. – IV., hrsg. von B. Souček]. V Táboře: Vydala Evangelická ref. diaspora jihočeská 1916 109–124
- T IV** – Truchlivého díl čtvrtý a ostatní. To jest: Smutný hlas zaplašeného hněvem Božím pastýře k rozplašenému hynoucímu stádu. Ostatní již rady dáním se všechněmi se žehnající. V Amsterdamě, léta 1660 (in: Dvojí poselství k českému národu [Kšaft/Smutný hlas]. Praha: Vyšehrad 1970 29–63 (hrsg. von Ant. Škarka)
- V** – O vycházení a zapadání přednějších hvězd oblohy osmé: tak aby se i bez globu, kdykoli v roce která zvláštější hvězda se patří, co a jaká jest a jak slove, spatřiti mohlo (in: Opera omnia 1.1969 201–218, hrsg. von Fr. Link und Ant. Škarka)
- VS** – Renuntiatio mundi, to jest výhost světu. Kterýmž jeden z utrápených, skrze práčata světa prohnáných, kolotáním rozličným zmatených, a však do centrum milosrdenství Božího již zase uvedených a Bohu na všecku jeho vůli cele oddaných, nehodných Ježíše Krista služebníků, ode všech nepobožných, zemstvím čenichajících a v tělesných žádostech pohřížených světa synů zjevně se odděluje (Ediert von J. V. Novák in VSJAK 15.1910 467–475)
- VV** – Vyznání víry Jednoty bratří českých vydané J. A. Komenským r. 1662. Nákladem Ústředního výboru českých evangelíků v Praze 1918. Praha: Tiskem knihtiskárny Th. Venty, sp. s. ruč. o. 1918 79 S.
- Ž** – Žalmy métem poétským složené. Žalm I – LXIV. [s. 1. s. a.] (Ediert von Jos. Jireček: Časoměrné překlady Žalmův br. Jana Amosa Komenského, pak br. Jana Blahoslava, kn. Matouše Philonoma Beneovského a M. Vavřince Benedikta

Nudožerského. Spolu s historickou zprávou o prosodii časoměrné). Ve Vídni: Tiskem a nákladem Leop. Grundova 1861 1–58

ŽJC – Žehnání ctihodného a v církvi Boží vzácného muže, k[něze] Jana Cyrilla, někdy J[ednoty] b[ratrské] staršího a konsistoře pražské podobojí seniora etc. (Eingeleit und ediert von Ant. Škarka in: Archiv pro bádání o životě a dílech J. A. Komenského 20.1961 42–52)

II. Elektronické databáze a korpusy

i. VW – Vokabulář webový

Slovníky zapojené ve VW do jednotného vyhledávání:

ESSČ – Elektronický slovník staré češtiny

GbSlov – Jan Gebauer, Slovník staročeský

MSS – Malý staročeský slovník

StčS – Staročeský slovník (sešit 1–26)

ŠimekSlov – František Šimek, Slovníček staré češtiny

ii. LD – Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny

Zkratky pramenů podle LD:

AktaBratr – Akta Jednoty bratrské (2. pol. 16. století)

AlbínBaj – Ezop – Heinrich Steinhöwel – Sebastian Brant – Poggio Bracciolini, Jana Albína Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky (1557)

ApologStav – Druhá apologie stavův království Českého tělo a krev Pána Ježíše Krista pod obojí přijímajících (1618)

ArchČ – Archiv český

AugDuše – Soliloquia animae (překlad z roku 1583)

AugustPře – Jan Augusta, Pře Jana Augusty a kněžstva kališného (1543)

Barl – Historia a život svatých Barláma a Jozaffata (1593)

BavPost – Tomáš Bavorovský, Postila česká aneb kázání a vejklady na evangelia (1557)

BeckCís – Jan Beckovský, Krve nevinné žízniví vlci Dioklecián a Maximián, císařové římské... (1697)

BiblBen – Biblí česká v Benátkách tištěná (1506)

BiblKral – Bible Kralická (1579–1594)

BiblNámNZ – Nový Zákon Optátův a Gzelův (1533)

- BiblVácl** – Bible svatováclavská (1677, 1712, 1715)
- BílNebe** – Bohumír Hynek Josef Bílovský (Godefridus), Nebe svato-svaté, aneb Kázání sváteční (1724)
- BlahGramE** – Pramen nebyl blíže identifikován
- BlahMuz** – Jan Blahoslav, Muzika, to jest knížka zpěvákům náležitě zprávy v sobě zavírající (1558)
- BožanKanc** – Jan Josef Božan, Slaviček rájský na stromě života slávu tvorci svému prozpěvující (1719)
- BudKorán** – Václav Budovec z Budova, Anti-alkoran, to jest: Mocní a nepřemožení důvodové toho, že Alkorán turecký z ďábla pošel (1614)
- CestDon** – Bedřich z Donína, Cestopis Bedřicha z Donína (po roce 1608)
- CestHar** – Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic, Krištofa Haranta z Polžic a Bezdružic Cesta z království českého do Benátek, odtud do země Svaté, země Judské a dále do Egypta (1608)
- CestLéry** – Jean de Léry, Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasilia slove (překlad z roku 1590)
- CestSvat** – Heinrich Bunting, Itinerarium sacrae scripturae (1592)
- ČernínKor** – Zuzana Černínová z Harasova, Dopisy české šlechtičny z polovice 17. století
- DamPost** – Damascen Marek, Trojí chléb nebeský pro lačný lid český (1727, 1728)
- Drn** – Ctibor Drnovský z Drnovic, Kniha Drnovská (před rokem 1543)
- ErasmBlázn** – Erasmus Rotterdamský, Chvála bláznovství (1513)
- FelReplT** – Jan Felín, Rozebrání spisu druhého Mistra Samuele Martinia Obranou křesťanskou nazvaného (1637)
- Fort** – Fortunatus (18. století)
- HrubýOtc** – Pramen nebyl blíže identifikován
- KadlPokl** – Felix Kadlinský, Pokladnice duchovní (1698)
- KalvínInst** – Jan Kalvín, Skladu Velikého zboží, moudrosti nebeské [Kalvín, Instituce]... Kniha první [a] druhá (1595)
- KamenSněm** – František Kameníček, Zemské sněmy a sjezdy moravské (1526–1628)
- KancEvang** – Písně duchovní evangelické (1581)
- KapPost** – Jan Kapita, Postilla, to jest Kázání, kteráž na řeči Boží ke dnům svátečním přináležející přes celý rok činěna bývají (1586)
- KarKron** – Jan Karion, Kronika světa znovu přehlédnutá a v češtině poopravená (1584)

KezKron – Jiří Kezelius Bydžovský, Kronika Mladoboleslavská od M. Jiřího Bydžovského sepsaná (pol. 17. století)

KlekSem – Jan Kleklar, Semeno slova Božího (1702)

KocmDiv – Václav František Kocmánek, Sedm interludií (1644–1646)

KomBratr – Jan Amos Komenský, Otázky některé o Jednotě Bratří českých (1631–1632)

KomDidP – Jan Amos Komenský, Didactica, to jest umění umělého vyučování... (1632)

KomInfP – Jan Amos Komenský, Informatorium školy mateřské (kolem roku 1630)

KomKancS – Jan Amos Komenský, Duchovní písně

KomKazat – Jan Amos Komenský, Zpráva a naučení o kazatelství (1620–1621)

KomLabN – Jan Amos Komenský, Labyrint světa a ráj srdce (1757)

KomŘád – Jan Amos Komenský, Řád církevní Jednoty bratří českých (1632)

KomTruchlB – Jan Amos Komenský, Truchlivý (1623, 1624)

KomŽalm – Jan Amos Komenský, Žalmy (20. léta 17. stol.)

KonáčPrav – Mikuláš Konáč z Hodiškova, Pravidlo lidského života, jinak podobienstvie starých mudrcuo (1528)

KonečKazat – Matouš Konečný, Kazatel domovní (1618)

KonstDuše – sv. František Salesius, Bohmila neb Ouvod Boha milující duše k životu pobožnému (1657)

KořPam – Jan Kořínek, Staré paměti Kutnohorské (1675)

KotvaKlam – Jan Ctibor Kotva z Freifeldu, Mumraj zbornické pravdy vymaškařenej, to jest: Sto nestydatých klamův, které starší zborníci pravdou zastřeli, odkrytejch a na světlo vyvedenejch (1615)

KrausMěst – Knižka obsahující stav městský (1602)

LautPol – Jiří Lauterbeck, Politia historica. O vrchnostech a správciích městských knihy patery (1584)

ListářPlz – Listář královského města Plzně a druhdy poddaných osad

LomnOtč – Šimon Lomnický z Budče, Vejklad prostý na nejsvětější modlitbu Pánem Kristem vydanou, Otče náš (1605)

LomnPůst – Šimon Lomnický z Budče, Postní zvyk (1589)

ManniŽalář – Giovanni Battista Manni, Věčný pekelný žalář (1676)

MattHerbHáj – Pierandrea Mattioli, Herbář, jinak Bylinář (1562)

MattHerbVel – Pietro Andrea Mattioli, Herbář aneb Bylinář (1596)

- MünstKosm** – Sebastian Münster, Kozmografia česká (1554)
- NáchPost** – Štěpán František Náchodský, Sancta curiositas, to jest Svata všetečnost (1707, 1746)
- NitschPost** – Daniel Nitsch, Berla kralovská Jezu Krista (1709)
- NovPražPošt** – Outerní/Sobotní pražské poštovské noviny (1720)
- PamBratr** – Paměti Jednoty bratrské z let 1530–47
- PešProdr** – Tomáš Pešina z Čechorodu, Prodromus Moravographiae, to jest: Předchůdce Moravopisu (1663)
- RačRob** – Karel Račín, Operae ecclesiasticae, Roboty církevní (1706)
- RadaZv** – Pramen nebyl blíže identifikován
- RešSir** – Kašpar Huberin, Kniha Jezusa Siracha (1575)
- RešSlovA** – Tomáš Rešel, Dictionarium latino-bohemicum (1560)
- RosaSlov** – Václav Jan Rosa, Thesaurus linguae Bohemicae I–IV (1672)
- RvačMas** – Vavřinec Leander Rvačovský, Masopust (1580)
- SatStav** – Satira na čtyři stavy (konec 17. století – poč. 18. století)
- SkálaHistB** – Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká od r. 1602 do r. 1623 (pol. 17. století)
- SlavPam** – Vilém Slavata, Paměti Viléma hr. Slavaty z Chlumu a z Košumberka
- ŠtajPost** – Matěj Václav Štajer, Postilla katolická, na dvě částky rozdělená, nedělní a sváteční (1691)
- ŠtajŽáč** – Matěj Václav Štajer, Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti (Žáček) (1668)
- Šturmpol** – Václav Šturm, Krátké ozvání doktora Václava Šturma proti kratičkému ohlášení jednoty valdenské neb boleslavské (1584)
- ŠturmRoz** – Václav Šturm, Rozsouzení a bedlivé uvážení velikého kancionálu od bratří valdenských, jinák boleslavských sepsaného a léta páně M. D. LXXVI o vytisknutého (1588)
- TeigeMíst** – Josef Teige, Základy starého místopisu pražského (1437–1620) Oddíl I: Staré Město. Díl I, II
- TrestDbrš** – Knihy smolné založené léta 1588 (Dobruška) (konec 16. stol. - 18. stol.)
- ValcNep** – Zdenko Valcer, Jan Nepomucký divotvorec (1727)
- VelDict** – Daniel Adam z Veleslavína, Dictionarium linguae latinae (1579)
- VelSilva** – Daniel Adam z Veleslavína, Silva quadrilinguis (1598)
- VesPost** – Fabián Veselý, S. J., Kázání na svátky přes celý rok. Sv. 1. (1724)

VusSlov – Kašpar Zachariáš Vusín, Dictionarium von dreyen Sprachen, Teutsch, Lateinisch und Boehmisch (1700)

XenKýr – Xenofón, Cyropaedia (1605)

ZámrPost – Martin Philadelphus Zámorský, Postila evangelistská (1592)

ZřízMor – Zemské zřízení moravské z roku 1535

ŽerKor – Karel starší ze Žerotína, Listové (konec 16. a 1. třetina 17. stol.)

iii. **dia v6** – DIAKORP, diachronní korpus, verze 6

Vlastní zkratky děl dostupných v dia v6:

ČapChPov – Karel Matěj Čapek Chod, Povídky (1892)

FišHosp – Kryštof Fišer, Knihy hospodářské hospodářství polního (1706)

HanJer – Josef Han, Jerusalem nova, Jerusalem nový (1736)

HerVerp – Edvard Herold, Povídky u verpánku (1874)

HostObr – Baltazar Hostounský, Obrácení pohanův v Jáponě (1585)

JirFil – Alois Jirásek, Filosofská historie (1890)

JirPov – Alois Jirásek, Staré pověsti české (1894)

KlostŠum – Karel Klostermann, V ráji šumavském (1893)

KomKšaft – Jan Amos Komenský, Kšaft umírající matky Jednoty bratrské (1650)

KomLab – Jan Amos Komenský, Labyrint světa a ráj srdce (1662)

LibHarf – Jan Liberda, Harfa nová na hoře Sion znějící (1732)

SocJesu – Societas Jesu salvatoris, to jest veleslavné arcibratrstvo (1719)

TřanKonf – Jiřík Třanovský, Konfesí augšpurská (1620)

UrDvě – Georg Ursinus, Nové praktiky dvě (1580)

WalknHist – Matouš Walknberger z Walkenberku, Historie o králi Alexandrovi Makedonském (1600–1624)

ŽalRod – Havel Žalanský-Phaeton, O ctných manželkách těhotných a rodičkách křesťanských (1615)

ŽivKrist – Život Krista Pána (UK XVII A 9) (R) (1350–1400)

iv. **syn v4** – Korpus SYN, soubor synchronních psaných korpusů, verze 4

v. **IC v9** – Korpus *InterCorp* – čeština a angličtina, verze 9

III. **Mluvnice a slovníky**

AG – Akademická gramatika spisovné češtiny

ESČ – Encyklopedický slovník češtiny

JgSlov I – V – Slovník česko-německý Josefa Jungmanna I – V

MČ1 – Mluvnice češtiny 1

MČ2 – Mluvnice češtiny 2

NESČ – Nový encyklopedický slovník češtiny

PMČ – Příruční mluvnice češtiny

PSJČ – Příruční slovník jazyka českého

PSJČk – lístková kartotéka novočeského lexikálního archivu (NLA) přidružená k PSJČ

SESJČ – Stručný etymologický slovník jazyka českého

SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého

REJSTŘÍK ADVERBIÍ

- anglicky 39, 40
apoštolsky 39
arabsky 39, 40
arci 63
babsky 39
básnivě 45
bázlivě 45, 84
bedlivě 45, 84
bělostkvoucně 53
bez mála 71, 85
bez míry 71
bez nesnáze 71
bez ostrachu 85
bez počtu 71
bez počtukrát 62
bez pochyby 71, 85
bez poroku 71
bez prodleně 84
bez prodlení 85
bez překážky 85
bez přestání 71, 129
bez přítrže 71, 85
bez rozmyslu 71
bez snadu 65
bez urazu 71
bezbožně 36, 37, 83
bezděčně 56
bezděk(y) 71, 85
bezelstně 36
bezpečně 36, 83
bezpečno 36
bezpočtukrát 62
bezpochyby 32, 71
bezuzdně 36
běžně 42, 84
bídně 36, 83
bíledně 80, 81, 82, 129, 173
bílo 53
blahoslaveně 53
blaze 53
bláznivě 39, 83
blaženě 50
blízce 15, 53, 54, 85, 86
blízičko 68
blízko 15, 19, 53, 85
bludně 84
bodmo 63
bohatě 39, 83
bohdá 63
bolestně 41, 84
bolestno 41, 84
bouřlivě 45
bratrsky 39
brzce 53
brzo 53, 64, 85
brzy 17, 25, 53, 54, 85
brzyčko 55, 85
brž 64
budoucně 20, 43, 44, 84
bujně 85
bystře 53
cele 53
cize 53
ctně 36, 83
ctnostně 36
čac(s)ky 39, 40
časem 78, 87
časně 36, 83, 87, 88, 89, 90, 130
částečně 13, 36, 38, 82, 130, 174
často 53, 69, 85, 129, 173
častokrát 62
černě 53
černo 53
čerstvě 53, 85
červeno 53
česky 16, 22, 39, 40
čire 53
čistě 53, 85
čistotně 36
čitedlně 48
čtverhranatě 53
čtverhranně 85
čtvermo 62
čtvernásob 63
dalece 53, 85
daleko 53, 85
darebně 56
daremně 56, 85
darmo 80, 82, 87
dávno 53
dědičně 36, 83
dětinsky 39
díl 85, 119, 120, 121
dílem 19, 87, 119, 120, 121, 122
div 15, 71, 85
divně 36, 83
divno 36
dlouho 15, 26, 53, 85
dlouze 15, 53, 85
dnem i nocí 78, 87
dnes 80, 85, 129, 173
do cela 71, 86
do času 71
do čista 71
do dna 86, 131, 174
do gruntu 71
do hromady 71, 86
do konce 70, 71
do kořen 71, 72
do naha 71
do ostatku 71
do prostřed 65
do prostředka 86
do sucha 86
do těsna 71
do úpadu a do úrazu 71
do úzka 71
do vnitř 65
do vrchu 71
dobro 53
dobromyslně 53
dobrotivě 39, 83
dobrovolně 22, 53, 85
dobře 17, 18, 24, 27, 53, 85, 110
docela 24, 25, 71, 86, 125
dočista 71
dodnes 65
dohromady 71, 86
dokavád 61
dokavadž 61
dokolečka 86
dokona 86, 122, 123, 124, 125
dokonale 49, 84, 106, 107, 122, 130, 174
dokonce 14, 18, 30, 70, 71, 86, 92, 122, 123, 124, 125, 131, 174
dokořán 72, 86
dokořen 71, 72
dokud 60
dokudkoli 59, 61

dokudž 60
 dole 80, 87, 129, 173
 dolů 24, 80, 87, 129, 173
 doma 80, 87, 129, 173
 domácíně 56
 domácísky 56, 57
 domněle 49
 domů 20, 80, 129, 173
 dosavad 61
 dostatečně 25, 41, 84
 dotud 22, 60
 doufánlivě 45
 dověrně 41
 drahně 83, 131, 174
 draze 53, 85
 drle 49, 129
 drobet 76, 86
 drobně 36
 drsnatě 53, 129
 drsnato 53
 drze 53
 dřímavě 46
 duchovně 36, 37, 83
 důležitě 84
 duplem 79, 80
 dustojně 42
 důvěrně 41, 84
 důvodně 41
 dvojnásobně 63
 dvorně 36
 falešně 36
 figurně 36
 foremně 83
 fortelně 36
 franský 39
 fukem 78
 gruntovně 36, 83
 hakmak 67
 hamižně 42
 hanebně 41, 84
 hbitě 47, 84
 hebrejsky 39
 historicky 39, 40
 hišpansky 39
 hladce 53
 hlasem 78
 hlasitě 47, 84
 hlavně 14, 36
 hloupě 53
 hluboce 18, 53, 85
 hluboko 18, 53, 85
 hlučně 36, 83
 hmotně 36, 83
 hněvivě 45, 84
 hněvno 41
 hodmo 63
 hodně 20, 28, 32, 53, 54,
 55, 85, 130, 174
 hodno 85
 hodnověrně 53, 85
 hojně 83
 holdem 87
 holo 53
 honem 87
 honosně 42
 horlivě 45, 84
 hořce 53, 54
 hořko 53, 54, 85
 hotově 53, 85, 107, 108,
 109, 130
 houfem 78, 87
 houfně 36
 houževně 36
 hovadsky 39
 hrdě 53
 hrdinsky 39, 83
 hromadně 36
 hrozně 32, 33, 36
 hrozno 36
 hrubě 53, 55, 85, 131, 174
 hřmotně 84
 hubeně 84
 hustě 53, 55, 85, 131, 174
 chaldejsky 39
 chlubně 42
 choulostivě 39
 chtivě 45, 84
 chutně 36
 chvalitebně 36, 83
 chvílku 76
 chytře 53, 85
 jadrně 53, 85
 jak 59, 60
 jakéž takéž 62
 jakkoli 61
 jako 29, 34, 60, 116
 jako řka 63
 jakoby 60
 jakož 60
 jakož – tak (i) 60
 jakožto 60, 124
 jaksi 59, 61
 jakž 26, 60, 153
 jakž takž 62
 jakživ 22, 58
 jakžkolivěk 61
 jalově 53
 jasně 18, 25, 53, 85
 jasno 53
 jedince 62
 jediné 62
 jednak 62
 jedně 62
 jedno 62
 jednom 62
 jednomyslně 53, 85
 jednostejně 53, 85
 jednosvorně 53, 85
 jednou 16, 62
 jednu 62
 jemně 42
 jen 62, 125
 jeno 62
 jenom 24
 jináč 59, 60
 jináče 60
 jinak 22, 59, 60
 jinam 60
 jinde 59, 60
 jindy 22, 30, 59, 60
 jinotajně 53
 jinudy 59, 60
 jiskřivě 39
 jistě 14, 28, 32, 53, 85
 jisto 85
 jistotně 36, 83
 jízlivě 53, 54
 již 62
 jižjiž 62
 jižtě 62
 jmenovitě 39
 k duhu 74, 131
 k hříchu 74
 k mysli 74
 k posledku 74
 k posmíšku 74
 k smíchu 74, 131
 k spodku 74
 k strachu 74
 k večerou 74
 k večeru 74, 86
 k vícerou 86
 k víře 74
 k vůli 74, 86
 kadeřavě 39
 kam 20, 22, 59, 60

kamkoli 28, 61
 kamkolivěk 61
 kamožkolivěk 59, 61
 každodenně 53, 85
 každohodinně 53
 každoročně 53, 85
 každýmkrát 62
 kde 22, 28
 kdekoli 61
 kdekoliv 61
 kdesi 28, 59, 61
 kdet'koli 61
 kdežkoli 59, 61
 kdy 18, 20, 28, 59, 60
 kdykoli 61
 kdys 61
 kolem 20, 32, 78, 87
 kolikkoli 61
 kolikrát 62
 kolikrátkoli 61
 kolikrátžkoli 59, 61
 kolmo 63
 konečně 36, 64, 83, 90,
 91, 92, 130, 131, 174
 kormoutlivě 45
 kradí 63
 kradmo 57, 63
 krásně 36, 83
 krátce 26, 53, 85, 86
 kratičce 55
 krokem 78
 krotce 53
 krutě 53
 krvavě 39, 83
 křiklavě 46
 křivě 53, 118
 křivolace 53, 85
 křtaltovně 36, 37
 kterak 59, 60
 ku konci 86
 ku poctivosti 86
 ku podivení 86
 ku podivu 71, 74, 86
 ku posledku 86
 ku prospěchu 86
 ku příkladu 86
 kudy 22, 59, 60
 kudy kam 62
 kudykoli 61
 kunstovně 83
 kupodivu 74
 kusa 71, 72
 kuse 40, 41
 kvapně 42
 kvůli 14, 70, 74
 kysele 49
 lacině 83
 lacino 36, 83
 lahodně 42, 84
 lakomě 52
 lakotně 41
 laskavě 24, 39, 83
 latině 78
 latinsky 39, 83
 lecjaks 59, 61
 leckams 61
 leckdes 61
 leckdys 61
 ledabylo 53
 ledajaks 61
 ledakams 59, 61
 ledakdys 59, 61
 lehce 53, 85
 lehkomyslně 53
 lehkovážně 53
 lehky 85
 lehoučce 55
 lehýčce 55
 lenivě 55, 85
 lestně 36
 letos 80, 129, 173
 levně 85
 lhostejně 53
 libě 53, 85
 líbezně 53, 85
 libo 53
 lícem 78
 literně 36
 líto 15, 63
 lítostivě 45
 losně 36
 loupežně 41
 lstivě 39, 83
 lživě 45
 makavě 46, 47
 maličko 55, 86
 málo 14, 17, 18, 76, 86
 maní 63
 marně 53, 54, 85
 mateřsky 83
 mdle 53, 85
 medle 61
 měhoděk 67, 68, 129, 173
 měkce 53
 mežitím 61
 mile 53, 85
 milerád 22, 58
 milo 53
 milosrdně 85
 milostivě 39, 83
 milostně 36
 mírně 36, 83
 místem 78, 87
 místně 36, 129, 173
 místo 85
 mistrovsky 39, 40
 mizerně 36, 83
 mlčelivě 45
 mnohem 39, 87
 mnohém 78, 87
 mnoho 14, 17, 18, 20, 76,
 86
 mnohokrát 62
 mnohotvárně 53
 mocně 41, 84
 mokro 53
 moudře 53, 54, 85
 možná 16, 22, 32, 85
 možné 85
 možno 15, 85
 možstvíkrát 62
 mračno 36
 mravně 36
 mrtvě 53, 54
 mrzce 53, 54
 mrzutě 47, 48, 130
 mstitedlně 48, 49, 129,
 173
 musitelně 48, 49, 129, 173
 mužně 36
 mylně 42
 na běh 75
 na bezpečno 75
 na bílo 75
 na blíž 65
 na čas 75
 na česko 86
 na darmo 65
 na díle 77, 86, 119, 120,
 121
 na dobré 58
 na drobno 75
 na dyl 75
 na harc 75
 na hlas 86
 na holo 75

na horu 86
na hoře 21, 86
na hotově 77, 86, 107, 109
na hromadu 86
na chvílku 75
na jaro 86
na jevě 77
na jevo 75
na jisto 75
na konec 75, 86
na krátce 77
na kratičko 75
na krátko 75
na kříž 75, 79, 80
na kvap 75
na levo 75
na mále 77, 78, 86
na maličko 75
na maličku 77
na málo 75, 76
na míru 75
na místě 77
na nejisto 75
na nevyš 65
na noc 75, 86
na obec 75, 131, 174
na obrat 75
na obrátku 75
na odbyt 75
na odivu 75
na odpor 75
na odporu 77
na oko 75, 86, 99
na opak 75
na památku 86
na paměť 75
na počet 75
na podzim 86
na pohled 75
na pohledění 70, 75
na polo 75
na poly 75
na pořád 65
na poskoku 77
na posměch 75
na pospěch 75
na potom 61
na pozoru 77, 131
na pravo 75
na prázdno 75
na prosto 75
na prostřed 65
na překážce 86, 131
na překot 86
na přes rok 86
na přeskáčku 75
na ráně 77
na ráno 75
na rozmysle 77
na rozpacích 70, 77, 131
na ruby 75, 86
na různě 75
na rychle 86
na řád 75
na schvál 77
na skrz 65
na spěch 75
na spolek 75
na staro 75
na straně 86
na stranu 70, 75, 86
na šíř 75
na šrot 70, 75, 129, 173
na tloušť 75
na tuhou 75
na tvrdo 75
na újmu 75
na ukradku 75
na úsvitě 77
na vahách 77
na váhu 75
na věčnost 86
na věčnosti 86
na věky 75, 86
na věky věkův 75, 86
na vlas 75
na vrch 75, 86
na vrchu 77, 86
na vrub 75
na výbor 75
na vysoko 75
na výš 75
na vzdor 75
na vznak 75
na zbyť 75
na zdař 75
na zdařbůh 80
na zejtrí 65
na zmar 75
na znak 75
na způsob 86
na živě 77
nablíž 65
nábožně 36, 83
načež 24, 62
načiz 62
nad míru 76, 86
nad příliš 65
nadarmo 65
nádherně 36, 83
nadíle 77
nadolouze 77
nadmíru 76
nadpříliš, 65
nadsazeně 50, 51
nadto 61
náhle 53, 85
náhodou 78, 87
nahore 18, 21, 77, 86
nahotově 77, 107, 108,
109
nákladně 41, 84
nakonec 75
nakrátce 77
nakrátko 75
nakvap 75
nalevo 75, 86
náležitě 47, 84, 105, 106
nanejvyš 65
naodivu 75
naodpor 75
naopak 65, 75, 86
nápadně 42
nápodobně 84
napolo 75
napoly 75
napořád 65, 66, 67, 130
naposledy 64, 65
napotom 61, 62
napozoru 77, 86, 131
napravo 75, 86
naprázdno 75
naprosto 75, 86
naproti 14, 65, 66
napřed 18, 30, 65
napříč 14, 65, 129
náramně 53, 85, 131, 174
naruby 28, 75
narůzno 75
nařad 75
naschvál 77, 86
naschválně 77
násilně 36, 83
naskrz 65
následovně 84
naspěch 75

navěky 86
 navzdory 75
 nazad 18, 65
 nazbyt 75
 nazdařbůh 22, 67, 80
 naze 53
 nazejtří 65
 nazítří 65
 naznak 75
 nazpátek 86
 nazpět 65
 nedarmo 80
 nedbánlivě 45
 nedleně 50
 neforemně 36
 nějak 22, 24, 59, 61
 nejináč 61
 nejinak 61
 nejinam 61
 nejprv 62
 nejprvé 62
 někam 28, 59, 61
 někdy 61
 nekněžsky 39
 několikrát 62
 někudy 59, 61
 neledajaks 61
 německy 39, 83
 neměnně 36
 nenadále 49, 84
 nenapravitelně 84
 neobsáhle 49
 nepohnutě 52
 nepohnutelně 48, 84
 nepohnutelně 48
 nepochybně 41, 84
 nepochybno 41
 neprodleně 50, 84
 neproměnitelně 48
 neproměnně 41
 nepřemoženě 50, 51
 nepřestane 84, 129
 nepřístupně 41
 nepřístupno 41
 merci 63
 nerozloučeně 50
 nerozmyslně 41
 nesčíslně 36
 neskonale 49
 neslano 36
 nesmírně 36
 nesmyslně 41
 nesoudně 41
 nespátřitedlně 48, 56
 nestydatě 47
 netak 61
 neukojitedlně 48, 56, 84
 neustále 49, 84
 nevčasně 56
 nevidomě 52
 nevinně 36
 nevšelijak 61
 nevšudy 59, 61
 nevyhnutedlně 48, 84
 nevyhnutelně 17, 48
 nevýmluvně 42
 nevždycky 61
 nezbedně 53, 82, 130
 nezdrželivě 45
 nezvolno 36
 ničemně 58, 85
 nijakž 59, 61
 nikam 61
 nikdá 59, 61
 nikde 20, 28, 59, 61
 nikdy 61
 nikterak 59, 61
 nízce 53, 85
 nízko 85
 nočně 27, 36, 80, 83, 129
 notně 83, 93, 131, 174
 novo 53
 nyníčko 68
 nyníčky 68
 o málo 76
 o polednách 78, 87
 o poledni 78
 obakrát 62
 obapolně 56
 obecně 36
 oblem 79, 80
 oblízce 78
 obmyslně 41
 obopolně 56
 oborem 78, 79
 obratně 41, 84
 obrazně 41
 obšírně 55, 85
 obtížno 84
 obzvláště 85
 obyčejem 78
 obyčejně 36, 83
 obzvlášť 65
 obzvláště 65
 obzvláští 65
 obzvláště 85
 očitě 39, 47
 od dávna 86
 od jitra do večera 71
 od konce 86
 od leckuds 61
 od mála 71
 od malička 71
 od onud 60
 od polu 71, 86
 od rána do večera 86
 od spoda 86
 od spodku 71
 od spodu 86
 od starodávna 71, 86
 od věku 71
 od vrchu 71
 odevřeně 50, 51
 odevšad 60
 odjinud 60
 odkad 60
 odkud 22, 60
 odkudkoli 61
 odleckuds 61
 odnikud 61
 odonud 60
 odpolu 71, 86
 odsud 60
 odtud 25, 60
 ohavně 53, 85
 ochalebně 11, 42, 43, 129,
 173
 ochotně 41, 84, 108
 okolo 14, 86
 okrouhle 40
 omatem 78, 129
 omylně 41, 84
 onam 59, 60
 onde 18, 59, 60
 onehdá 60
 opak 65, 71, 86
 opatrně 42, 84
 oplzle 49
 opovážlivě 45, 84
 opravdově 56, 57, 85
 opravdu 14, 32, 76, 126
 osobně 36, 83
 ospale 84
 ostatek 71, 97, 131
 ostatně 84, 96, 97, 131,
 174

ostře 25, 53
 ostýchavě 46
 ošemetně 42
 ošklivě 39, 53
 otcovsky 22, 39, 40
 otčítě 39
 otevřeně 50, 51
 otrocky 39
 oučinnivě 84
 ouhrnkem 78
 oukladně 84
 oulisně 42, 84
 oumyslně 41
 oupěnlivě 84
 ouplně 85
 ouprkem 87
 oustně 37, 83
 ovšem 14, 26, 30, 62
 ozdobně 41
 pálcivě 45
 pansky 39
 patrně 11, 32, 42, 47, 84,
 97, 98, 99, 100, 101,
 102, 103
 pečlivě 39, 83
 pěkně 16, 32, 33, 53, 85
 peprno 36
 pěšky 20, 85
 pevně 53, 85
 pilně 53, 85
 písebně 42
 písemně 41, 42, 130
 plano 53
 plaše 53
 platně 42
 plně 53, 85
 plno 22, 53, 85
 plnomocně 53
 po (tu) chvíli 76
 po apoštolsku 78, 87
 po čase 78
 po česku 87
 po dětinsku 78
 po dnes 65
 po hlavě 78
 po hostinu 78, 131, 174
 po hotově 78, 107, 108,
 109
 po hromadách 78
 po hromadě 87
 po hříchu 78, 87
 po katolicku 87
 po knížetsku 78
 po koutech 78
 po královsku 78
 po kristovsku 78
 po křesťansku 78, 87
 po kusu 78
 po latinsku 87
 po lehku 87
 po lidsku 78
 po maličku 78
 po malu 87
 po městsku 78
 po místech 78
 po nejprv 62, 65
 po německu 87
 po pansku 78
 po pohansku 87
 po poledni 87
 po prostřed 65
 po předu 65
 po různu 78
 po řídku 87
 po sedlsku 87
 po starodávnu 87
 po straně 87
 po stupních 78
 po světsku 78
 po tichu 87
 po tíchu 87
 po tmě 78
 po vášni 78
 po vrchu 78
 po vůli 78
 po zadu 78
 po zemi 87
 po zvůli 78
 po židovsku 78
 pobočně 36, 37, 83
 pobožně 36, 83
 poctivě 45, 84
 počátečně 41
 počestně 36, 83
 pod způsobou 78, 87
 poddaně 50
 podivně 24, 83
 podivno 83
 podobně 35, 42, 84
 podruhé 62
 podstatně 41, 84
 podtají 78
 podvkrát 62
 podvodně 41
 pohansky 39
 pohodlně 36, 83
 pohodlno 83
 pohoršitedlně 48, 49, 129,
 173
 pohoršlivě 45, 49
 pohostinu 78, 131, 174
 pohotově 78, 87, 107, 108,
 109, 110, 131, 174
 pohřichu 19, 78, 87
 pochlebně 43
 pochopitedlně 48
 pochtově 11, 43, 129
 pochylo 49, 50, 129
 pojednou 62
 pokaždě 62
 pokojně 36, 83
 pokorně 41, 84
 pokoutně 36
 pokrači 87
 pokrytě 52, 129
 pokud 60
 pokudž 60, 90
 pokudžkoli 61
 poký – potý 60
 polo 86
 polovičně 83
 pomaličku 78
 pomalu 17, 78, 87
 poň, poně 62
 ponenáhlu 87
 poníženě 50, 51, 84
 popořád 65
 porůznu 78
 pořád 76, 86
 pořádkem 78
 pořádně 36, 83
 pořídku 78
 posavád 61
 posledně 64, 85
 posléze 64, 65
 poslušně 43, 84
 posměšně 41
 pospěšně 41
 pospod 65
 pospodu 65
 pospolitě 56, 57
 pospolu 65
 postranně 83
 posvátně 55
 pošepmo 63
 pošetile 53

pošmourně 36
 potád 60
 potajemně 56
 potajně 85
 potěšeně 50, 51
 potěšeno 50
 potichmo 87
 potíchmo 87
 potichu 78, 87
 potmě 78
 potom 61, 62, 114
 potomně 56, 85
 potřeba 65
 potřebí 65
 potřebně 56
 potřikrát 62
 potupně 43, 84
 potvorně 41
 potvorno 41
 pouze 53
 pověrečně 83
 pověrně 36
 povinně 36
 povinno 36
 povlovně 53, 85, 129
 povolně 36, 83
 povrchně 36
 povrchu 78
 pozadu 78, 87
 pozejtří 65, 78
 poznenáhu 78
 poznovu 87
 pozorlivě 45, 129, 173
 pozorně 43, 84
 pracně 36
 pracno 36
 pracovitě 47
 pravdivě 45, 84
 pravdomluvně 53
 pravě 53, 85, 110, 111
 právě 32, 53, 85, 110, 111,
 112, 113, 115, 118,
 119, 131, 174
 právem 32, 79
 právně 83
 prchlivě 45
 privátně 36
 pro jméno 76
 pro památku 87
 proč 62
 pročež 62
 pročkoli 59, 61
 pronikavě 46
 prosebně 84
 prospěšně 41, 84
 prostě 28, 53
 prostičce 55
 prostopášně 43
 prostranně 83
 prostředem 79
 prostředně 56
 prozřetedlně 48
 prudce 53, 85
 prv 62
 prve 62
 prvé 32, 62
 prvotně 58, 85
 přátelsky 39, 83
 před časem 79
 před včirem 79
 přede dnem 79
 předešle 49, 84
 předně 56, 85
 předtím 61
 přenosně 43
 přes moc 76
 přes vůli 76
 převráceně 50
 při svršku 87
 přibízkou 79, 82, 129
 přiblízkou 79, 82, 129
 příčinou 79
 příčkem 79, 80, 129
 příhodno 85
 příjemně 43
 příkladně 41, 84
 příkro 53
 příkře 53
 příležitost 47, 84, 105, 106,
 129
 přílišně 85
 přímě 53
 přímo 32, 53, 85, 118
 případně 32, 43, 44
 přirozeně 28, 50
 příslušně 84
 přísně 53, 85
 přítomně 56
 přívětivě 45, 84
 psaně 42, 50
 pusto 15, 54
 původně 41
 pyšně 36
 radostně 36, 83
 ráno 16, 85
 rouhavě 46, 84
 rovně 11, 54, 55, 85, 113,
 114, 115, 116, 117,
 118, 119, 130
 rozdílně 41, 84
 rozkošně 36
 rozkrouceně 50, 129
 rozlíceně 50
 rozličně 36, 83
 rozmanitě 47
 rozmařile 49, 130
 rozmazaně 50
 rozpásaně 50, 51
 rozšafně 54, 85
 roztroušeně 50
 rozumně 41
 rozvážlivě 45
 rozvláčitě 47, 48, 129, 173
 různě 56
 rychle 17, 54, 85
 rytířsky 39
 řádně 36, 83, 110
 řec(s)ky 39
 řemeslně 36
 řezmo 63
 řídce 20, 85
 řídko 54, 85
 řkomo 63
 s gruntem 79
 s hněvy 87
 s hurtem 87
 s hůry 72
 s rozmyslem 70, 79, 129
 s tenka 86
 s večera 72
 s večerem 87
 s vrchu 72
 samotně 36
 scestně 37
 seč 62
 sečmo 63
 sedmdesátekrát 62
 sedmkrát 62
 sedmnásobně 63
 sem 59, 60
 sem i tam 62
 sem tam 62
 semotam 62
 semtam 62
 shůry 72
 schválně 29, 34, 83

sic(e) 62
 silně 83
 skokem 79
 skoro 27, 29, 85
 skoupě 54, 85
 skrbně 43
 skroušeně 50, 84
 skrovně 54, 85
 skrytě 52, 84
 skřípavě 46
 skůro 85
 skutečně 41, 84, 126
 skutkem 87
 skvostně 83
 slabě 54, 85
 sladce 54
 sladko 54
 slavně 41, 84
 slepě 54, 85
 slibně 41
 sličně 37
 slovem 87
 slušně 43, 84, 110
 slzavě 39, 83
 směle 49, 84
 směšně 37
 směšno 37
 smícht' 71
 smrtedlně 84
 smutkově 40, 41
 smutně 15, 54
 snadně 56, 85
 snadniče 55
 snadno 15, 17, 56, 85
 snášelivě 45
 snažně 41, 84
 soukromí 80
 soukromně 54
 sousedsky 83
 spanile 49, 50
 spasite(d)lně 48, 84
 spátkem 65
 spěšně 41, 84
 společně 56, 85
 spolně 56
 spolu 72, 86
 spravedlivě 39, 83
 sprostě 11, 58, 85
 sprostně 56, 57, 58, 85,
 130
 srdečně 37, 83
 srdnatě 39
 srozumitelně 48
 sršlavě 46
 stádně 37
 stále 49, 84
 starostlivě 84
 statečně 36, 37, 83
 staženě 50
 stejně 20, 28, 32, 85, 115,
 119
 stěží 79
 stkvěle 49
 stkvostně 37
 stloušti 76
 strachem 87
 stranně 37, 82, 130, 174
 stranou 70, 75, 87
 strašlivě 33, 45, 46, 130
 středně 56, 57
 středně 37
 střídme 56, 57
 střízlivě 54
 střízlivě 85
 stydlivě 45
 subtilně 54, 85
 subtýlně 54
 sum(m)ou 79
 sum(m)ovně 37, 83, 129
 surově 54
 svatě 54, 85
 svatokrádežně 41
 svátostně 83
 svémyslně 53
 světle 54, 85
 svévolně 53
 svobodně 37, 83
 svorně 43, 84
 svrchovaně 50
 svrchu 72, 86, 87
 synovsky 83
 syrsky 39
 šetně 43, 84
 šilhavě 46
 široce 54, 85
 široko 54
 škaredě 54
 škoda 15, 32, 71
 škodlivě 39, 83
 škodlivo 83
 škodně 37, 83
 šlechtně 37, 83
 špatně 54, 85
 šperkovně 37
 špinavě 39
 šprýmovně 41
 šťastně 54, 85
 štědre 54, 85
 stychem 70, 79, 129, 173
 švárně 54
 tajně 43, 84
 tajno 43
 tak 20, 60
 také 26, 60
 takhle 60
 takliž 60
 takměř 60
 takto 60
 taky 60
 tam 20, 59, 60, 117
 tamto 60
 tanečně 37
 teď 62
 tedy 26, 32, 60
 tehďáž 60
 tehdy 26, 59, 60
 tělesně 37, 83
 téměř 60
 temně 85
 tesklivě 45
 teskno 54, 85
 těsno 54
 textovně 37
 těžce 54, 85
 těžko 54, 85
 ticho 22, 54
 tisíckrát 62
 tiše 54, 85
 tlustě 54, 55, 131, 174
 tma 15, 19, 27, 71
 tolikrát 62
 toužebně 41
 trefuňkem 79
 trochu 25, 32, 33, 76, 86
 trošičku 22, 76
 trošku 76
 trpce 18, 54
 trpělivě 45, 84
 trpko 54
 truc 76
 truchlivě 54
 trvánlivě 45
 třikráte 62
 tu 62
 tudíž 59, 60
 tudy 20, 60

tudyto 60
 tuho 54
 turecky 27, 39
 tuto 62
 tuze 54
 tužebně 41
 tvárně 41
 tvrdě 54
 tvrdošijně 53, 85
 tyransky 39
 u prostřed 65, 66
 u večer 87
 u večír 87
 uctivě 45, 84
 učeně 84
 udatně 43, 84
 úhrnkem 78
 ukladně 84
 ukráceně 50
 ukrutně 55, 85
 ukrytě 52, 84
 uměle 49, 84
 umyslně 42
 úporně 37
 uprostřed 14, 65
 upřímě 54, 110
 upřímně 25, 54, 56, 85,
 110
 upřímo 54, 85
 urputile 54
 urputně 54
 usedavě 46
 úsilně 37
 ustavičně 43, 44, 84
 ústavně 43, 44
 ústně 37, 42
 ušlechtilé 49, 50
 utěšeně 50
 utrhavě 46
 utrpně 84
 uvnitř 14, 65
 úzko 54
 užitečně 42, 84
 v (té) době 78
 v (tu) chvíli 75
 v brzce 78, 87
 v cele 78
 v čas 75, 87
 v hod 75
 v horku 78
 v hromadě 78
 v hromadu 75
 v hromady 75
 v chvat 75
 v jaru 87
 v jaře 87
 v jedno 62
 v jitře 78
 v kole 78
 v kolo 75
 v mále 78
 v míru 75
 v náhle 78
 v nově 78, 87
 v oči 75
 v odpory 75
 v okolku 78
 v pravdě 78, 87, 126, 127
 v prostřed 65, 66
 v půli 78
 v skrytě 78
 v skutku 87, 126
 v smíchy 75
 v soukromí 78
 v stranu 75
 v šanc 75
 v teple 78
 v těsně 78
 v úzku 78
 v večer 75
 v zadu 78
 v závod 70, 75, 131
 v zimě 78, 87
 v zmary 75
 v živě 78
 vadně 43
 válečně 42
 valně 84, 103, 104, 105,
 130
 vážně 14, 37, 83, 126
 vbrzce 78
 včas 75, 88, 89
 vděčně 37, 83
 vděk 75, 86
 vdole 87
 ve jménu 78
 ve mnoze 78
 ve spolek 75, 86
 ve tmách 78
 večer 16, 27, 71, 85
 věčně 37, 83, 88
 ved 62
 vědomě 52, 84
 vejmenu 87
 vejmluvně 84
 vejslovně 84
 vejtažně 84
 věkem 87
 velebně 43
 velice 32, 54, 56
 věrně 37, 83, 110
 veřejně 37, 38, 83, 130
 vesele 54, 85
 vesměs 75, 86
 vespolek 66, 75, 86
 veta 15, 71
 vhlídně 83
 vhod 29
 vidědně 48
 vidite(d)lně 48
 vítězně 37, 83
 vjedno 62
 vlasky 39
 vlastensky 39, 40
 vlastně 32, 42, 84, 94, 95,
 96, 131, 174
 vlašno 84
 vlídně 37
 vnitř 57
 vnitřku 87
 vniveč 62
 vnově 78
 voči 75
 vojensky 39, 83
 volky 63
 volně 37, 83
 volno 37
 vpravdě 78, 87, 126, 127,
 131, 174
 vprostřed 65
 vraže(d)lně 37, 38
 vrchem i spodkem 79
 vrchovatě 39, 83
 vroucně 43, 44, 84
 vrstvou 70, 79, 129, 173
 vrtkavě 46
 vskutku 32, 78, 87, 126
 vstekle 49
 vstříc 75
 všady 59, 60
 všanc 75
 všeho všudy 62
 všelijak 59, 61
 všelikterak 61
 všetečně 53, 85
 všudy 18, 60

vtipně 37, 83
 vtom 62
 vůbec 14, 71, 75, 86
 vůči 70, 75, 76
 vůkol 65, 75, 86
 výborně 42, 84
 vymyšleně 84
 vyobrazeně 50
 výslovně 43
 vysoce 25, 54, 85
 vysoko 25, 54
 výtržně 43
 vzácně 54
 vzáctně 85
 vzadu 78
 vzdělavate(d)lně 48, 49
 vzhůru 28, 76, 86
 vzlášť 65
 vzláště 65
 vztekle 49
 vždy 60
 vždyckny 60
 vždycky 60
 vždyť 59, 60
 z blízka 72
 z cela 72, 86, 120
 z částky 72
 z čista 70, 72, 129, 173
 z daleka 72, 86
 z dávna 72
 z dílu 120
 z dlouha 86
 z drobná 72
 z důli 72
 z důlu 72
 z gruntu 72
 z hluboka 72
 z hojna 72
 z hola 72, 86
 z hrda 72
 z hruba 72
 z hůru 76, 86
 z hůry 72, 86
 z husta 86
 z jitra 72
 z kořena 73
 z krátka 86
 z místa 73
 z mládi 73, 86
 z mládu 73
 z nábožna 73
 z nenadála 73
 z nenadání 86
 z níзка 73, 74, 129
 z nova 86
 z novu 86
 z ohledu 86
 z omylu 73
 z ostra 73
 z potřeby 86
 z poznenáhla 86
 z prostřed 65, 66
 z prostředku 86
 z prudka 73
 z předu 65
 z příkladu 86
 z svrchu 86
 z tenka 86
 z ticha 86
 z tlusta 86
 z tuha 86
 z úmysla 73
 z unáhlení 73
 z úplna 73
 z úzka 73
 z večera 73
 z víry 73
 z vrchu 86
 z vysoka 73
 z(e) zadu 65, 73
 za časté 85
 za času 86
 za čerstva 72
 za horka 72
 za chladna 72
 za jedno 62
 za jisté 85
 za měkka 72
 za mládi 72
 za mladistva 72
 za mladu 72, 73
 za mládu 72
 za nova 72
 za starodávna 72, 86
 za tepla 72
 za tím 62
 za vlas 76
 za zejtrí 65, 76
 za zelena 72
 za živa 72, 86
 za živu 72, 73
 začasté 58, 85
 začasto 58, 85
 začasty 58
 začátečně 42, 106, 107
 začez 62
 zadu 78, 86
 zádu 78
 zahálečně 84
 zahálivě 45
 zahanbeně 84
 zahodně 85
 záhy 86
 zajisté 58, 85
 zajistě 85
 zajisto 85
 zamateně 50
 zamotaně 50
 zanova 72
 zapekleně 50
 zapotřebí 22, 65, 76
 zarmouceně 50
 zároveň 76, 86, 117
 zarputile 54
 zasmušile 49
 zastarodávna 86
 zatemněle 49
 zatím 30, 62
 zatvrzele 84
 zavinutě 52
 zázračně 42, 84
 zaživa 72
 zběhle 84
 zblízka 72
 zbrojně 42, 84
 zbrusu 72
 zbytečně 42
 zbytně 43
 zcela 72
 zčástky 72
 zda 60
 zdaleka 72, 86
 zdánlivě 45
 zdárně 43
 zdávna 72
 zdělí 76
 zdravě 54, 85
 zdrobná 72
 zdůli 72
 zdůlu 72
 zdvořile 49, 50
 zdýli 86
 zdýlí 76
 ze jména 72, 86
 ze spod 65
 ze spolka 72

ze spolku 72	zmužile 49, 50, 84	zřízeně 50, 51, 130, 174
ze žertu 72	znak 71, 86	zšíří 76
zejména 14, 71, 72, 73, 74, 82, 86, 125, 131, 174	známě 52	ztíži 76
zejtra 72, 86	znamenitě 39, 83	ztíží 76
zespod 65	známo 84	ztlouští 76
zespolka 72	znenadála 73	ztlusta 73
zespolku 72	znenáhla 73	zumysla 73
zevnitř 57, 65, 130	znova 86	zúmysla 73
zevnitřku 86	znovu 73, 86	zúmyně 42
zevnitřně 56, 57, 130	zosobna 73	zúplna 73
zevsad 60	zoufale 49	zuřivě 45
zhloupá 72	zoumysla 86	zůřivě 45
zhluboka 72	zouplna 73, 86, 120	zvečera 73
zhola 72	zпамěti 73	zvlášť 65
zhruba 72	zpátkem 65	zvláště 65
zhůry 72	zpatra 73	zvláště 14, 65
zhusta 72, 86	zpočátku 73	zvláště 28, 56
zima 15, 16, 27, 71	zprosta 73	zvrchu 73
zimou 79	zprudka 73	zvučně 37, 83
zištně 43	zprvopočátku 73, 86	zvysoka 73
zítra 16, 20, 27, 72	zprvu 16, 62	zvýší 76
zjara 72	zředu 65	zzadu 65, 73
zjevna 86	zřiměně 50	žádnou měrou 79
zjevně 42, 84, 98, 99	zřurně 37	žádostivě 45, 84
zjinud 60	zřůsobně 42, 84	žalostivě 84
zjitra 72	zřádně 42	žalostně 37
zkrátka 32, 77, 86	zřána 73, 86	žel 63
zle 54, 85	zřovna 32, 55, 113, 114, 118, 119	žertovně 42
zlehka 16, 73	zřejmě 47, 52, 53, 103	židovsky 39, 40
zlobivě 45	zřetelně 47, 48, 84	živě 54, 86
zlostně 37	zřetelně 48	životně 37, 83
	zřídka 86	(toho) léta 71
		(toho) večera 71

SUMMARY

The types of adverbs in the language of Baroque texts and their development

Since adverbs constitute an important element in describing the situational context, this dissertation aims to survey various types of adverbs in the texts that originated in the Baroque period, i.e. in 17th and 18th centuries. Special emphasis is placed on the word-formation aspect of the adverbs and the development of their meaning. In the centre of our interest were various modifications of the meaning of Baroque adverbs and their usage, along with the adverbs functioning as other word classes when modified (as a rule, by particles or conjunctions). Baroque adverbs are confronted with both the earlier and the present stages of Czech language development.

In our typology, the adverbs used in Baroque texts are divided into four groups. The first group includes only adverbs that have not changed their meaning up to now (*často, dnes, letos, dole, dolů, doma, domů*). In view of the fact that shifts of meaning are a permanent occurrence in the language development, no other adverbs could be included in this group.

The second group consists of the Baroque adverbs that have not survived to present day. These include Baroque adverbs not preserved to contemporary Czech, such as *bíledně* ‘in broad daylight’, *měhoděk* ‘thanks to you’, *musitelně* ‘necessarily, compulsorily, urgently’, *ochalebně* ‘toadyingly, unctuously’, or ‘affectionately’, etc.

Other adverbs not preserved in modern Czech were included in the vocabulary of J. A. Komenský, specifically the forms that were employed in the adverbial position with a particular meaning exclusively by Komenský, such as *na šrot* ‘sloppily, carelessly’, *štychem* ‘hastily’, *vrstvou* ‘alternately’, *z čista* ‘full to the brim’.

Similarly, in the obsolete category are also included Komenský’s adverbs featuring a different word-formation structure: *mstitedlně* ‘revengefully’, *pohoršitedlně* ‘scandalously’, *pozorlivě* ‘attentively’. In contemporary language, these have other word formative suffixes, as evidenced by their modern Czech synonyms. Komenský’s adverb *rozvláčitě* ‘slowly, at a slow pace’ is replaced in MC by *rozvláčně* ‘unnecessarily slowly, unnecessarily detailed, at great length’, which is more frequently used in the negative meaning.

Komenský’s adverbial collection also offered types where only the negative opposites of their meaning have survived. The positive forms are obsolete, e.g. *místně*

‘reliably, appropriately’ (in MC only the negative form *nemístně* ‘improperly, unsuitably’ is used), *stranně* ‘badly, disposed to favour or side with someone’ (in MC only *nestranně* ‘impartially, neutrally, objectively’), *zřízeně* ‘properly’ (in MC only *nezřízeně* ‘licentiously, without any principles’).

The third group consists of adverbs whose meaning is either completely changed in modern Czech or they are used in solely one, or some, of its many meanings they had in Baroque Czech. They can be exemplified by *částečně* (originally ‘in parts, in detail’), in today’s meaning ‘partially, incompletely, a little’, or the adverb *dokonale* (originally ‘definitely’, also ‘completely, totally’, also ‘perfectly’) today used in two meanings ‘perfectly, ideally’ and ‘fully, entirely’.

When expressions transfer to the class of measure adverbs, it is possible to speak about emptying the words of lexical meaning. Many of them were emptied of their meaning as early as in Baroque Czech. E.g. the adverb *hodně* (today meaning ‘much and highly’) in Baroque Czech usually meant ‘suitably, deservedly, rightly’, whereas for describing a great amount or high intensity there were other adverbs, e.g. *drahně, hrubě, hustě, náramně, notně, tlustě* etc.

The adverbs belonging to the fourth group in the course of time assumed the functions of other word classes (as a rule particles, or conjunctive means). These transfers occurred in such adverbs as *dokonce, ostatně, právě, vlastně, vpravdě, zejména* etc.

It is also necessary to mention the fact that our collection of Baroque adverbs comprised expressions that some authors today evaluate as “monocollocable words”. They are meaningful only as a constituent of phrasemes and idioms, e.g. (to empty) *do dna* ‘fully, completely’, (to have) *na obec* ‘to share’, (to be) *po hostinu/pohostinu* ‘as a guest’, (to have) *pohotově* ‘ready’ etc.

Contemporary language is typified by an enormous increase in the number of particles, many of which have their origin in adverbs. This dissertation corroborates that the changes of meaning resulted in transferring adverbs into the functions of particles already in the language of Baroque authors. In some adverbs, however this transfer in Baroque language was not evidenced (e.g. *konečně*). It is possible that it is only because there has not been compiled any Middle Czech dictionary and so it is necessary to continue our researches through collecting evidence about the Baroque period being an important stage of language development and that it is not desirable to avoid it in the appraisal of language development.